НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

9

НОВИ ПАЗАР 1985.

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

9

НОВИ ПАЗАР 1985.

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР:

Др Петар Влаховић

Радомир Станић

Др Марко Поповић

Др Андреј Андрејевић

Др Расим Муминовић

Др Хасан Хаџић

Мр Мехмед Бејтић

Владета Паламаревић

Мр Саит Кочанор

Мр Изудин Шулавић

Драгица Премовић-Алексић

Др Ејуп Мушовић

УРЕДНИК

Др Ејуп Мушовић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Владета Паламаревић

ИЗДАВАЧ:

Завичајни музеј у Новом Пазару

YU ISBN 86—81137—01—8

НАСЛОВНА СТРАНА:

Златна пекторала из Новог Пазара

Тираж: 800

Штампа «Слово» Краљево

САДРЖАЈ

Страна

Звонимир Калуђеровић
ИСТРАЖИВАЊА СМОЛУЋКЕ ПЕЋИНЕ 1984—1985. — — — — 5

Мр Весна Димитријевић
КВАРТАРНА ФАУНА ИЗ СМОЛУЋКЕ ПЕЋИНЕ — — — — — — 19

Мр Милош Јевтић
РЕЗУЛТАТИ СОНДАЖНИХ ИСТРАЖИВАЊА ГОРЊИХ
ПРАИСТОРИЈСКИХ СЛОЈЕВА У СМОЛУЋКОЈ ПЕЋИНИ
КОД ТУТИНА — — — — — — — — — — — — — — — — 21

Др Мирослава Мирковић
BENEFICIARII CONSULARIS НА СПОМЕНИЦИМА
ИЗ НОВОГ ПАЗАРА — — — — — — — — — — — — — — — 27

Др Александар Јовановић
РИМСКИ НАДГРОБНИ СПОМЕНИК ИЗ НОВОПАЗАРСКЕ
БАЊЕ — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 33

Др Јованка Калић
Мр Душан Мркобрад
ГРАДИНА У РАДАЛИЦИ — — — — — — — — — — — — — 39

Михаило Милинковић
РАНОВИЗАНТИЈСКО УТВРЂЕЊЕ НА ТУПОМ КРШУ И
ОКОЛИНА УТВРЂЕЊА У ТУТИНСКОЈ ОБЛАСТИ — — — — — 47

Драгица Премовић — Алексић
ЛАТИНСКА ЦРКВА У ПОСТЕЊУ — — — — — — — — — — — 55

Др Ејуп Мушовић
ИСЛАМСКИ САКРАЛНИ СПОМЕНИЦИ НОВОГ ПАЗАРА — — — 67

Мр Изудин Шушевић
ШИКАЈЕТ ДЕФТЕРИ О НОВОМ ПАЗАРУ У XVIII ВЕКУ — — 99

Др Марко Поповић
НОВОПАЗАРСКА УТВРЂЕЊА НА ПЛАНОВИМА XVIII—XIX в. — 113

Симон Јовановић
НОВОПАЗАРСКИ САНЏАК 1878—1908. ГОД. (ТРЕЋИ ДЕО) — — 127

Мр Авдија Авдић
ОПШТИ ПРЕГЛЕД НА МИГРАЦИОНА КРЕТАЊА МУСЛИМАНСКОГ СТАНОВНИШТВА НА БАЛКАНУ — — — — — — — — 147

Др Јован Трифуноски
ТОРБЕШИ У СТРУШКОМ ДРИМКОЛУ — — — — — — — — — 167

Сенко Рашљанин
НЕШТО О ЖЕНСКОЈ ГРАДСКОЈ НОШЊИ НОВОГ ПАЗАРА С КРАЈА XIX И ПОЧЕТКА XX ВЕКА — — — — — — — — — — 175

Вукман Булафић
ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ЗНАКА СВАСТИКЕ КОД НАС — — — 189

Мр Сеит Качапор
ЈЕРЕМИЈА ПОПОВИЋ ПРВИ НАРОДНИ УЧИТЕЉ У ОПШТИНИ ТУТИН — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 193

Др Србољуб Живановић
ТРАГОВИ ПОВРЕДА, ПОРЕМЕЋАЈА О ОБОЉЕЊА НА ОСТАЦИМА СКЕЛЕТА ЉУДИ ИЗ НЕКРОПОЛЕ ЦРКВЕ БРОЈ 1 У ТРГОВИШТУ — — — — — — — — — — — — — — — — 201

ИЗВЕШТАЈ О АРХЕОЛОШКИМ РАДОВИМА У 1985. ГОДИНИ

Др Марко Поповић
РАС — КАСНОАНТИЧКО И СРЕДЊЕВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ — 217

Др Душица Минић,
ТРГОВИШТЕ — СРЕДЊОВЕКОВНО НАСЕЉЕ — — — — — — 221

Др Војислав Јовановић
АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НЕКРОПОЛЕ СРЕДЊЕВЕКОВНОГ ТРГОВИШТА НА ЛОКАЛИТЕТУ ТАБАЧИНА 1985. Г. 225

Др Марко Поповић
ПРЕЛИМИНАРНА СОНДАЖНА ИСТРАЖИВАЊА У ОБЛАСТИ СРЕДЊОВЕКОВНОГ РАСА — — — — — — — — — — — — — 229

Мр Г. М. Вујовић
ПЕТРОВА ЦРКВА — — — — — — — — — — — — — — — — — — 233

Др Марко Поповић
ИЗВЕШТАЈ СА РЕКОГНОСЦИРАЊА ПОДРУЧЈА ОПШТИНЕ ТУТИН — 237

Драгица Премовић — Алексић
РЕКОГНОСЦИРАЊЕ ТЕРЕНА — — — — — — — — — — — — — 241

Звонимир Калуђеровић

ИСТРАЖИВАЊА СМОЛУЋКЕ ПЕЋИНЕ 1984—1985. ГОДИНЕ

Смолућка пећина се налази у области југозападне Србије. На два и по километра од пута Нови Пазар — Тутин и села Црквине лежи мање село Смолућа чијем атару припада и ова пећина коју мештани једноставно називају «Пећина». Поред пећине тече Смолућка река, или је боље рећи речица која се улива у Себечевску реку, а она даље у Рашку. Све ове воде припадају сливу Мораве. Смолућка река тече око петнаестак метара испод пећине. У време суше остаје без воде у нижим деловима тока али, од места званог Врело, непосредно испод пећине, река никад не пресушује, све до ушћа.

Узводно од Врела у дужини од неколико километара просеца се релативно дубок кањон са литицама местимично обраслим буковом шумом. На излазу из кањона, на десној обали реке, налази се гола кречњачка стена у којој је настала пространа и приступачна пећина. На левој обали, кањон се завршава стеном гребенастог врха, високом неколико десетина метара, коју становници Смолуће називају Гурдељ (турски — јазбина). На висини од четири метра на Гурдељу налази се тешко приступачан округли отвор пречника око један метар из кога води уски ходник који се рачва после петнаестак метара. Ходник није истраживан јер нема индиција да у њему има археолошких остатака. Обе ове стране, које на неки начин фланкирају излаз из кањона, заједно са Врелом између њих, чине амбијент необичним и упечатљивим.

Сама Смолућка пећина је релативно приступачна и има отвор ширине 4, а висине 4,5 метара окренут према северу. Испред улаза налази се мала платформа димензија 5x2 м. Пећина има две просторије које одваја камена каскада висине око једног метра и осетно сужење зидова. Прва просторија представља широк и простран ходник дужине око 12, ширине 4—5, и просечне висине око 4,5 метара. Друга просторија, после камене каскаде, налази се на нивоу вишем за око један метар од прве и има у основи облик неправилног троугла у средишњем делу. (Табела I).

Пећина је релативно сува, сем у своду улаза где се налазе отвори кроз које продиру падавине. У пећини не постоје други отвори који би омогућавали климадинамичност, односно струјања ваздуха. Температура у унутрашњости пећине је константна, што је одлика свих пећина овога типа. Са платформе испред пећине могуће је видети добар део околног предела низ реку.

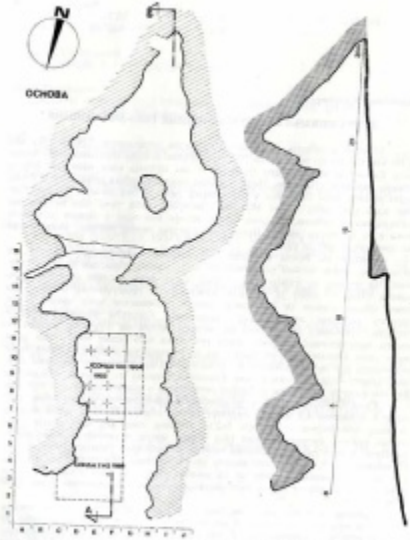

Таблица I. — Свилуйка пећина, основа са квадратном мрежом и профил

Ток истраживања и методологија

Смолућка пећина је први пут уочена као археолошки објекат у току рекогносцирања у оквиру пројекта »Археолошко рекогносцирање са сондирањем подручја општине Тутин«, 1982. године.[1] Следеће године, у наставку истог пројекта, вршена су тематска рекогносцирања у циљу проналажења археолошких остатака из палеолита, и то на територији између Новог Пазара и Тутина.[2] У недостатку података о палеолиту у овом крају и читавој јужној и западној Србији, било је логично да се обрати пажња искључиво на пећине и поткапине. Ови лако препознатљиви објекти дају више изгледа истраживачу да пронађе станиште палеолитског човека, него што је то случај са проналажењем станишта на отвореном простору. Ових других је свакако било више, али је пресудна њихова зависност од случајног налаза.

Положај Смолућке пећине у рељефу и њена унутрашњост, осим су је на основу поређења са већ истраженим пећинама насељеним у палеолиту, одредили као најинтересантнији археолошки објекат рекогносцираног подручја. Додатни подстицај за ископавања на овом локалитету су били керамички фрагменти из енеолита и старијег гвозденог доба, пронађени на самој површини.

Сондажна ископавања Смолућке пећине предузета су 1984.године.[3] Ископавања су вршена са радницима и то по систему откопних слојева од 10—15 цм дебљине. Овакав начин ископавања не одговара захтевима савремене методологије истраживања палеолита. Примена стандардне методологије не омогућава максимално доступну реконструкцију живота на налазишту. Специјализована методологија изучавања палеолита обраћа пажњу на све археолошке и геолошке податке при ископавању, узима их у обзир и проучава до краја — све зато што је број налаза крајње ограничен, те вредност сваког податка има посебан значај.

Ископавања су настављена 1985. године и то са екипом стручно знатно појачаном, и методологијом прилагођеном високим захтевима методологије истраживања палеолита.[4] Сама ископавања нису вршили радници него стручна екипа, која је радила искључиво ситним алатом.

Основа пећине је обухваћена координатном мрежом квадрата чија је основна јединица 1 м², те се обележавање ископане површине из 1984 године (сонда 1 и 2) више није користило. Откопни слој је био 5 цм дебљине и пратио је нагибе геолошких слојева. На границама геолошких слојева откопни слојеви су били по потреби и тањи, како се не би мешао материјал из два слоја седимената. У Смолућкој пећини нису до сада пронађени стерилни слојеви на којима не би морала да се примене оваква детаљна ископавања. Сви налази (камен, кост, дрво) тродимензионално су одређивани у простору налазишта: бележен је слој у коме су нађени, квадрат и положај у том квадрату као и релативна дубина на којој је налаз откривен. Сваки камен пречника већег од 10 цм, уцртаван је у скицу основе слоја у коме је пронађен. У исту скицу основе уцртавани су и налази.

Захваљујући великом палу Смолућке реке било је могуће конструисати ефикасну направу за испирање ископане земље. Млаз воде испирао је земљу кроз два сита постављена једно изнад другог. На првом ситу пречник отвора био је 1 цм², а на другом 2 мм². Ова [illegible] конструкција

СМОЛУЋКА ПЕЋИНА

ПРОФИЛ Е 11-12 Х=35-55
ПРОФИЛ Ф 11-12 Х=20-70

0м
1м
1,8м
2,2м

СЛОЈ	ГЕОЛОШКИ ОПИС СЕДИМЕНАТА	АРХЕОЛОШКИ ОПИС СЛОЈЕВА
I	ПОВРШИНСКИ СЛОЈ СА ХУМУСОМ ТАМНО СИВЕ БОЈЕ И КРУПНИЈОМ ДРОБ.	ХАЛШТАТ
II	ЖУТИ СЕДИМЕНТ МЕСТИМИЧНО ЦРВЕНКАСТО-МРК СА СИТНИЈОМ И СРЕДЊОМ ДРОБИНОМ	ЕНЕОЛИТ
IIа	СИВО ЗЕЛЕНКАСТИ СЕД.	
III	СЕДИМЕНТ ТАМНО СМЕЂЕ БОЈЕ СА СИТНИЈОМ ДРОБИНОМ	
IV	ГЛИНОВИТИ ЗЕЛЕНКАСТИ СЕДИМЕНТ СА СИТНИЈОМ И СРЕДЊОМ ДРОБИНОМ	ПАЛЕОЛИТ (?)
V	ТАМНО МРКИ СЕДИМЕНТ СА ДОСТА ДРОБИНЕ СВИХ ВЕЛИЧИНА	СРЕДЊИ ПАЛЕОЛИТ
VI	ТАМНИ СКОРО ЦРНИ СЕДИМЕНТ	
VII	СВЕТЛО МРКИ ЖУЋКАСТИ СЕДИМЕНТ	

Табла II. — Смолућка пећина, профил са схемом слојева.

и допуна испирањем износила је на видело извесне ситније налазе артефаката и у најбрижљивијем ископавању (ситни одбици од камена, угљенисано дрво). Такође на овај начин су откривени и примерци микро фауне коју је практично немогуће другачије сакупити (кости малих сисара, пужева и шкољки). Кроз сита је испиран само мањи део ископане земље, и то из најинтересантнијих слојева. Већа количина земље није могла да буде испитана, због малог броја чланова екипе и релативно кратког времена ископавања.

Посебан значај имају поменути налази микрофауне, за реконструкцију плеистоценске климе у овом крају и за хронологију уопште. Представници различитих врста ових животиња су толико осетљиви на све климатске промене, нарочито на захлађења и отопљавања у плеистоцену, тако да у неким геолошким слојевима неке врсте егзистирају док других уопште нема.

Основни циљ ископавања у овој кампањи, био је допуна података добијених у претходном ископавању. Ова допуна се односила пре свега на прецизније разграничење ископаног материјала, у оквиру слојева и на испитивање постојања и садржаја дубљих слојева, неконстатованих 1984. године. Поред ових циљева, битно је било постављање одговарајуће методологије и система документације, која ће се користити и у будућим истраживањима.

Геолошки слојеви и седименти

Слојеве у седименту Смолућке пећине било је ипак могуће пратити, и поред великог нагиба на средини пећине и утицаја пробоја са зидова. (Табела II). Овде је приказан само један исечак из профила на ком се најјасније уочава редослед слојева са описом седимената, као и однос археолошких хоризоната према њима. Обележја—бројеви, којима се геолошки слојеви обележавају, су радни и користе се све до краја истраживања због честих нових података који се појављују током ископавања као и због недостатка седиментолошког испитивања слојева током ове две кампање.

У слојевима I, II, III, седимент се није одликовао карактеристикама по којима би се у битноме разликовао од осталих на сличним локалитетима. Керамички налази у њима ће ипак послужити, заједно са бројним остеолошким материјалом, бољем познавању распрострањености енеолита и старијег гвозденог доба у овом археолошки недовољно истраженом региону.[5]

Слој IV који се својим карактеристичном жућкастом бојом и глинастим примесама разликује од осталих слојева, изгледао је у почетку испитивања стерилан у археолошком смислу. Касније је утврђено да у њему нема керамичких фрагмената али наишло се на кремене артефакте и остеолошке налазе. Због тога се он сада третира као слој са могућим остацима из палеолита јер мали број кремених налаза није довољан за ближе одређење.

Геолошки слој V, са фазом Va, је најзначајнији слој у овом периоду испитивања. Највећи број кремених и остеолошких налаза у њему, указују да испитивања овог слоја треба посветити највећу пажњу. Испод површине слоја V пронађено је јасно препознатљиво ватриште са нагорелим костима и камењем, угљенисаним дрветом и кременим ар-

тофактима на којима се препознаје траг ватре. У читавом слоју V седимент је тамне боје а у фази Vд скоро црн, са честим зонама у којима су интензивни трагови угљенисаног дрвета. Релативно велика дебљина овог седимента указује на дужи период потребан да би се наталожило и настао овај слој.

Слојеви обележени VI и VII, су настали уз зидове пећине и специфичним хемијским деловањем воде која се слива низ њих. У овим слојевима је пронађено мало материјала, највише остеолошког, који се у овој фази испитивања не издваја по некој посебности.

Слој VIII је најдубљи и најстарији слој до кога се дошло током ископавања. Откривена је његова читава површина у делу где је рађено 1985. и само на неколико места, где је било тешко издвојити део слоја V које належе на површину слоја VIII, ископана је његова површина, дубине 1—2 цм. Ова мала и изузетно плитка ископана површина је указала да највероватније постоји још један палеолитски слој у Смолућкој пећини. Пронађени су трагови угљенисаног дрвета, нагорелог камења, фрагменти нагорелих костију као и један кремени артефакт. Све су ово добре индиције да ће будућа истраживања дубљих слојева бити успешна.

Геолошки слој IX који је детерминисан само у једном делу профила као и остали прослојци и фазе у оквиру слојева, који ће прецизније да се дефинишу тек будућим специјалистичким радом на овој проблематици што ће помоћи и разрешавању археолошке проблематике.

Геолошки слојеви у пећинама су посебног карактера и комплексни су услед различитих фактора који условљавају њихов настанак. И у Смолућкој пећини су наталожени седименти сложеног двојаког порекла, спољашњег и унутрашњег. Међу факторима спољашњег порекла су биолошки моменти (фосилни, археолошки и културни слојеви) који се разликују по степену усложњености и промена које изазивају у седименту.[8] Због богатства својих биолошких ситуација Смолућка пећина је изузетно захвална за испитивања ове врсте.

Камени и коштани артефакти

У обе кампање 1984/85. пронађена су укупно 44 камена артефакта и један коштани. Камени артефакти су углавном од кремена (рожњака) различитих боја и гранулације. Преовлађују маслинасто зелени и нијансе сиве боје, од светлије до тамније. Највећи део налаза је од ситно зрнастог кремена доброг квалитета, који се релативно добро цепа, са равним оштрицама погодним за употребу и даљу дораду. Неколико кварцитних артефаката је тешко дефинисати због извесних особина овог материјала које га чине неподесним за цепање, односно нејасним површинама и границама негатива после одбијања. Од више десетина речних облутака, углавном црвенкасте боје, неколико је добило третман артефаката. Присуство овог материјала у пећинском седименту није било могуће објаснити другачије него да их је донео човек. По ивицама назубљени један део ових облутака је могао настати и деловањем ватре. Иако се не може говорити о ретуширању ових облутака, трагови употребе на њиховим ивицама се чине убедљивим. Даља испитивања ће допринети разрешењу овог занимљивог питања о одбицима од речних облутака и њиховој употреби.

ТАБЛА III

1

1a

2

3

R=1:1

Sm

Приказани кремени и један коштани артефакт су одабрани као најкарактеристичнији налази за илустрацију. Највећи део приказаних налаза је накнадно дорађиван—ретуширан док је код једног дела оштећење ивица настало услед употребе.

Табла III

Сл. 1. и 1а. Кремени одбитак тамно окер боје, разбијен у три фрагмента. Булбус перкусије је изражен и раздвојен, јер се одбитак одвојио од језгра тек после другог додатног ударца. На базалном крају руба са дорзалне стране је јасно изражен траг корекције рубова ударне платформе језгра. На левом латералном рубу су трагови микроретуша док је на терминалном крају изведен [illegible] стрмим ретушем.

Сл. 2. Стругач (одбитак) са израженим булбусом и нефасетираном платформом удара. На десном латералном рубу је директни стрми ретуш, док је на левом наизменични, нормални ретуш.

Сл. 3. Кремени одбитак сиво зелене боје са неизраженим булбусом. Терминални део је захваћен инверзним стрмим ретушем, док је на левом латералном рубу парцијални директни ретуш.

Табла IV

Сл. 1. Фрагментовано сечиво са неизраженим булбусом. Део терминалног дела је одломљен а на латералним рубовима има трагова употребног ретуша. На извесним деловима површине постоји кречњачка патина.

Сл. 2. Фрагментовано сечиво са израженим булбусом и ожиљком. На платформи удара су трагови препарације а на оба латерална руба је наизменични ретуш.

Сл. 3. Стругач са израженим булбусом и ожиљком. На платформи удара су трагови препарације а на оба латерална руба је наизменични ретуш.

Сл. 4. Масивни кремени одбитак неправилног троугластог облика. На левом латералном рубу примећују се трагови употребе.

Табла V

Сл. 1. Фрагментовани одбитак браон боје са ретушем на левом латералном рубу.

Сл. 2. Фрагментовано сечиво са израженим булбусом и ожиљком. На левом латералном рубу је парцијални ретуш.

Сл. 3. Фрагментовано сечиво са израженим булбусом и ожиљком, и са парцијалним употребним ретушем.

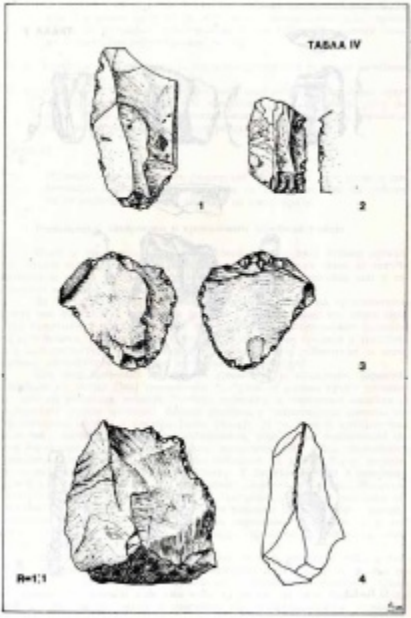
TABLA IV
1
2
3
4
R=1:1

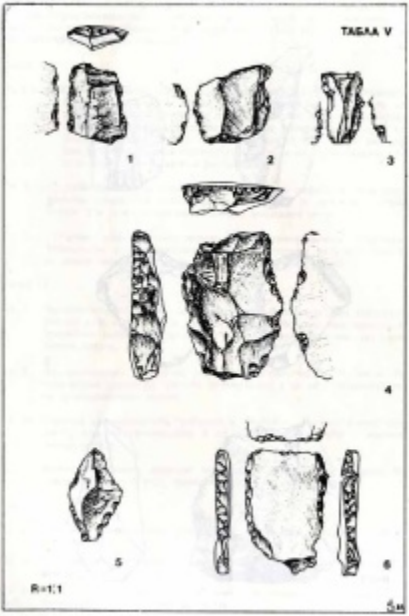
TABLA V
1
2
3
4
5
6
R=1:1

Сл. 4. Клинаста нож или постругача на одбитку са израженим булбусом. На левом латералном рубу и на терминалном делу стрмим ретушем формиран је затупљени лучни хрбат. На десном налази се директни континуирани ретуш.

Сл. 5. Дентоидни одбитак чији је један латерални руб ретушем назубљен.

Сл. 6. Одбитак са израженим булбусом и ожиљком. На базалном крају је сужен симетрично на оба латерална руба. На левом рубу постоји стрми инверзни континуирани ретуш док је на терминалном делу инверзни парцијални ретуш.

Табла VI

Сл. 1. Масивни коштани ударач (перкутер) израђен од дуге цевасте животињске кости. Трагови употребе су јасно уочљиви по рубовима на медијалном делу а посебно на ужем крају.

Технолошко, типолошко и хронолошко одређење налаза

Иако је број артефаката пронађених у Смолућкој пећини ограничен самом чињеницом да је ископавање тек на почетку, ипак је могуће приметити опште технолошке карактеристике обраде кремена као и типолошко аналошке паралеле са постојећим налазима.

Да би се изнеле што тачније поставке о релативно хронолошком месту ове популације, користећи се у овом истраживању, пре свега, приступ технологији обраде камених алатки. Анализа технолошких одредница артефаката, с једне стране смањује субјективизам процене о типолошкој специфичности, а с друге стране, проширује број условности за одређивање специфичности нађеног археолошког материјала.

Код свих кремених артефаката примењено је искључиво директно одбијање од језгра. Овај технолошки поступак се уочава преко релативно дебелих одбитака, великих булбуса перкусије и израженог ожиљка на вентралној страни одбитка.[7] Велика разлика у димензијама, извесна неуједначеност облика и изгледа јасно указују да се ради о артефактима који нису настали индиректним одбијањем, које је као технолошки облик карактеристично за касније фазе палеолита. Још једна технолошка карактеристика указује на директно одбијање од језгра. То је постојање велике ударне површине на одбитку. У серији постоји и неколико артефаката који би се могли типолошки сврстати у сечива. Међутим, технологија њиховог порекла одговара поступку директног одбијања којим настају и сви остали артефакти. Технолошки гледано, права техника производње сечива настаје у каснијим периодима палеолита када већ постоји специфична, сложена технологија препремања језгра за индиректно одбијање.[8]

На неколико артефаката примећени су неки елементи левалоа технике, својеврсне припреме језгра за добијање одбитака. То су фасете на ударној површини језгра и негативи од одбитака на дорзалној страни артефакта чији правци одбијања могу да потичу из свих смерова. Мали број артефаката на којима је примећен овај карактеристични технолош-

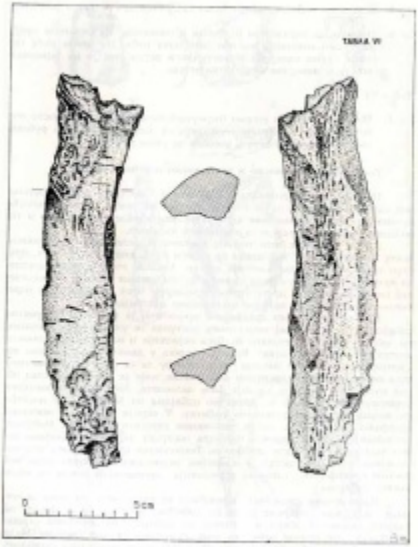
TABLA VI
0
5cm

ки поступак не даје могућност да се утврди степен примене левалоа технике приликом обраде кременог материјала из Смолућке пећине.[8]

Пронађене кремене алатке, током протекле две године ископавања могле би се типолошки одредити као стругачи, шиљци, ножеви, пострушке, зупчасте алатке и ретуширана сечива. Међутим, највероватније се ради о комбинованим и универзалним алаткама. Чисти типови алатки су врло ретки и ако би се искључиво на њих обраћала пажња, запоставио би се значај осталог инвентара. Потребно је, ипак, издвојити неколико карактеристичних алатки: стругач—шиљак, настао применом неких левалоа технике (Табла III/2), стругач са траговима примене левалоа технике (Табла IV/3), нож—пострушка, најатрактивнија алатка у овом инвентару ((Табла V/4); назубљени комади (Табла V/3,5).

Најближе типолошке аналогије кременом материјалу из Смолућке пећине су палеолитска налазишта Црвена стијена и Малишина стијена, у Црној Гори.[9] У погледу, димензија и технологије наш материјал има доста сличности (без детаљнијих поређења) са налазима из богатих средњих палеолитских налазишта Црвене стијене. Ово налазиште које је 130 км удаљено у ваздушној линији, гравитира јадранском региону. Извесне технолошке и типолошке сличности (облици, левалоа техника и назубљени комади) између кремене материјала са ова два налазишта не треба занемаривати због фактора релативне удаљености различитости услова у два региона. У средњем палеолиту је владала донекле типолошка, а више технолошка униформност.

Географски много ближа аналогија смолућком кременом материјалу је налазиште Малишина стијена у кањону Ћеотине, код Пљеваља, које такође припада сличној регији. Ово налазиште је удаљено око 70 км, у ваздушној линији, од Смолућке пећине и на сличној надморској висини од око 820 м. У нижим слојевима овог на жалост, недовољно истраженог налазишта пронађени су средњепалеолитски артефакти са елементима левалоа технике обраде.[10]

Директне аналогије са налазиштима Рисоваче код Аранђеловца[11] и Градца код Крагујевца,[12] а и осталим у нашој земљи, теже је извести у овој фази познавања Смолућког кременог материјала.

По својим технолошко—типолошким одликама и делимично изнесеним аналогијама, кремени материјал из Смолућке пећине се може одредити у мустеријенски техно-комплекс, односно у фазу средњег палеолита. До детаљније потврде ове тезе доћи ће се тек после наредних испитивања археолошког и осталих садржаја слојева Смолућке пећине.

НАПОМЕНЕ

1. Пројект „Археолошко рекогносцирање са сондирањем подручја општине Тутин" реализује се у оквиру Археолошког института у Београду, средствима која обезбеђује Републичка заједница науке, [illegible] региона у Чачку. Пројектом руководи др. М. Поповић. Смолућку пећину први је забележио у току рекогносцирања М. Милошевић.

2. Рекогносцирање је вршио З. Калуђеровић, Археолошки институт.

3. Ископавањима је руководио З. Калуђеровић, док је др М. Јевтић, Филозофски факултет, истраживао горње праисторијске слојеве.

4. Систематска археолошка истраживања пећине, под руководством З. Калуђеровића, започета су у оквиру пројекта „Археолошко рекогносцирање са сондирањем подручја општине Тутин". Учешће у истраживањима су узели: В. Димитријевић, Рударско-геолошки факултет Београд; [illegible] Шарић, дипл. археолог, и студенти археологије С. [illegible] и А. Ковачевић.

5. М. Јевтић, види исти број Новопазарског зборника.

6. К. Butzer, «ENVIRONMENTAL AND ARCHEOLOGY», 103.

7. M. Brézillon, «LA DENOMINATION DES OBJETS DE PIERRE TAILLEE», Paris 1971, 70.

8. Исто, 66.

9. Исто, 70.

10. Ђ. Баслер и други, *Црвена стијена*, *Никшић*, 1965.

11. И. Радовановић, З. Кривокапић, З. Калуђеровић: *Малишина стијена*, Археолошки преглед 25, 1986.

12. Б. Гавела, *Рисовача код Аранђеловца*, Старинар 1960, Бгд., 225.

13. Б. Гавела, *Мустеријенска на палеолитском локалитету Пећина под Јелењим брдом у Граду код Крагујевца*, Гласник Сану III/2 Бгд. 1951

Весна Димитријевић

КВАРТАРНА ФАУНА ИЗ СМОЛУЋКЕ ПЕЋИНЕ

Истраживања у Смолућкој пећини 1984. и 1985. године (в. З. Калуђеровић, у истом броју), дала су богат и доста добро очуван палеонтолошки материјал — кости и зубе квартарних кичмењака, претежно сисара.

Испитан је само један мањи део пећине, а дебљина целе седиментне серије, односно дубина на којој се налази дно пећине, још увек нису познати. Сви издвојени геолошки слојеви садржали су остеолошке и одонтолошке налазе.

У овој, почетној фази истраживања, најзначајније је да је доказана плеистоценска старост доњег дела седиментне серије, односно слојева у којима су нађени кремени артефакти.

У горњем делу серије, холоценске старости, најбројнији су остаци домаћих животиња: говечета, оваца, свиње и пса. Од дивљих врста констатовани су јелен, мрки медвед и куна, типични становници шумских предела Србије у холоцену.

У слојевима из доњег дела серије (слојеви раније означени бројевима 5 и 8), откривени су остаци фауне потпуно другачијег састава и палеоеколошког карактера. Најбројније су кости и зуби пећинског медведа (**Ursus spelaeus** Rosenmüller et Heinroth). Пећински медвед је један од најчешћих и најбоље проучених плеистоценских сисара Европе. Заступљен је у седиментима већине до сада истражених пећина Југославије, нарочито у слојевима горњоплеистоценске старости. Велика варијабилност, типична за ову врсту, омогућиће да се на основу морфометријских испитивања дође до прецизнијих закључака о њеним карактеристикама и старости.

У Смолућкој пећини, констатована је још једна врста сисара изумрла крајем плеистоцена, пећинска хијена (**Crocuta spelaea** Goldfuss). У тзв. «хијенским пећинама», које су јој служиле као брлози, остаци пећинске хијене су бројни и преовлађујући. Међутим, у Смолућкој пећини, као и у већини пећина у којима се јавља у асоцијацији са другим квартарним сисарима, заступљена је са врло мало остатака.

Од месождера се, поред хијене и медведа, јављају и лисица и други мањи карнивори, а од папкара алпски козорог (**Capra ibex** Linnaeus). Ова врста је данас веома ретка у Европи, живи само на највишим

планинских врхова, у Алпима, али је у горњем плеистоцену била широко распрострањена у алпинском подручју Европе. Њено повлачење проузроковано је променом климе и еколошких услова крајем глацијала.

Комплексна реконструкција палеоклиматских и палеоеколошких услова у време формирања слојева у Смолућкој пећини и њихово детаљно стратиграфско рашчлањавање, у великој мери зависиће од морфометријских анализа костију и зуба крупних сисара. Међутим, све већи значај у стратиграфији квартарних седимената у новије време имају резултати проучавања **микромамалија**, с обзиром на велику разноврсност ове фауне и осетљивост на промене у температури, влажности и вегетацији појединих врста ситних сисара, нарочито глодара. Због тога је у Смолућкој пећини 1985. године пробно извршено испирање седимената и сакупљање ове фауне. Испрана је веома мала количина седимента (узорци до 1 кг из слојева 4, 5 и 8), али је издвојена релативно велика количина изолованих зуба и специфичних одредљивих костију сисара и птица. Уколико се током будућих ископавања настави са испирањем довољне количине седимента, микромамолошки остаци могли би бити основа за палеоеколошку реконструкцију и стратиграфску детерминацију квартарних седимената у Смолућкој пећини.

Милош Јефтић

РЕЗУЛТАТИ СОНДАЖНИХ ИСТРАЖИВАЊА ГОРЊИХ ПРАИСТОРИЈСКИХ СЛОЈЕВА У СМОЛУЋКОЈ ПЕЋИНИ КОД ТУТИНА

У оквиру рекогносцирања на подручју општине Тутин, екипа Археолошког института евидентирала је 1983. године као археолошко налазиште и Смолућку пећину, у кањону истоимене речице. Том приликом отворена је мала сонда у унутрашњем делу пећине, у којој је, већ од површинског слоја, налажена праисторијска керамика.[1] На основу неколико уломака црвенопечених већих, крчагастих посуда, тзв. амфора, претпоставили смо да најмлађи слој у пећини припада старијем гвозденом добу. Пошто је било индиција да је пећина коришћена као станиште и у старијим периодима праисторије, одлучено је да се наставе испитивања.[2] Археолошки радови у току прошле и ове године били су усмерени на истраживање раноголоценских и горњеплеистоценских слојева у Смолућкој пећини. Истраживања горњих слојева са керамичким материјалом, која смо обавили 1984. године, дошла су оправдано у други план после откривања трагова материјалне културе палеолитских ловаца у пећини. Објављујући палеолитске налазе из Смолућке пећине, колега З. Калуђеровић већ је изнео низ података о погодностима за њено насељавање у праисторији (добро осветљење, мала влажност, близина питке воде, богати ресурси хране биљног и животињског порекла и др.), те их овде нећемо разматрати.[3] Поновићемо само неке опште податке о пећини, неопходне за боље разумевање вертикалне стратиграфије.

Пећина се састоји од две просторије, од којих је улазна уска и светла, док је унутрашња тамна и влажна, са два мала проширења. Прва просторија је мањих димензија, са око педесетак метара квадратних корисног простора, и невеликим, трапезоидним платоом испред улаза. Сондом је испитан улазни и већи део прве пећинске просторије. Површински слој унутар пећине чини прашинаста, тамномрка земља, са мањом количином ситног локалног камена, док се веће громаде стена налазе испред улаза.

Стратиграфска слика горњих слојева у пећини не пружа нам довољно података за поуздано раздвајање културних хоризоната. Испод танког прашинастог хумуса, налази се дебљи слој црвенкастомрке, растресите земље, до дубине око 0,80 м, са већом или мањом концентрацијом ситније и крупније дробине. Разлике у нијансама црвенкастомрке земље, које се уочавају у профилима сонде, указују једино на благи пад горњих слојева од унутрашњости ка отвору пећине. У средишњем делу

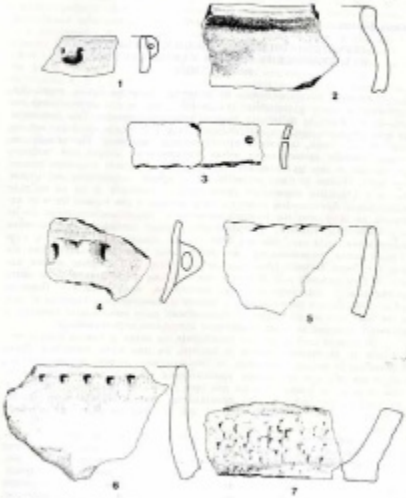

пећине откривено је, већ у првим слојевима, неколико мањих ватришта —плитке, кружне јаме са гаром и пепелом, које окружује сива нагорела земља и ситно ломљени камен који је горео. Непосредно око ватришта налажене су углавном животињске кости, често нагореле, док су уломци керамичких посуда били веома ретки. Малобројни налази керамике откривани су до релативне дубине око 0,80 м. Уочена је исто тако већа концентрација керамичких налаза у прва два откопна слоја, на нивоу па-

Табла I — Смолућка пећина, сл. 1—4 керамика старијег гвозденог доба, сл. 5—6 керамика позног енеолита

тренита, док се испод њих појављују само спорадично ситни уломци посуда од печене земље. Неколико кремених одбитака без ретуша и један стругач на ламели откривени су такође у првим откопним слојевима.

Керамички материјал из горњих слојева у пећини могуће је једино типолошки разврстати. Спорадични налази малих уломака керамичких посуда рађених на витлу и делова црепуља припадају највероватније позном средњем веку или турском периоду. Преовлађују само делови сивосмеђих лонаца, танких зидова, са разгрнутим ободом, и део већег суда (крчаг?) тамноцрвене боје, са широком [illegible] са унутрашње стране (трагови спорог витла).

Целокупну праисторијску керамику рађену руком, од површинског до најнижег слоја у којем се појављује, могуће је типолошки разврстати у две групе. Првој групи припада свега неколико уломака посуда које се могу определити у време старијег гвозденог доба. То су делови лонаца који су украшени хоризонталном пластичном траком на рамену, са отисцима прстију (Т. I, 4), амфоре са вратом, косо разгрнутим ободом и цилиндричним вратом (Т. I, 1), делови црногланчаног мањег пехара, који је украшен низом уских канелура око вертикалног ребра, са косим зарезима (Т. I, 2), и делови светлог, црвеносмеђег глачаног пехара, који је украшен широким, плитко утиснутим, вертикалним линијама и низом плитких, кружних удубљења (Т. I, 3). Другој групи припада највећи број уломака керамичких посуда рађених руком, која се могу определити у време позног енеолита. Посудама финије фактуре припадају мање зделе са тунеластим дршкама на ободу или рамену (Т. II, 1, 4) веће, сјајно глачане зделе са искошено разгрнутим, хоризонтално заравњеним ободом и кратким, цилиндричним вратом (Т. II, 3) и калотасте, дубље зделе са задебљаним ободом, типа «крагна» (Т. II, 2). Од већих посуда грубље фактуре типолошки су препознатљиви лонци украшени танким барботином (Т. II, 7), лонци са већим, потковичастим дршкама, моделованим непосредно испод обода (Т. I, 6), лонци са туцаном шкољком у фактури, украшени непосредно испод благо разгрнутог обода низом већих, троугаоних удубљења (Т. II, 6) и лонци са пластичном траком, апликираном непосредно испод обода, украшени дубоким отисцима нокта на траци и горњој површини обода (Т. I, 5).

На основу веома скромног керамичког инвентара из горњих слојева Сокоћине пећине нисмо у могућности да поуздано одредимо време, а поготово културну припадност овог налазишта. Спорадични, нестратификовани уломци керамичких посуда, које смо већ определили у старије гвоздено доба, не пружају довољно елемената за ближе хронолошко и културно опредељење. Пехари украшени вертикалним канелурама или плитко утиснутим, широким линијама, које су распоређене око уског ребра, односно низа кружних отисака, имају најближе аналогије са два градинска насеља у близини, на Расу, код Новог Пазара, и Јужину, изнад Сопоћана.[4] Пехари овога типа са обе градине могу се, уз осталу керамику, оквирно датовати у VI век пре н. е. Мали, црногланчани пехар, са уским ребром и сноповима канелура на трбуху познат нам је такође из тумула у Мелајама, на Малој Пештери, као и из тумула у Пилатовићима.[5] Извесни елементи у начину украшавања и организовању мотива блиске налазе пехарима показује керамика са на-

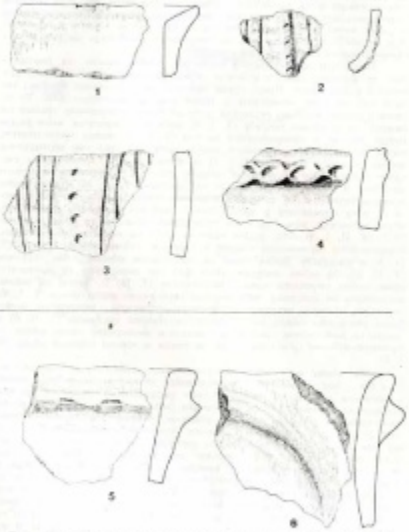

села Под, код Бугојна (Под C, млађа фаза).[4] Уколико смо тачно одредили аналогије, ови налази керамике припадали би вероватно VI веку пре н. е., и указивали би на краткотрајно задржавање у Смолућкој пећини неколико припадника извесног палеобалканског племена, који су дошли са запада или северозапада у ове крајеве. Све ово, наравно, ос-

Табла II — Смолућка пећина, сл. 1—7 керамика позног енеолита

тање у сфери спекулација, док се не истражи и објави већи број насеља старијег гвозденог доба у новопазарском крају (евидентирано је до сада десетак градина).

Нешто бројнији налази керамике старијег хоризонта у Смолућкој пећини омогућују нам да овај културни слој сигурније датујемо у позни енеолит. Класичне позноенеолитске, тунеласте дршке и лонци украшени тзв. танком барботином појављују се на веома широком простору, од Егеја у Тракији до насеља вучедолске културе у Словенији (Т. I). Тунеласте дршке су нарочито омиљене у костолачкој култури, којој по типу припада и широка здела са благо разгрнутим ободом и кратким цилиндричним вратом из наше пећине. Не улазећи овде у проблем лонаца који су украшени танком барботином, напомињемо да нам се чини да њихово порекло треба довести у везу са намерно огрубљеним лонцима Чернавода III културе (који подсећају на кору од дрвета). Последњих година показало се да је ова доњеподунавска култура сигурно присутна на већем делу централнобалканског простора, где претходи свим културама које имају ову грубу керамику (класични Баден, Костолац, Вучедол, Љубљанска култура и др.). Ово наглашавамо јер се још увек у нашој литератури срећемо са податком да је «енеолитски» барботин један од ретардираних неолитских елемената. Извесни елементи у начину украшавања ових посуда, поред тунеластих дршки и танког барботина, (дубље убоди шилом, већа троугласта удубљења) срећемо на налазиштима где се мешају баденска и вучедолска керамика, као што је случај на градини Засип — Горња Комарица, код Крагујевца[7] и на најмлађем праисторијском насељу у Горњој Тузли (слој I).[8] Потковичасте дршке моделоване непосредно испод обода лонца присутне су у више култура позног енеолита и раног бронзаног доба на ширем подручју Балкана и у карпатско-подунавској области. Калотасте зделе са претежно задебљаним ободом (тип «крагне») нађене су на градини у Горњим Комарицама.[9] Изгледа да је овај тип посуде дошао са запада, где је произашао из финално неолитске (рано енеолитске) хварске културе.[10] Посуде са задебљаним ободом типа «крагне» налазе се у нешто развијенијој форми и касније, на самом крају позног енеолита и у рано бронзано доба (Вербица А 1, Олмут VI Рос). Положај Смолућке пећине доста југоно од матичних области великих позноенеолитских култура (Баден, Костолац, Вучедол) вероватно је разлог што препознајемо само неке елементе ових култура на керамици из ове пећине. Поједини елементи у начину украшавања (танак барботин, дубоки, кратки урези, дубоки отисци нокта) повезују керамику из наше пећине са керамиком из позноенеолитског слоја на Градцу, код Злокућана.[11] Поред ове керамике, чини нам се да смо препознали на Градцу и керамику са елементима Коцофени културе, што није никакво необично јер лежи на културном слоју Салкуца — Криводол — Бубањ Iа. Позноенеолитски стратум у Смолућкој пећини, у недостатку блиских аналогија, показује мешавину културних утицаја из свих правaца. Појава различитих позноенеолитских култура у оквиру једног насеља позната је већ на неким налазиштима у Босни.[12]

Запоседање Смолућке пећине у позном енеолиту, а поготово при крају старијег гвозденог доба, било је краткотрајно и пре се ради о повременом боравку (што нам потврђује оскудан археолошки материјал) него о подизању трајнијег сезонског станишта.

НАПОМЕНЕ:

1. Пројекат „*Рекогносцирање и сондирање археолошких локалитета на подручју СО Тузла*" води др М. Поповић, док је пробне радове у Гибањи извео колега М. Калуђеровић, асистент Археолошког института.

2. Истраживање терена слојева у Гибањи поверено је аутору овог чланка, а цртање слојева колеги М. Калуђеровићу.

3. Реферат о резултатима радова у Свеједној Гибањи колега М. Калуђеровић је поднео на годишњој скупштини Српског археолошког друштва које је одржано у Белој Цркви. Исти подаци о стратиграфији дати су такође у овој књизи Новопазарског зборника од стране М. Калуђеровића и В. Димитријевић.

4. Ове грађевине истраживао је др М. Поповић, док је истраживање праисторијских слојева поверено аутору овог чланка.

5. Гробове у Миладинцу истраживали су др З. Летица и аутор овог чланка, а у Петровићима др М. Зотовић. Печати, који су ту посебно из југоисточне, набоји су у гробовима из метрополи VI века пре н. е.

6. Б. Човић, *Увод у стратиграфију и хронологију праисторијских градина у Босни*, ГЗМ, XX, 1965, 72, Т. XIII, Т. 9.

7. Б. Сталио, А. Јуришић, Градина — *Горња Каменица*, Старинар XI, 1960, 157—162.

8. Б. Човић, *Резултати сондирања на праисторијском насељу у Горњој Тузли*, ГЗМ, XV—XVI, 1960—61, 121—126.

9. Б. Сталио, А. Јуришић, нав. дело, 158, сл. 8.

10. О развоју посуда типа „пехара" види литературу у раду: Б. Маријановић, *Равлића пећина*, ГЗМ, XXXV—XXXVI, 1980—81, 1—97, исти *Нови енеолитски налази из Херцеговине*, ГЗМ, XXXVII, 1982, 128.

11. Б. Сталио, *Градина*, праисторијско насеље, Београд, 1972, Т. XIII, 158, 160, Т. IV, 90, Т. XVI, 136.

12. А. Бенац, *Енеолитско доба у Босни* (нова истраживања), ГЗМ, XXXIV, 1979, 21.

Др Мирослава Мирковић

BENEFICIARII CONSULARIS НА СПОМЕНИЦИМА ИЗ НОВОГ ПАЗАРА

Мала збирка римских споменика у Музеју у Новом Пазару недавно је повећана за један жртвеник. Откривен је у дворишту Алтун-алем џамије, секундарно употребљен. Био је окренут обрнуто, са горњим делом делимично укопаним у земљу, да би могао да служи новој намени. Не зна се када је и како доспео у џамију. У Музеј је пренет 1985. године.[1]

Жртвеник је од тврдог кречњака, вис. 118 цм, шир. 40 цм, дебљ. 36 цм. Горњи део је профилисан и нешто шири; на угловима се налазе палмете, а у средини, данас оштећена, розета (?) између два трокутна листа. Доњи део је такође морао бити шири и профилисан. При секундарној употреби ширина овог дела је изједначена са ширином средњег дела. Од профилације је сачуван јасан траг испод натписа. Ивице споменика су оббијене и на десној страни је оштећен и натпис. Оштећења има и у средини текста, али се првих 6 редова може без тешкоћа прочитати:

Nemesi[i] | Regin[ae | Co]nserva[tr(ici) | M. Aurel(ius) Seren(us?) | b(ene)f(icliarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) VI[I] | ex voto posu[it]

У р. 4 допуњено може бити и **Sever(us)**. Треће и пето слово су доста оштећена и тешко их је поуздано прочитати.

Седми ред је већим делом избрисан и скоро нечитљив у порозном камену: **COS** у следећем, 8. реду, показује да су морала бити у питању имена конзула. Њих није могућно поуздано утврдити. Ред је почињао, како се чини, једном усправном хастом — коса линија испред ње је секундарно оштећење — којој следи још једна и, после оштећења у ширини једног словног места, још три усправне хасте, од којих је последња могла бити **P**; после слова које може бити **R** видљиво је **O**, једино сигурно слово у реду. На оштећеном делу до краја реда могла су се налазити још 3 до 4 слова.

У 8. реду исписана је само једна реч, **co(n)s(ulibus)**.

У почетку 9. реда недостају 3—4 слова. Сачуваном **ANTIAN** тешко је дати јасно тумачење. После навођења конзула очекивао би се датум и на први поглед **IVN** на крају као да говори у том смислу. Јуни, као месец посвете споменика од стране бенефицијаријских конзулара

посведочен[1] је на једном натпису из Скупија.[2] Ипак, датум на овом месту као могућност читања мора се одбацити, јер претходна слова не могу да се уклопе у уобичајени начин навођења датума.[3] Остаје да се претпостави да сачувана слова представљају име лица које се побринуло за подизање жртвеника, нпр. [**per**] **Ant(onium) Iun(ianum?) ili [c(ura) a(gente)] Ant(onio) Iun(iano?)**.

Немезиса као богиња освете, заштитница борбе и агона, као божанство које кажњава обест и бди над правичну меру, јавља се и на натписима и посветама војних лица.[4] У Горњој Мезији, провинцији којој је припадала и новопазарска област, потврђена је на споменицима у великим легијским логорима у Сингидунуму (Београд) и **Виминацијуму** (Костолац), као и на онима које су подизали војници у унутрашњости провинције, у бенефицијаријским станицама: на жртвенику из Косовске Митровице она је **Nemesis Regina**, вероватно примивши црте једне опште богиње.[5] Исти епитет носи и на једном жртвенику из Скупа (код Скопља).[6] У логору легије **VII Claudia** у Виминацијуму потврђена као **Dea Regina Nemesis** и као **Dea Sancta**, а у Сингидунуму, где је имала логор легија **III Flavia** — као **Nemesis Augusta**.[7] Епитет **Conservatrix**, иначе познат код многих божанстава римског пантеона, не спада у оне који би били карактеристични за ово божанство.[8]

M. Aurelius Serenus био је **beneficiarius consularis**, дакле један од официјала из штаба провинцијског управника, деташиран привремено, на шест месеци или на годину дана,[9] из логора легије **VII Claudia** у Виминацијуму, у једну станицу на путу у долини Рашке. У Новом Пазару и околини досада су откривена три римска жртвеника на којима се спомињу **beneficiarii consularis**:

1. Жртвеник са натписом, откривен у Новопазарској бањи:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | ceterisque | dis deabus | huiusce | ⁵ loci pro salute | domin(i) nostri | M. Ucentius | b(ene)f(iciarius) c(onsularis) l(egionis) VII C(laudiae) | v(otum) s(olvit).[10]

2. Жртвеник, узидан у један од унутрашњих зидова Петрове цркве код Новог Пазара:

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)] | ceterisq(ue) | dis dea | busque | ⁵ huiusq(ue) | loci M. | Victor(i)us | Urcianus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) | le[g(ionis) VII Cl(audiae)? vot(um)] | pos(uit).[11]

3. Нов жртвеник из [illegible]:

Nemes[i] | Regin[ae | Co]nserva[tr]ic[i] | M. Aurel(ius) Seren(us?) | ⁵ b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) VI[I] | ex voto posu[it] | [.]II[.]IT(?) PRO [.....] | co(n)s(ulibus) | [.....]ANTIVN.

На натписима 1 и 3 у питању су **beneficiarii consularis** легије **VII Claudia** из Виминацијума; вероватно је иста легија и на жртвенику бр. 2. Прва два натписа нису датована. Ипак, жртвеник бр. 1 није могао бити старији од времена Марка Аурелија, јер термин **dominus noster** за цара није био у употреби пре тога времена.[12] Остатак текста са име-

нима конзула на трећем жртвенику, ма како непотпун, оставља могућност приближног одређивања године његовог настанка. Датовање олакшавају неке околности. Прво, сви досада познати натписи конзуларних бенефицијарија у Римској држави потичу из релативно кратког временског раздобља од Комода (180—192) до 257. године.[11] Већ и околност да **beneficiarius consularis** на новом споменику из Новог Пазара носи ге-

48
4
40
4
42
4
38
33
54
119
32
NEM E
REGI M
N SERV
M AREL SENEI
F COS LEG VI
X VOTO POSV
SI HIARO
COS
MANTIVNI
0
10
20
30
40cm

Табла I — Римски жртвеник из Алтун алем џамије — изглед предње и бочне стране (цртеж Г. Милошевић)

нтилно име **Aurelius**, посведочено најчешће код оних нових римских грађана, који су стекли римска грађанска права под царем Марком Аурелијем (161—180) и масовно раширено у провинцијама после Каракалиног едикта 212. године, указује на позни II или III век. Најзад, у палеографском погледу, овај споменик има паралеле у неким датованим натписима Горње Мезије.

Мали је број натписа конзуларних бенефицијарија из времена владе Комода. Углавном они се датују у време династије Севера, а има их и из каснијег времена.[14] Досада познати датовани споменици ових официјала, као и других сличне врсте (**speculatores**, **stationarii**) и у јужном делу Горње Мезије, на Ибру и његовим притокама, на Топлици, Лепеници и у Скупима, настали су под Северима.[15] Нов натпис из Новог Пазара у палеографском погледу, премда има неких сличности са натписима Горње Мезије из времена Каракале (211—217) ипак је ближи онима из краја 30-тих или 40-тих година III века. У тексту нема спајања слова у последњим редовима као на натписима насталим под Северима; разлика се може уочити и у облику појединих слова: **M** и **N** немају искошене усправне хасте, карактеристично за натписе епохе Севера;[16] **L** има наглашену, благо повијену крајњу вертикалну црту и приближава се форми коју ово слово има на споменицима насталим под Гордијаном (238—244) и касније.[17] Натписима из времена Гордијана текст на жртвенику из Новог Пазара приближава се и по правилности и заобљености појединих слова. Идентификовање конзула, наведених у 7. реду овог натписа остаје несигурно. Међутим, остатак текста не би се могао уклопити у имена конзула из времена Севера. Преостала слова би се могла можда допунити у имена конзула из 238. године: **Pi(o) et Pro [culo] co (n) s(ulibus)**

Засада није могуће прецизно утврдити где се налазила бенефицијарска станица у области данашњег Новог Пазара. Од три досада позната натписа два су била у секундарној употреби и према томе за питање лоцирања станице неупотребљиви. Околности налаза трећег жртвеника нису ближе познате, али има изгледа да је он нађен **in situ**, јер из Бање има и других налаза из римског времена.[18] Даља археолошка истраживања могу показати да ли се овде налазила станица на путу и одакле је долазио и куда је водио тај пут. Досадашњи налази споменика конзуларних бенефицијарија из јужне Горње Мезије показују да су се такве страже налазиле на главним путевима, али исто тако и на онима који су водили к њима, из рударске или аграрне области. Поред Новог Пазара могао је водити један од споредних путева који је ову област повезивао са магистралним саобраћајницама преко Балканског полуострва, оном која је ишла од **Naissus-a** према Скупима или са путем који је од Дунава преко **Naissus-a** водио према **Lissus-u и мору**. Сматра се да је задатак бенефицијарија био да надгледају саобраћај на путевима и контролишу транспорт, имали су и неке полицијске дужности.[19] **Beneficiarii consularis** у јужној Горњој Мезији, у долини Ибра и његових притока на Топлици и Лепеници могли су контролисати транспорт руде са Копаоника и Рогозне.[20] Економски интерес римске државе у унутрашњости Балканског полуострва лежао је пре свега у експлоатацији рудног блага. К томе треба имати на уму римску потребу у пољопривредним производима за издржавање две легије на Дунаву у Горњој Мезији. **Beneficiarii consularis** су имали и задатак прикупљања и

Сл. 1 — Римски жртвеник из Алтун алем џамије (фото П. Оторанов)

чувања пореза у натури (**annona**). Систем прикупљања је реорганизован управо од Севера, из чијег времена потиче највећи број споменика оних који су се о томе бринули у станицама (**mansiones**) на путевима.[33]

У станици код Новог Пазара, као и на другим местима, конзуларни бенефицијарији су могли надгледати прикупљање дажбина и њихов транспорт према Дунаву. У вези са том њиховом дужношћу могла је бити и посвета Немеси, као богињи која је бдила над тачношћу мера.

НАПОМЕНЕ:

1. Жртвеник је случајно откривен, при [illegible]. За [illegible] у Музеј [illegible] се Др Марко Поповић, Археолошки институт Београд. Њему дугујем захвалност за фотографије и цртеже које ми је [illegible] уступио за објављивање.

2. CIL III [illegible], из 217 године. О датумима на споменицима конзуларних бенефицијарија уп. Н. Lieb, [illegible], Britain and Rome, 1967, 139 и д. [illegible]

3. Уобичајено је да основни дани, на пр. pridie idibus, VIII Kal. и сл., [illegible]

4. О Немези уп. Roscher, Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie III, 1897—1902, [illegible]; H. Herter, RE XVI, [illegible]

5. Herter, loc. cit.

6. Inscriptions de la Mésie Supérieure VI, 1982, бр. 12.

7. Споменици из [illegible]: CIL III [illegible] и M. [illegible], Зборник Народног музеја у Београду [illegible], 1975, 21 и д.; из [illegible]: Inscriptions de la Mésie Supérieure I, 1976, бр. [illegible]

8. Уп. [illegible], у Ruggiero, Dizionario epigrafico, s. v. Conservator, [illegible] Conservatrix. Исто и [illegible], RE, loc. cit.

9. О томе уп. Lieb, нав. дел. у нап. 2.

10. Р. Марић, Старинар V—VI, 1956, [illegible], са фотографијом.

11. М. Мирковић, Жива антика 21, 1971, [illegible] и д., са цртежом.

12. [illegible], у Ruggiero, Diz. ep. [illegible], 1954 и д.; [illegible], RE V, 1905, [illegible]

13. R. MacMullen, Soldier and Civilian in the Later Roman Empire, 1963, [illegible]

14. MacMullen, loc. cit.

15. [illegible] CIL III [illegible] Inscriptions de la Mésie Supérieure VI [illegible] Inscriptions de la Mésie Supérieure IV, [illegible] Уп. Мирковић, [illegible]

16. Уп. на пр. Споменик LXXI, [illegible] Inscriptions de la Mésie Supérieure VI, [illegible]

17. Уп. Inscriptions de la Mésie Supérieure IV [illegible] Споменик СКА XCVIII, 1941—1948, [illegible]

18. A. Degrassi, I fasti consolari dell'Impero Romano, 1952, [illegible]

19. Марић, Старинар V—VI, [illegible]

20. О бенефицијаријима уп. A. v. Domaszewski, Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst, [illegible] The Daily Life of the Roman Soldier, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II-1, 1974, [illegible] Мирковић, Бенефицијарна станица код Новог Пазара, Жива антика 21, 1971, [illegible] и д.

21. Уп. Мирковић, оп. цит. у претходној напомени, [illegible]

22. С тим у вези D. van Berchem, L'annone militaire dans l'Empire romain au IIIe siècle, Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France [illegible] MacMullen, op. cit. [illegible] Davies, op. cit. [illegible]

Др Александар Јовановић

РИМСКИ НАДГРОБНИ СПОМЕНИК ИЗ НОВОПАЗАРСКЕ БАЊЕ

Приликом нивелације терена за изградњу фудбалског игралишта „Лане" у Новопазарској Бањи 1982. године откривена је касноантичка базилика и унутар један гроб који је припадао некрополи формираној око овог сакралног објекта. Гроб је био у облику цисте озграђене од неколико редова хоризонтално наслаганих опека повезаних малтером и прекривене секундарно искоришћеном надгробном стелом. У гробу су откривени остаци дечијег скелета. Гробног инвентара није било те се хронологија овог објекта може извести посредним путем. **Terminus post quem** за настанак овог гроба даје хронолошка детерминација стеле која се може датовати у прву половину III века, а ближе хронолошко опредељење може дати време настанка и коришћења базилике око које је организована некропола и типологија гробног облика. Базилика се, према откривеном керамичком материјалу и једној фибули са повијеном стопом, може датовати у V—VI век. На овај хронолошки оквир указивао би и облик гроба који се веома често среће на касноантичким некрополама. Међутим, напомињемо да је закључак о хронолошкој ат[illegible] детерминанта — гробни прилози.

Сакрални комплекс са овог локалитета биће детаљнија публикован након завршетка трогодишњих заштитних ископавања,[1] а овог пута би се само задржали на надгробној стели која је као сполија искоришћена у накнадној сепулкралној конструкцији.

Димензије стеле су 2,40 x 1,00 м, приликом откривања и транспорта стела је преломљена на 4 дела који се спајају. Стела има следећу композициону шему: високи забат са розетом у средишњем делу и малим акротеријама на крајевима, нишу са представом двојице покојника; правоугаоно поље са приказом редуцираног фунерарног банкета; натписно поље и панел са декорацијом. Фигуралне представе натписно поље и ниша са декорацијом фланкирана су са два стуба око којих је увијена витица. Велики размак између појединих навоја витице елиминише могућност да је у питању сумарни приказ тордираних стубова.

Розета у централном делу забата је необичног облика и указује на нерационалну трансформацију узора. Наиме, у овом случају је четворочлана розета уоквирена деветочланом летвицом што је заправо декоративни елемент до кога је дошло модификацијом узорног модела-розете обухваћене венцем, орнаменталног мотива који се често јавља на сепулкралним споменицима у Горњој Мезији.

Испод забата налази се правоугаона ниша са представама покојника. Према подацима из натписа може се закључити да су представљени отац и син. Обоје су обучени у тунике са пребаченим хламидама које су закопчане кружним фибулама на десним раменима. Отац у левој руци држи купу, а син свитак[2] при чему су му два прста савијена а два испружена у ставу **benedictio latina**. И поред оштећења и извесне сумарности при представљању ликова покојника могу се препознати појединии детаљи у приказу косе и лица који се могу третирати у оквиру генералних и стилско дефинисаних иконографских концепата. Фризура код млађег покојника, као и код старијег који је делимично ћелав, дата је у мањим коврџама. Овакав третман косе карактеристичан је за касни класицизам антонинско-северијанске епохе. Међутим, општи изглед и утисак који се намеће указују на стил динамичног импресионизма који је особен за период друге и треће трећине III века. Ова хибридизација елемената два различита, али сукцесивна, стила чини се да је пре последица хронологије овог споменика него стилске недоследности и инерције локалног мајстора. Претпостављамо да је овај надгробни споменик израђен у периоду када је још увек јака традиција класицизма епохе Антонина и Севера, а нови импресионистички стил са израженим веристичким елементима још није стилски кодификован и преовлађујући. То би у апсолутној хронологији било време друге и треће деценије III века.

Испод нише са представама покојника налази се правоугаоно поље са сценом из фунерарног банкета. У средишњем делу приказан је сто, а са страна две служавке одевене у дуго препасане хитоне; служавка на левој страни држи у рукама хидрију и патеру. На столу се налази троножни мензијус и две веће дубоке посуде за које се према облику и димензијама може претпоставити да представљају камене мортаријуме.

Сцену фунерарног банкета треба повезати са представама покојника и посматрати у интегралном контексту. Херојизирани покојници су кључни учесници овог сакралног чина. Есхатолошка реинтерпретација представе фунерарног банкета је у идентификацији херојизираних покојника са божанством (Дионисом, Либером, Хероном) и заједничким учешћем на гозби блажених[3] и заслужених. Сотериологија заснована на заслугама у овоземаљском животу у основи је многих учења (орфичког, питагорејског) које се ослањају на Дионисов култни садржај. За разлику од комплетних представа фунерарног банкета где покојници леже на клинама у нашем примеру имамо редуковану верзију ове сакралне радње. Покојници нису на клинама, они су дати само попрсјима, а њихова веза са сценом банкета постиже се позицијом представа које су у корелацији и показују праву идеју и ток нарације. Овако редуковна представа фунерарног банкета позната је са неколико надгробних стела и ципуса у источној Босни, Подрињу и западној Србији (Факовић, Вишњица, Тегаре, Тубић, Скелани, итд.).[4] Такође, слична композиција, али у нешто другачијој диспозицији детаља због тектонике споменика позната је са надгробних коцки (нпр. Устиколина).[5] Ограничени ареал распрострањености надгробних споменика са редукованом представом фунерарног банкета (источни део провинције Далмације) и хронолошка конзистентност (III век) индицирају на локалне радионице.[6] Сличност ових

D M
AVR DOMITIVSVI
XIT ANNIS LXXXII ETM
AVR LAETVS F VIV
XIT ANNIS XLV AVREL
ASIVLIA ET ANN
MARITISSVIS BENE
MERITIS POSVERVN
M M M

споменика са примерцима из Паноније је конвергентног типа и последица је сличног тока трансформације комплетне сцене фунерарног банкета, а не непосредног утицаја.[7]

У профилисаном натписном пољу налази се следећи натпис:

D(is) M(anibus)
AUR(elius) DOMITIUS VI
XIT AMMIS(sic!) LXXXI ET M(arcus)
AUR(elius) LAETUS FILIUS VI
XIT ANNIS XLV AURELI
A(e) SIVLIA ET ANNIA
MARITIS SUIS BENE
MERITIS POSUERU(n)T
M(e)M(oria)M или M(onu)M(entu)M

Висина слова је 5—6 цм. Код слова A недостаје попречна црта, слово T је поддимензионирано, а слово N је укошено на десно. Ове палеографске особености не могу се узети као индикације за прецизније хронолошко опредељење натписа. Параграфско уређење натписа је неправилно. У тексту има и неколико грешака: у трећем реду је у речи **ANNIS** двоструко **NN** замењено геминатом **MM**; у реду 5—6 вероватно долази плурал **AURELIAE** јер се гентилициј односи на обе жене као што је то случај код њихових мужева и у реду 8 недостаје **N** у речи посуерунт.

Име **Domitius** је веома често на целом простору римског Царства, посебно на Истоку.[8] У Далмацији ово име се углавном везује за Италике или оријенталце, а понекад и за појединце регрутоване из аутохтоног становништва. Когномен **Laetus** често је присутан у антропонимском материјалу из Италије и западних провинција Царства.[9] Женско име **Sivlia** није посведочено; вероватно се ради о метатези **V—I**, односно о имену **Silvia**. Мушко гентилно име **Silvius** релативно је ретко у провинцији Далмацији. Често је у келтским провинцијама и Италији. У Далмацији ово име може се атрибуирати досељеницима из Галије. Као когномен ово име је посведочено са неколико примера у Далмацији и такође се везује за досељенике из Италије и западних провинција са напоменом да је чешће у ранопринципатском периоду. У Салони је посведочено женско име **Silvia**.[10] Име **Annia** потврђено је на надгробним споменицима из Салоне (**Aurelia Annia; Iulia Annia**) и Скелана (**Claudia Annia**),[11] а у варијанти **Anna** и на територију Горње Мезије.[12] **A. Mayer** мушко име **Annius** сматра илирским што делимично прихвата и **G. Alföldy**[13] Међутим, он име **Annia** из Скелана не сматра да је келтско јер полази од премисе да су Скелани на територији Диндара чији етнички ентитет повезује са Скордисцима.[14]

Ономастички материјал са овог натписа указује да се ради о особама које носе латинска имена што претпоставља и њихов висок степен романизације; изузетак чини једино име **Annia** које вероватно припада аутохтоној епихорској антропонимији.

Испод натписног поља налази се зона са декорацијом. У средишњем делу је ромб са розетом, а са леве и десне стране у троугловима налазе се две мање розете. У троугловима изнад розета рељефно су изведени пелта мотиви или врпце са зооморфним завршецима.

У претходном излагању помињали смо извесне елементе који би указивали на хронологију овог надгробног споменика. Ближа хронолошка детерминација ове стеле може се постићи анализом следећих елемената:

— иконографских карактеристика представа покојника,
— детаља ношње (фибула),
— епиграфских и палеографских карактеристика натписа,
— стилско-типолошких одлика приказаног инвентара (судова) и
— декоративног оквира.

Већ смо указали да се у иконографском корпусу покојника обједињују елементи касног класицизма северијанске епохе и динамичног импресионизма периода војничких царева. Време ове стилске контаминације је вероватно друга или трећа деценија III века.

На раменима покојника приказане су кружне фибуле (вероватно фибула у облику розете на рамену старијег покојника). Фибуле—аграфе кружног облика често се јављају у II—III веку у западним провинцијама и Панонији.[15]

Неправилно параграфско уређење натписа, недостатак лигатура и гентилициј **Aurelius** указивали би такође на период друга половина II —III век.

Старији покојник у десној руци држи кутију која по облику веома личи на керамички облик **Dragendorff** 33 и то његову млађу варијанту са оконкавним странама. Ова форма терра сигилате карактеристична је за средњо и источногалске радионице (**Rheinzabern** и **Westerndorff**) и може се пратити до средине III века. Међу облицима од стакла нема директних аналогија за форму приказану на стели.[16]

Једна од служавки са слике фунерарног банкета држи у десној руци [illegible] на високој стопи. Металне и стаклене посуде оваквог облика карактеристичне су за касноантички период (III—IV век);[17] у керамици нису нам познате непосредне формалне аналогије. У другој руци слушкиња држи вероватно патеру како се то може претпоставити на основу сличних приказа са норичко-панонских стела). Изразита схематизација у приказу овог објекта не дозвољава да се претпостави његово типолошко и хронолошко вредновање. Од орнаменталних мотива са декоративног панела стеле за оквирно датовање може се искористити украс у облику пелте. Овај декоративни мотив често је присутан на накиту и мозаицима из касноантичког периода. Стилизација овог детаља дозвољава претпоставку да се заправо ради о наруквицама отвореног типа са зооморфним крајевима.[18]

На основу ове анализе хронолошки индикативних елемената са ове стеле претпостављамо да она потиче из прве половине III века.

Из Новопазарске Бање познато је неколико вотивних споменика датованих у последње деценије II—III век.[19] Међутим досадашњим археолошким истраживањима није утврђено насеље и некропола из тог периода. Слој са керамичким и нумизматичким материјалом из III века констатован је испод хоризонта касноантичких сакралних објеката, али њега не можемо ближе функционално повезивати са неким грађевинским објектима. Претпоставку да се ради о вили тек треба проверавати у току даљих истраживања.

НАПОМЕНЕ:

1. Археолошка ископавања вршена су током 1983. и 1984. г. у сарадњи Народног музеја у Новом Пазару, Завода за заштиту споменика културе у Краљеву и Филозофског факултета у Београду. Руководилац радова је проф. Александрина Цермановић — Кузмановић.

2. Сцене [illegible] у руци покојника [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Д. Рендић — Миочевић, [illegible] [illegible] стеле из Солина, ВАХД LVI—LIX/a, 1954—57, 156 и д.

3. F. Cumont, Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, Paris 1942, 313, 418 и д.

4. Д. Сергејевски, Споменик СКА 77, II, 11; ВАХД, LVI—LIX, 1954—57, 108 и д.; ГЗМ, XLVI, 1934, 17; Н. Вулић, Споменик СКА 71, 94; К. Пач, ГЗМ XIX, 1907, 465. Шире [illegible] [illegible] тему дао је I. Cremošnik, Totenmahldarstellungen auf römischen Denkmälern in Jugoslawien, [illegible], XL/IV, 1959.

5. Д. Сергејевски, Нови камени споменици из [illegible] и Рогатице, ГЗМ, XLVIII, 1936, 3.

6. Д. Сергејевски, Римски гробови на Дрини, ГЗМ, XLVI, 1934.

7. A. Schober, Die römischen Grabsteine in Noricum und Pannonien. Wien 1923, 83, 81, 177—183.

8. G. Alföldy, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Heidelberg 1969, 82.

9. Исто 236

10. Исто 266

11. Исто, 130, 131.

12. CIL III, 8348; Анаму — Н. Вулић, Споменик СКА 71, 166.

13. A. Mayer, Die Sprache der alten Illyrier I—II, Wien, 1957—9, 47; G. Alföldy, op. cit., 130.

14. G. Alföldy, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Budapest 1965, 16, 88.

15. [illegible], Die provinzialrömischen [illegible] des Rheinlandes, [illegible] 23, Mainz 196[illegible], 91 и д.

16. Најбоља је форма позната из г. 1/9 из Доњег [illegible] у [illegible] — почетак IV века [illegible] — [illegible], Late Roman Glass from [illegible], Arch. Iug. IX, 1968, [illegible].

17. D. E. Strong, Greek and Roman gold and silver Plate, London, 1966, 180 т. 39/b; C. Isings, Roman Glass from Dated Finds, 1957, form 3[illegible].

18. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] је у гробу са новцем Трајана Деција из северне некрополе Салоне (J.J. [illegible] — [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], Ljubljana 1971, гроб 114, т. LX.

19. Р. Марић, Старинар V—VI, 1954—55 (1956), 1[illegible]—1[illegible]; М. Мирковић, ЗФФ? XXI/1, 1971, 2[illegible]—2[illegible]; Ј. Ковачевић, Зборник Истор. музеја Србије, 13—14, 1977, [illegible].

Ј. Калић — Д. Мркобрад

ГРАДИНА У РАДАЛИЦИ

Село Радалица припада скупини подголијских насеља. Налази се недалеко од Одвраћенице (1677 м) односно пута који се протезао преко Одвраћеничког поља огранцима Голије преко Бисер воде до рударских области у горњим токовима река Студенице, Брвенице, Трнавске и Дежевске реке и њихових притока. До Радалице се стиже путем који се код Кошкова, испод планине Жилник (1332 м), одваја од данашњег пута Нови Пазар — Сјеница и води кроз село Мучово према Сенишњаку.[1] Данас постоје Горња и Доња Радалица. Локалитет Градина се налази у Горњој Радалици на изузетно повољном географском и стратешком положају. То је к. 1313 на самој граници катастарских општина Радалица и Мучово, означена као к. 1316 на постојећим географским картама.[2] Поред старијег имена «Градина» одомаћено се и новија назив «Павићевско брдо» — према имањима претежног броја власника на томе простору.[3] Помиње се понекад и као «Јеринина градина» попут многих других у српским земљама.[4] У сваком случају, није се одржало пресловљено име утврђења. Као и друге, име средњовековног насеља, у овом случају Радалице, пренело се и на обликовање утврђење, најчешће означавано само као «Градина у Радалици», «Радаличка градина» и слично.

Радалица је село старе рашке жупе, Стицајем околности посведочено је у историјским изворима тек у XV веку. Најпре се јавља у попису Крајишта Иса-бега Исхаковића из 1455. године као «Радилица» да би се у познијем попису из 1468. године нашло у облику «Радалица». При томе се наводи да је оно припадало рашкој нахији. После турског освајања читаве области, Радалица је укључена у тимар Мустафе сина Шахинова.[5]

Утврђење на локалитету Градина већ својим положајем представља својеврсно историјско сведочанство. Изграђено на доминантном брду, обезбеђивало је контролу над читавим околним крајем и путевима који су туда пролазили. У залеђу се налазила пространа рударска област Голије. Ту су се у средњем веку налазила рудишта гвожђа и сребрносног олова.[6] Могућно је да су она експлоатисана још у римско доба. Градина у Радалици има блиске аналогије са утврђењима која су откривена код села Шарова и Кузмичева, односно код Калудре и Носољина.[7]

Остаци утврђења на радаличкој Градини обухватају врх купастог брда са котом 1313[8] и простор јужне падине оивичавајући неправилну елиптичну основу (Т. I сл. 1).

Траса бедема је видљива само по интензивној осипини зарушеног камена, јер се надземни делови нису очували. Главна кула — осматрачница је смештена на врху брда, на страни која је најприступачнија. Од куле бедеми иду ка западу и истоку постепено се ширећи тако да на доњем, јужном, делу бедем прави благи лук.

Како је цела унутрашњост обрасла густом шумом, жбуњем и папрати, а поврх тога стеновита и засута већим количинама обрушеног камена, тешко је уочити објекте. Ипак, на више места су уочени трагови неколико грађевина, које су сконцентрисане у близини бедема са северозападне и западне стране, као и у средишњем делу (видети ситуацију на Т. I сл. 2). То не значи да их није било и на осталим местима.

Идући од куле наниже, ка средини јужног бедема, примећене су степенице, вероватно главна комуникација утврђења. Делом вештачки обликоване стене, делом мањи подзиди дају следећу слику: по неколико степеника, затим мали заравак, па опет степеници и тако местимично и слабо уочљиво скоро до бедема.

Са свих страна Градине налазе се врло стрме падине и једини згодан прилаз би се могао очекивати преко седла са северне стране. Зато је са те стране постављена и кула — осматрачница. Приближно на половини пута од подножја до врха Градине налази се мањи заравњен плато на којем се примећује вештачки обликована стена. То наводи на претпоставку да се и ту налазио неки утврђени објекат, вероватно у циљу заштите прилаза самом утврђењу.

По казивању мештана у подножју Градине се налазило више јаких извора питке воде, што је веома значајно када је у питању утврђење овакве врсте.

Овогодишња сондажна истраживања су била усмерена на утврђивање основе утврђења, истраживање куле на врху брда и отварање једне стратиграфске сонде ради добијања података о времену настанка утврђења и трајању живота у њему.[8]

На више индикативних позиција, уским ровом до дубине од два реда камена, праћен је бедем било са спољне или унутрашње стране. Свуда је измерена иста ширина — 1,40 м. Са доста сигурности се може реконструисати његова траса на северној, западној и делом на јужној и североисточној страни. На прелазу ка југоистоку и даље, траса се повремено губи у камењару и растињу, што је отежавало рад. Покретних налаза није било.

Праћењем бедема на североисточном делу утврђења откривен је мањи пролаз, у ствари капија у систему смакнутих бедема (Т. I). Ширина бедема је иста — 1,40 м, а слободан пролаз између бедема (Т. I). Ширина пролаза је 0,80 м. Поред тога, јасно се уочава стаза — пут, који води ка заравњеном платоу испод куле и даље до седла у подножју Градине.

Приликом радова на истраживању простора око куле пронађено је десетак уломака грнчарије и један оштећени двоструки коштани чешаљ. Што се тиче грнчарије заступљени су углавном атипични комади, али на основу облика и фактуре фрагментоване зделе (Т. IV/1) и дна суда (Т. IV/8) може се закључити да је ова грнчарија била у употреби током IV века. Истовремени са овим налазима су и уломци, који

би се могли приписати средњовековном периоду. Сва су лошије фактуре, рађени на витлу, осредњег печења, сивкасте боје, необрађене површине и све припадају лонцима. Ту је нађен и оштећени коштани дворедни чешаљ (Т. V, сл. 3), ојачан по средини са два пластична ребра, која су украшена геометријским мотивима (урези у виду цртица). Ребра су причвршћена помоћу три гвоздена закивка. Блиске аналогије овај чешаљ има са примерком који је откривен на локалитету Градина у Постењу.[38]

Током радова дефинисана је и основа куле осматрачнице. Утврђено је да је неправилне трапезоидне основе (Т. III, сл. 4) и да је настала

N
0
5
10
15
20m

Т. I — Градина у Радалици, основа утврђења (Снимио М. Мушић)

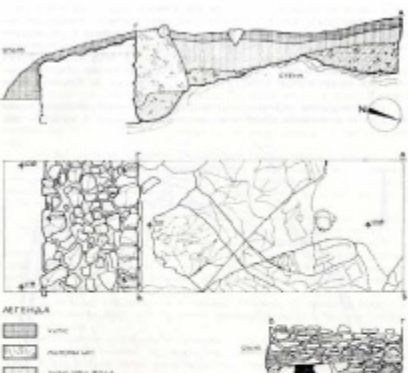

ЛЕГЕНДА
СТЕНА

Т. II — Градина у Радалици, основа, профил са пресеком и детаљ изгледа бедема (снимио Н. Богдановић)

истовремено са бедемом, пошто постоји грађевинска веза (преклапање камена на камен).

По површини је уочено унутрашње лице бедема уз кулу, а затим је пронађено и спољно лице. Током радова су утврђена сва четири спољна угла, улаз, затим је испитана унутрашњост и наставак бедема према истоку. Показало се да су сви зидови исте ширине — 1,40 м, док су им дужине различите.[18] Цела унутрашњост није истраживана, већ само њен источни део. Ипак се може претпоставити њен, такође, трапезоидни облик.[19] Сви зидови су праћени уским ровом до дубине од два реда камена и само је код источног спољнег угла начињен дубљи укоп да би се открио систем зидања, спој са бедемом и евентуално крај темеља.

Пошто није било покретних налаза који би омогућили прецизније датовање, може се закључити само толико да је кула зидана у једној фази, истовремено са бедемом и то већим комадима притесаног камена, док је за испуну коришћен трпанац у јаком кречном малтеру. Судећи по количини шута око ње, висини очуваног дела, као и разлици у нивоу између северног и јужног зида, може се претпоставити да је кула била висока најмање 4 м.

Да би се добили подаци о времену настанка и трајању живота на Градини отворена је стратиграфска сонда димензија 6,00 x 2,00 м, оријентисана север—југ и постављена управно на јужни део бедема (Т. II). На овај начин сонда је подељена на три дела: 4,00 м је у унутрашњости утврђења, 1,40 м је површина бедема, а 0,60 м се налази са спољне стране бедема.

У сонди стена се појавила врло плитко (0,60—0,80 м) тако да су изостали очекивани резултати. Бедем је у сонди очуван до висине од 1,40 м, од чега је око 0,40 м укопан у стену. Систем зидања је овде исти

Т. III — Градина у Радалици, основа куле (снимио И. Богдановић)

као на целом бедему. Унутрашње лице је зидано крупним притесаним каменом у релативно правилним низовима (Т. II/3), док је унутрашњост испуњена трпанцем у јаком кречном малтеру. Спољно лице је очишћено у висини од два—три реда камена и показује већ наведене карактеристике.

Приликом чишћења унутрашњег лица бедема у сонди (профил V—Г) откривено је правоугаоно удубљење димензија 0,30 x 0,25 м и дубоко око 0,70 м. Оно се завршава насатице постављеним каменом, па отпадају теорије да се овде ради о каналу за отицање воде или сантрачу. Највероватније се у удубљењу налазио један крај дрвене греде, чији су трагови нађени, док је други служио као доња греда дрвеног степеништа које је водило на бедем. Да се ради о доњој греди степеништа указује и висина некадашњег нивоа површине (однос површине стене

и темељне зоне бедема (Т. II/2, 3). Дно отвора удубљења је постављено крупнија камење, можда као ојачање саме греде. Сигурна улога и намена овог отвора може се утврдити само откопавањем даље површине западног платна.

Културни слој у сонди (Т. II/1) варира од 0,40—0,55 м и огледа се у слојевима хумуса и тамно мрке земље, мада је налаза било и у слоју ситног сипара непосредно над стеном. Уз бедем је нађен обилан грађевински шут.

Откривена грнчарија је прилично скромна, једва око тридесетак, углавном, атипичних уломака. Из слојева је прикупљена количина грнчарије, која припада различитим временским периодима.[40] На основу

Т. IV — Градина у Радаљици, уломци грнчарије (цртеж С. Станојевић)

облика, фактуре и начина украшавања, који је идентичан са оним на примерцима нађених код капије на североисточном делу утврђења, може се утврдити да преовлађује материјал VI века. Заступљен је у виду здела (Т. IV/4) и делова типолошки тешко одредивих посуда (Т. IV/6, 7). Заједно са овим нађено је и неколико уломака, који сигурно припадају средњовековној производњи. Ради се о деловима крчага (Т. IV/3) и вероватно лонаца (Т. IV/2, 5). Уломци који припадају времену касне антике су атипични и вероватно припадају већим амфорама.

Приликом чишћења стене, у слоју сипара и светло сиве земље, непосредно уз бедем, нађен је бронзани новчић цара Аурелијана (270—275),[8] који на жалост не може да послужи за ближе временско одређивање, јер је пробушен и овде је свакако био у секундарној употреби.

Прикупљени подаци, посматрани у целини, указују да се на локалитету Градина налазило мање утврђење, највероватније уклопљено у већи одбрамбени систем на овој територији. Конфигурација Градине, тип утврђења са уоченим појединостима, систем градње, техника зидања, као и нађени уломци грнчарије упућују на закључак да је утврђење у селу Радалица изграђено по свој прилици почетком VI века, када се живот одвијао још од времена касне антике. После истраживања ограниченог обима, каква су извршена, тешко се може говорити о коришћењу утврђења и облицима живота у средњем веку. Та могућност остаје да се темељније проучи тек у склопу систематских истраживања не само овог, него и других локалитета на територији старог Раса.

Т. V — Градина у Радалици, налаз чешља код капије утврђења
(цртеж С. Станојевић)

НАПОМЕНЕ:

1. Карта Србије 1:100 000, изд. Војногеографског института, Београд 1962, на основу премера из 1925. г.

2. Уп. карту Србије 1:200.000 и друге. Ознака „Градина" на тим картама не означава у потпуности стање на терену.

3. [illegible] Нови Пазар, [illegible] Радалица и [illegible], истраживања Ј. Калић.

4. П. Петровић, *Рашка, антропогеографска проучавања I*, Београд 1984., 141.

5. H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, 28.

6. [illegible], *[illegible]*, Рударски гласник 3 (1973), 46—47.

7. Ј. Калић — М. Поповић, *[illegible]*, Рашка баштина 3 (1988); такође М. Поповић, *[illegible]*, Новопазарски зборник 8 (1984), 11—18; Ј. Калић — [illegible], *[illegible]*, Новопазарски зборник 7 (1983), 21—28.

8. Тротаносинтар се налази од Северне улазу у кућу на Градини.

9. У времену од 21. до 31. августа 1983. године предузета су нова сондажна ископавања у склопу Пројекта „Истраживање области средњовековног Раса" (руководилац Др Ј. Калић). Археолошким ископавањима је руководио Мр Д. Мркобрад, а техничку документацију је спремио Н. Богдановић, студент архитектуре.

10. Фибула је откривена на том локалитету у сонди 2/1983, у слоју, који је сигурно датован у VI век, [illegible].

11. Ширина куће у пресеку износи 6,50 од чега отпада 3,20 m на слој са бедемом. Западни зид је дугачак 3,50 m., а источни — 1,90 m. Улаз у кућу је ширине 0,90 m.

12. Југоисточни зид је дугачак 2,50 m., а северозападни 2,70 m док је североисточни зид дугачак 1,00 m.

13. У слоју [illegible] налазе се уломци рано византијске и старијег века, у таквом слоју налази су помешани са ранохришћанским и средњовековним уломцима, а у слоју [illegible], до саме бедема налази се [illegible] и рано византијски.

14. Новчић је пронађен на дубини 1,50 m уз сам бедем, у нивоу рушевине пред северним [illegible]. Аверс: IMP AURELIANVS AVG. Реверс: ORIENS AVG. Новчић потиче из ковнице Рома. За датовање уп. RIC V (I), No 62.

Михаило Милинковић

РАНОВИЗАНТИЈСКО УТВРЂЕЊЕ НА ТУПОМ КРШУ И ОКОЛИНА УТВРЂЕЊА У ТУТИНСКОЈ ОБЛАСТИ*

Локалитет је евидентиран током систематског археолошког рекогносцирања подручја општине Тутин у 1982. год.[1] Смештен је уз долину горњег тока Ибра, у тешко приступачном планинском крају, чији врхови у ближој околини прелазе надморску висину од 1300 и 1400 м. Сам локалитет налази се на врху Тупи крш, на коти 1286 м. Најлакши прилаз утврђењу је долином Црне реке, која се на око 3 км северно од утврђења улива у Ибар. Положај за подизање утврђења изабран је наменски и вешто, као што је то често био случај приликом изградње рановизантијских утврђења у унутрашњости Балканског полуострва. Утврђени ареал на доминантном врху ограничен је са северне и северозападне стране литицама, а са осталих страна стрмим падинама. Положај дозвољава контролу кретања долином Ибра и даље, северно у правцу Јошанице и Новог Пазара.

У току 1984. године, ради добијања основне стратиграфске слике и ради сагледавања основе утврђења, постављени су једна сонда, три контролна рова и површински је праћена траса бедема. Сонда је отворена уз унутрашњу страну бедема у јужном делу утврђења, док су контролни ровови лоцирани управно на западну и северну литицу, са намером да докажу или оповргну постојање трасе бедема и на овим местима. Површинским праћењем унутрашњих и спољних лица бедема успело се да се скоро у потпуности открије основа утврђења. Донекле су површински праћена и лица сухозидова у унутрашњости утврђеног ареала, која индицирају постојање стамбених или других објеката. (Табла I).

Максимална дубина до које се копало у сонди I износи 1 м. На овој дубини, али и знатно плиће, наишло се на стену. Испод површинског слоја дебљине до 10 цм копан је слој црне земље са доста крупног и ситног камена, који је стену покривао. Сонда је од трагова архитектуре показала део бедема и део објекта грађеног у техници сухозида. Унутрашње лице бедема, који је широк 1,85 м, било је на овом месту сачувано у висини од 95 цм, мерено од темељног реда камена, ослоњеног на

---

* Реферат са овим насловом поднет је на VII годишњем скупу археолога Србије, одржаном у Белој Цркви, маја 1985. год.

фрагмената керамике нађених приликом сондирања у Летинама, за сада се само може претпоставити да и ово утврђење припада VI веку.[2]

стену. Оваква ширина, релативно мала, констатована је у овом региону још само код утврђења на локалитету Латине у селу Добрињи, на око 8,5 км ваздушне удаљености од Тупог крша. На жалост, услед оскудних

Лица бедема су зидана од притесаног камена слаганог у неправилне редове и везаног белочастим, кречним малтером. Између унутрашњег и спољњег лица бедема налази се испуна од ситнијег ломљеног камена утопљеног у малтер. На унутрашњем лицу сачувани су местимично трагови дерсовања.

На дубини од 10 см, испод површине, наишло се на део западног и део јужног зида објекта грађеног у техници сухозида. Зидови се спајају под приближно правим углом. Изграђени су од крупног неправилног камена везаног блатом. С обзиром да улазе у северни, односно у источни профил сонде, димензије овог објекта првобитне основе не могу се сагледати. Зидови су сачувани у висини од два-три реда неправилно слаганог камена, док њихова ширина варира од 30—40 см. Подлогу им чини стена. Под овог објекта није остао сачуван. У њему и око њега нађено је доста фрагмената керамике и лепа. Стратиграфски, он се укопава у слој мрке земље. Може се претпоставити да сачувана конструкција од сухозида чини подлогу за надградњу од дрвене конструкције. У околним рановизантијским утврђењима није откривен ниједан објекат зидан у техници сухозида у целини, али су они парцијално констатовани на локалитету Злоступ у Островици и на локалитету Градина у Шароњама. Као и на нашем локалитету, и овде су били грађени обилни налази лепа.

Сажето, о покретним налазима може се рећи да су то у највећем броју фрагменти керамичких и стаклених посуда, мањи број фрагментованих гвоздених алатки чија се намена не може са сигурношћу утврдити и неколицина налаза од којих бисмо се на неким посебно задржали. Ту се пре свега мисли на гвоздени лук од торбице са копчом и повијеним крајевима, дужине 9 цм. Три копче недостају (Табела II-3). Начин употребе оваквих лукова, међу којима наш представља примерак сасвим скромне израде, размотрила је и објаснила Ана Рес још 1967. године.[3] Лукови за торбице налажени су у мушким и женским гробовима германских некропола у ширем географском ареалу, а код нас су евидентирани у Јакову-Кормадину,[4] у Мокорјасу,[5] у Целевиницу код Травника,[6] у Равсечанима,[7] у Сплиту или околини — лок. непознат[8] и у Крању.[9] Колико је нама познато, ово је за сада први овакав налаз у унутрашњости Србије. Сасвим мала густина германских налаза у унутрашњости Србије још више подвлачи њихов значај и уједно упућује на размишљања о другим германским налазима у оквиру рановизантијских утврђења код нас. На првом месту помишљамо на фрагмент керамике са утиснутим ромбовима, нађен на Доњаћком брду — може бити гепидске али и лангобардске провенијенције.[10] И. Бојановски спомиње троребрасте »аварске« стрелице нађене у утврђењу у Врбљанима.[11] Троребрасту стрелу спомиње на поменутом локалитету у околини Крагујевца и Д. Петровић,[12] али ипак при одређењу етничке атрибуције оваквих налаза предлажемо опрез. Познати германски гробни налаз из Улпијане наводимо као просторно блиску аналогију, у смислу етничке припадности.[13]

Уз овај налаз поменућемо укратко бронзани стилус и камени пршљенак за вретено (Табла II). Можда се и бронзани стилус нађен у овој

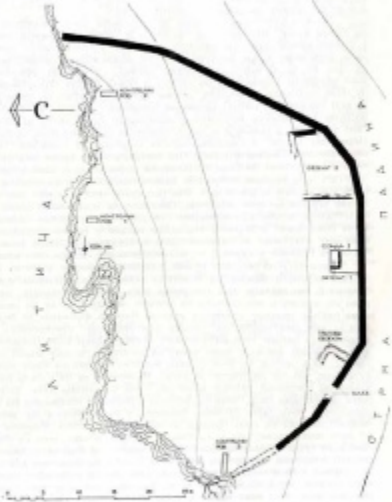

Табла I — Лок. Тупи крај, приближена слика основе.

сонди може довести у везу са сличним налазима стилуса у некрополама германског и аутохтоног становништва? Полуелипсасти прислањак за врпцу израђен је од крупног камена и уграђен је са обе стране паре-

зеленим кружним урезаним линијама. Слични примерци налажени су у обновљеном рановизантијском утврђењу на лок. Злоступ у Островици,[14] у Гамзиграду[15] и Садовецу,[16] скоро истоветно или другачије украшени, али од различитог материјала — кости и глине.

Уломци керамичких посуда чине највећи број покретних налаза на Тупом кршу. Заступљена је кухињска и трпезна грнчарија, ова друга у знатно мањем броју. Углавном су налажени уломци лонаца танких зидова, релативно добре фактуре и већим делом оштре профилације обода. Два су благо испупчена. Поред лонаца, спомињемо фрагменте питоса украшене валовницом на трбуху и ободу (Табла III). Посебну групу чине глеђосани фрагменти, делови трпезних посуда, на пример крчага или бокала. По својим основним одликама грнчарија са Тупог крша потпуно је аналогна керамичком материјалу са осталих рановизантијских утврђења у покрајини и доста сличности са аналогним налазима из Царичиног Града[17] и рановизантијских утврђења на локацији Гојиндолско кале код Димитровграда.[18] Ово допушта њено временско опредељење у VI век, чиме би било хронолошки дефинисано и само утврђење.

Из целе скупине покретних налаза гвоздени лук од торбене шнале издваја се као особит и јединствен. Ово пре свега истичемо због њене очигледно германске провенијенције. Сматрамо да један такав налаз до кога је дошло током краткотрајног свакодневног искоришћавања свакако не мора бити доказ о боравку германске посаде у нашем утврђењу, али ипак ову могућност не можемо потпуно одстранити. Шире разматрање проблема Германа у царској служби превазилази оквире овог излагања.[19]

Овим би био завршен приказ ситуације затечене у сонди I. Сада бисмо скренули пажњу на резултате добијене контролним рововима. Укупно је постављено три контролна рова малих димензија, један управно на западну и два управно на северну линију, које су на овим странама чиниле границу утврђеног ареала. Њихова функција је била, као што је већ напоменуто, да докажу или оповргну претпоставку да на странама уз литице није било бедема. Поред сасвим мало покретних налаза, од којих бисмо у овом тренутку поменули једино комад зуре у рову 1, ни у једном од њих се није наишло на трагове било какве архитектуре, чак ни на трагове малтера. Помињемо да није било ни индикација за постојање дрвеног палисада. Тиме би питање трасе бедема на овим локацијама било, чини се, решено. Северна и северозападна страна локалитета нису биле брањене бедемом, и то с обзиром на апсолутну неприступачност из ових праваца и није било потребно. Можемо коначно дати опис основе: она је приближно лучног облика, која се формира тако што траса бедема на шест места скреће под благим угловима. Димензије утврђења износе око 33 м х 47 м. Капија ширине око 1,50 м (тачна ширина капије није се могла измерити због оштећености њеног северозападног дела) постављена је на југозападном делу трасе бедема. Посебну особеност овог малог утврђења представља одсуство кула.

Пред нама је дакле, типичан случај рановизантијског планинског утврђења из VI века, потпуно прилагођеног конфигурацији терена. Оно се уклапа у систем новоизграђених рановизантијских утврђења у унутрашњости Балканског полуострва, оваквих каква су нам већ позната у литератури.[20] Управо у унутрашњости Балканског полуострва долази до пуног развоја, да кажемо, чистих принципа рановизантијске форти-

фикације, за разлику од касноримских утврђења на Дунавском лимесу нпр., где се она углавном прилагођавају већ постојећој античкој основи.[31] По својим основним одликама, ови примери ближи су средњовековном него античком начину фортификације. У овом случају, напуштају се антички канони, што пре говори о развоју фортификацијског система него о његовом опадању. Коначно почињу у пракси да се примењују савети које антички писци дају још од II века пре н. е., а преузимају византијски, нарочито тзв. Анонимни Византинац, који писа Јустинијановог времена.[32] На значају добија функционална целисходност утврде, њен правилно изабран положај — у случају утврђења у тутинској области то значи тешко приступачни положај који омогућава уједно добар преглед околине, основа се прилагођава терену, тако да тражење неке «правилности» у основи по античком начину губи смисао, дебљина бедема и распоред кула такође се прилагођавају приступачности страна. Укратко речено, зида се промишљено и економично.

Питање диференцијације намене малих новоизграђених рановизантијских утврда није још до краја разрешено. Наше утврђење уклапало би се у трећу групу рановизантијске фортификације по Д. Овчарову,[33] у коју он убраја новоизграђене утврде. Анализирајући 70 утврђења у Бугарској, Овчаров је утврдио да број оних са малим димензијама преовлађује над средње великим и великим. За ове **бурги** или **фруриа** сматра да су првенствено имали да врше задатак извиђања и осматрања, као и да организују пресретање чеоних јединица надирућег непријатеља. Овакав став Овчарова чини нам се логичним и мислимо да у том смислу можемо одредити намену утврђења на Тузом крилу, с тим што његову евентуалну додатну рефугијалну функцију не смемо искључити.

У додатку дајемо кратак преглед околних рановизантијских утврђења.

Утврђење на лок. Литице у селу Добриња налази се на коти 1022 м, непосредно изнад Ибра, ка коме се одавде спуштају литице, што је локалитету и дало назив. Димензија је око 55 м x 35 м. Мала сонда отворена уз западни бедем дала је од покретних налаза сасвим оскудне фрагменте керамике, тако да за временску припадност овог утврђења периоду VI века постоје само индикације. Културни слој овде је сачуван једино у гратовима. Занимљив налаз представљају два гроба, укопана у здравицу. Један је дечји а други одрасле особе. Оба су без прилога и оријентисана су у правцу запад — исток. Гробне конструкције није било.[34]

Локалитет Злоступ у селу Островици, изнад долине речице Видрењак, 4 км северозападно од Тутина, на надморској је висини од око 1000 м. Утврђење је смештено на уздигнутој заравни издуженог облика, дугачкој око 130 м и широкој око 35 м, на месту највеће ширине. Плато је са скоро свих страна ограничен литицама и стрмим падинама. Отворене су две сонде и местимично су површински праћена лица бедема. Покретне налазе са овог једнослојног локалитета чине фрагменти керамике типичне за VI век, фр. стаклених посуда, фр. алатки и један мањи вишеугаони пршљенак за вретено. Посебан налаз представља оков за појас из краја II — поч. III века, како се чини, накнадно преправљен у фибулу.[35]

Остаци утврђења на лок. Градови у селу Шароње налазе се на благо испупченом платоу, на врху брда изнад леве стране Шароњске реке, око 24 км северозападно од Тутина. Надморска висина овде износи око 1330 м. Основу утврђења чини неправилан издужени троугао, дугачак око 120 м и широк око 60 м, са избаченим кулама према северозападном и југозападном и кулом на североисточном углу. Посебност у односу на остала утврђења овде представља постојање двоструке трасе бедема према западној, и, изгледа и према јужној страни. Двема сондама констатовано је место спајања унутрашњег западног са северним бедемом и капија на спољном западном бедему. Сличну капију, са размакнутим крајевима бедема, утврдили су М. Васиљевић и М. Поповић код истовременог утврђења Кошутица на Церу.[28] Покретних налаза из јединог културног слоја могу се навести углавном само делови керамичких посуда, карактеристичних за VI век.[29]

Табла II — Лок. Тупи крш, покретни налази. Пршљенак за вретено, стилус, лук од торбице.

Последње рановизантијско утврђење које ћемо овде навести налази се на лок. Ђурђевица у селу Верекаре, на импозантном положају,

на надморској висини од 1470 м. Заравњени плато дугачак је око 110 м и широк око 60 м. Приступачан је само са северне и северозападне стране, док је са свих осталих окружен литицама. Са овог доминантног места могућа је контрола Пештерске висоравни са њене јужне стране и контрола долине Бережничке речице. Поред утврђења на Тупом кршу положај Ђурђевице најпогоднији је за одбрану. Отворено је укупно 4 сонде и 4 контролна рова, уз површинско праћење линија бедема и кула. Као и остала околна утврђења, и ово је једнослојно. Особитост овог утврђења представља постојање само једне, у благом луку повијене трасе бедема, окренуте ка приступачној страни. У овом случају распоред трију кула неправилне правоугаоне основе и дебљине бедема доследно су прилагођени могућности тежег или лакшег прилаза. Посебну пажњу привлачи налаз оштећеног дечјег гроба оријентисаног у правцу запад—исток, укопаног у културни слој сонде 1, испод непоремећеног слоја рушења.[28] Од покретних налаза, поред фр. рановизантијске керамике, наишло се на мањи број фр. стаклених посуда, на гвоздено оружје и на спорадичне налазе згуре.[29]

Табла III — Лок. Тупи крш, налази керамике.

После прегледа утврђења VI века у околини Тутина стиче се утисак да су она подигнута у оквиру једног ширег војно-грађевинског захвата, управо оног који је описао хроничар Јустинијановог времена Прокопије у свом делу «О грађевинама».[30] Исто тако, очигледно је да су приказане утврде изграђене по истом, горе већ описаном принципу фортификације.

НАПОМЕНЕ

1. [illegible] Тутин [illegible] од 1983—1984. г. у организацији Археолошког института у Београду и Завичајног музеја у Новом Пазару.

2. Види М. Милошевић, Добриња — лок. [illegible]. Касноантичко утврђење, НПЗ 6, 1982, 238—239.

3. A. [illegible] [illegible] Bonner Jahrbücher 127, 1911, [illegible].

4. D. Dimitrijević, [illegible] [illegible] [illegible] 9, 1928, 14 i tab. VI [illegible] 16

5. Каталог збирке [illegible] музеја — по И. Mikl, [illegible] kod [illegible] 23, 1956, 131.

6. T. Marković, [illegible] [illegible] [illegible] kod [illegible] GZM 26, 1908, [illegible]

7. N. Mikl, nav. del., 128—131.

8. Исти 131.

9. Збирка Народног музеја у Љубљани, по И. Mikl нав. дел., 131.

10. Д. Петровић, Средњовековна [illegible] на [illegible] брду, Старинар 1962—1963, 270.

11. I. Bojanovski, Gradina [illegible] Vrhpolje, [illegible] — kasnoantički kaštel, AP 10, 1968, 128.

12. Д. Петровић, нав. дел., 265.

13. J. Kovačević, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Actes du XIIème Congrès [illegible] d'Études byzantines, Ochride 1961, V. III, [illegible] 1964, 127—[illegible]. Као пример [illegible] [illegible] [illegible] I. Werner, [illegible] [illegible] [illegible] утврђење са [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] V. Popović, [illegible] Germania 14, 1933, 166—[illegible]. Најновији [illegible] [illegible] V. Popović, Un [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Caričin Grad, Caričin Grad I, Beograd 1984, 161—178.

14. М. Милошевић, Касноантичко утврђење у Острошићу и Шароњама код Тутина, НПЗ 6, 1982, 132.

15. [illegible] Катало[г] [illegible] Бгд. 1963, 133, 137 и 141.

16. I. Werner, нав. дел. 136 и таб. 16.

17. Види [illegible] [illegible] [illegible] Љ. [illegible] [illegible] [illegible] Београд 1985.

18. У [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] С. [illegible] и М. Милошевић [illegible] [illegible] П. Петровић. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] фибула.

19. Упореди Љ. Зотовић, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], Старинар 1980, 107.

20. Види [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], Скопје 1962., [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 1972., [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] The Roman and [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Moesia and [illegible] [illegible] 1981; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] V. Popović, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Rome 1984, 161—182 — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Actes... Rome 1984, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] dans l'Illyricum [illegible]. Actes... Rome 1984, 1—11.

21. За [illegible] [illegible] [illegible] V. Kondić, Les formes des fortifications [illegible] [illegible] dans la région des Portes de Fer, Actes... Rome 1984, 131—161.

22. [illegible] [illegible] В. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] XXIV, 1962., 141—172.

23. [illegible] нав. дел., 21—22. О [illegible] утврђењима у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] VI и почетком VII века, Бгд. 1984., 105—123.

24. М. Милошевић, Добриња — [illegible]. Касноантичко утврђење, НПЗ 6, 1982., 258—9.

25. Исти, Касноантичка утврђења у Острошићу и Шароњама код Тутина, НПЗ 6, 1982., 131—132.

26. [illegible] Васиљевић — М. [illegible], [illegible] [illegible] — рановизантијско утврђење, АП 16, 1974, 151—153.

27. М. Милошевић, нав. дел., 156—160.

28. Упореди са налазом на лок. [illegible] — Добриња.

29. М. Милошевић, Рановизантијско утврђење на [illegible] у [illegible], НПЗ 7, 1983, 29—37.

30. [illegible] [illegible] [illegible], ed. [illegible] [illegible], München 1971.

Драгица Премовић - Алексић

ЛАТИНСКА ЦРКВА У ПОСТЕЊУ

На раскршћу путева Нови Пазар — Рашка (старе трасе) и Нови Пазар — Дежева, а преко пута Петрове цркве, налази се локалитет Латинске цркве. У народном предању се помиње постојање цркве на овом локалитету, али се више говори о некрополи, чији су надгробни споменици били видљиви до пред други светски рат. Локалитет је у неколико наврата био изложен разарању. Први пут је октобра 1955. године изградњом пута Нови Пазар — Рашка, а затим изградњом пута Нови Пазар — Дежева, да би на крају био прооран од стране Пауљевић Хазира, власника суседне парцеле који је тако проширио обрадиво земљиште.

Пре првог сондажног истраживања, извршеног септембра месеца 1982. године, локалитет је био под повртарским културама, без видљивих трагова архитектуре или надгробних споменика. Само се у засецима путева видео шут, а спорадично је могло да се нађе и по неки фрагмент фресака.

Како је сондом из 1982. године констатован источни и западни зид објекта, истраживање целокупног остатка објекта је извршено током августа месеца 1983. године.

Истраживањима је констатован остатак објекта правоугаоне основе, са незнатним одступањима. Унутрашње димензије објекта износе 7,30 x 4,30, с тим што су јужни и западни зид краћи за 0,15 м (Табла I).[1] Заправо, то су остали темељи и само је на северном делу очуван и сам зид у висини три реда камена. Унутрашње и спољашње лице зида, дебљине 0,80—0,85 м, рађено је од притесаног камена у јаком кречном малтеру, са унутрашњом испуном од ломљеног камена и облутака. Темељи су нешто дебљи од зида, ширине око 1 м, са местимично очуваним почетком зида. Рађени су од камена различите величине, ломљеног камена а местимично и речних облутака, све у јаком кречном малтеру.

Источни зид откопаног објекта има функцију преградног зида, јер се на његовом северном и јужном крају, северни, односно, јужни зид настављају у правцу истока. Дужина ових зидова, тј. темеља, установљена је само у дужини од 1 м, где их је пресекла шкарпа пута Нови Пазар — Рашка.

Истражени остатак објекта очигледно представља припрату цркве чија су наос и олтарски простор били уништени изградњом пута и усецањем шкарпе. Закључак да је откопани објект припрата цркве, потврђује и налаз мноштва фрагмената фресака (око 1000 комада), као и некропола која је образована, како у унутрашњости припрате, тако и са

њене спољашње стране. Фрагмената фресака је највише било око источног зида припрате, односно западног зида наоса, док је ближе западном зиду припрате број фрагмената занемарљив. Та чињеница нас наводи на констатацију да припрата није била живописана већ да фрагменти припадају живопису наоса, након чијег рушења су растурени.

Највећи фрагменти фресака су јако уситњени и дају веома мало података о живопису објекта. Фреско малтер је дебљине од 1 до 3 цм, што указује на то да је постављен на доста нераван зид. Материјал је зрнасте структуре и види се трагови плеве која је на сликаној површини оставила трагове у виду оштећења. На неким фрагментима се види

Табла I — Остаци Латинске цркве у Постењу, основа са гробном конструкцијом I хоризонта.

урезан цртеж али нема и цртежа накнадно урезиваних. Ово се нарочито уочава на фрагментима који су горели. Боје су наношене у широким потезима и сачуване су: бела којом су сликани бисери на окер подлози; јако светли окер као и црвени окер (бордура), такође, јако светао. На појединим фрагментима, деловима бордуре, сачувана је половина која је у горњим деловима била црна (преко које је била вероватно плава) и у доњим деловима зелена. Од драперија сачувано је само неколико фрагмената љубичасте, која је моделована светлим и тамним љубичастим тоновима. Више од половине (око 500 фрагмената) су фрагменти изгорелог живописа, на којима се види постојани покрет четкицом али је колорит немогуће идентификовати. Ови фрагменти су углавном сивкасти са малим траговима црвене боје.[8]

У шуту око источног зида и са спољашње стране југоисточног угла припрате (јужног зида наоса), налазио се већи број комада гореле сиге, који потичу са лука изнад врата која су водила у наос, или, можда, са кровног венца.

Какав је био под у припрати, није се могло установити јер је цела унутрашњост поремећена укопима. Могуће да је под био од опека које су касније искоришћене за поплочавање простора око савремене гробне конструкције. Фрагмената опека које су гореле и у стању распадања, налажено је и у делу наоса уз источни зид припрате. Можда су и ове опеке стајале у поду наоса. Да су подови у припрати и наосу били од опека, само је претпоставка јер није нађено ништа друго што би могло да буде искоришћено за под.

Табла II — Остаци Латинске цркве у Постењу, основа са надгробним плочама II и III хоризонта.

У западној половини припрате, скоро на средини по оси И—З (Табла II), откопан је зидани гроб који је скоро целом висином укопан у здравицу. Унутрашње димензије гроба су 1,80 х 0,60 и висина 0,95 м. Доње зоне гроба су урађене од сивог пешчара: на источном и западном зиду је камен из једног дела, док су на северном и јужном зиду два већа камена блока стављена у углове а средина је испуњена мањим комадима везаних малтером. Висина камена се креће од 0,30 до 0,35 м, а даље је зидано опекама (7—11 редова) у јаком кречном малтеру. Опеке су наизменично постављене један ред по дужини, други по ширини и имају димензије 32 х 15 х 3 цм. Ширина зидова је, у ствари, дужина опеке, тј. са додатком малтера, 35—40 цм (Табла III).

Како је гроб био покривен није установљено, јер се показало да је већ раније био отваран и пљачкан, а садржај испреметан. Према отисцима у малтеру на источном и западном зиду, вероватно је над гробом стајала камена плоча незнатно заобљена на источној страни.

Унутрашњост гроба је била испуњена шутом: ситним камењем и малтером, поломљеним опекама, керамиком, а било је доста и фрагмената фресака, нарочито у источној половини. Са шутом су биле помешане и дислоциране кости скелета којих је било неколико. У источној половини зиданог гроба, нађен је фрагмент обода са малом дршком од жућкастог стакла — део кандила.

О величини некрополе формиране око цркве не може се поуздано говорити, јер она није ни истраживана (укупна откопана површина је износила 11 x 8,5 м), осим неколико откривених надгробних плоча западно и северно од припрате и гробова истражених у њеној унутрашњости. Доста гробова јужно од цркве је уништено приликом изградње пута Нови Пазар — Дежева.[6] Према причању старијих људи, надгробних споменика је било на великом простору свуда око цркве, како вертикалних «обичних» или облика крста, тако и хоризонталних плоча.

Од откривених плоча са спољашње стране припрате, испод којих нису истраживани гробови, три су лежале западно а две северно од цркве, тј. припрате (Табла II). Надгробне плоче бр. III и VI су откривене у близини северозападног угла припрате и плоча III је дислоцирана. Обе плоче су од сивог пешчара са косо засеченим ивицама, које су на плочи VI уоквирене са по две урезане паралелне линије. Обе плоче су само делимично откривене јер улазе у западни профил откопне површине. Делимично је откопана и плоча бр. VII (Табла IV, 1) која, такође, улази у западни профил. То је стећак облика сљемењака, урађен од сивог крупнозрног пешчара. Од украса има само једно пластично ребро на горњој површини.

Надгробне плоче бр. IV и V лежале су уз спољашње лице северног зида. Плоча IV је делимично обрађена, са незнатно засеченим дужим ивицама. Поред ње је лежала још једна фрагментована и дислоцирана плоча. Плоча V је необрађена, дислоцирана и њом је била покривена гомила дислоцираних скелета смештених у јами са спољашње стране северног зида, на месту где је он најбоље очуван.

Кости дислоцираних скелета су налажене и у истраженом делу наоса, што указује на чињеницу да је сахрањивање вршено и у његовој унутрашњости.

Гробови су истражени једино у унутрашњости припрате, где је констатовано неколико хоризоната сахрањивања.

Најмлађем, I-ом хоризонту сахрањивања припада зидана гробна конструкција која је лежала преко надгробних плоча, на релативној дубини од 0,45 м. Конструкција је смештена у североисточном углу припрате, у нивоу пода. Ограда гроба са плочом и вертикалним усадницима (положеним) поред главе и ногу, урађена је од сивог пешчара, добро обрађена и постављена на три попречно постављене плоче од притесаног пешчара. Када је дигнута плоча са гроба, у унутрашњости ограде је нађено и длето којим је, вероватно, обрађивана конструкција. Око ове конструкције постављен је под од опека (Табла I) у дужини од 3,25 и ширини око 3 м. Опеке су постављане наизменично један ред по ши-

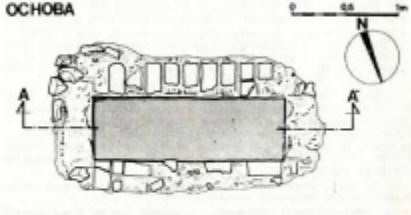

равни, други по дужини опеке, чије су димензије 27—28 x 15 x 2—3 цм. Гробна конструкција је била и надкривена, о чему сведочи велика количина поломљене ћерамиде у шуту изнад и око конструкције. Поломљена ћерамида и опеке које су нађене у зиданом гробу, сигурно су доспеле тамо са ове конструкције када је гроб отваран, односно пљачкан.

Истражен је и гроб испод ове конструкције, гроб бр. 1, који је лежао на дубини 1,87 м. Покојник је сахрањен у сандуку који је постављен на углачану здравицу. Скелет је доста оштећен — иструнио, па није било могуће установити положај руку, док су ноге опружене и паралелне. Дужина скелета је 1,75 м а оријентација З—И са незнатном девијацијом. Прилога није имао.

ОСНОВА
0
0,5
1m
N
A
A'
ПРЕСЕК А-А'

Табла III — Зидана гробница у припрати Лапушке цркве, основа и пресек

II хоризонту сахрањивања припадали су гробови са надгробним плочама бр. XI и XIV (Табла II). Надгробна плоча XI је лежала у средини источне половине припрате, на релативној дубини 0,27 м и урађена је од црвенкастог крупнозрног пешчара. Правоугаоног је облика, добро обрађена и без икаквог украса, дим. 2,10 x 0,74 x 0,17—0,25 м. Испод ове плоче је истражен гроб обележен бројем 6.

Покојник у гробу бр. 6 је сахрањен у сандуку од ког су се очували трагови даске и ексера, на релативној дубини 1,62 м. Скелет је лежао на леђима са главом окренутом према десном рамену, руку прекрштених — десна високо на грудима а лева на стомаку, ногу опружених, с тим што лева лежи померено и на 10 цм вишем нивоу. Дужина скелета је 1,31 цм.

Од прилога су, у пределу грудног коша, очувани остаци тканине проткане сребрном и златном жицом. Међу остацима тканине су била и два дугмета, а на домалом прсту обе руке по један прстен (Табла V). Са десне стране, као и изнад скелета било је доста дислоцираних костију. Гробна рака је била испуњена нетесаним шутом, где је било и фрагмената мермерних надгробних плоча.

Надгробна плоча XIV је паралелна са плочама XIII и XI и лежала је уз северни зид припрате, на релативној дубини 0,75 м. Урађена је од сивог крупнозрног пешчара, добро обрађена и на горњој површини има пластично дату стилизовану људску представу: тело и врат у облику правоугаоника и округлу главу. Са западне стране, поред главе покојника, налазио се вертикално постављен споменик од сивог пешчара и поломљен је. И сама плоча је поломљена по средини.

Испод плоче је очишћен гроб бр. 4. Покојник је сахрањен у сандуку у опруженом положају са главом на потиљку, рукама прекрштеним на грудима и ногама опруженим и паралелним. Дужина скелета је 1,55 м, оријентација З—И и релативна дубина 1,6 м. Поред ногу скелета лежале су кости дислоцираног гроба сакупљене на једну гомилу. Гробна рака је била испуњена земљом у којој је било доста шута и неколико фрагмената фресака.

По целом грудном кошу и на десној руци, налазили су се остаци тканине проткане сребрним и златним нитима.

Трећем хоризонту сахрањивања, припадају гробови испод надгробних плоча I, VIII и X (Табла II).

Надгробна плоча бр. 1 је лежала поред северног зида припрате, а уз североисточни угао зиданог гроба, на релативној дубини 0,87 м. Од сивкасто црвеног је пешчара, само претесана, са незнатно засеченим дужим ивицама, димензија 1,10 x 0,50 x 0,23—0,28 м.

Испод плоче је истражен гроб бр. 2, на релативној дубини 1,56 м. Скелет је положен на леђа, глава је на потиљку и окренута према десном рамену, руке прекрштене високо на грудима и ноге опружене и паралелне. Дужина скелета ин ситу је 1,60 м, без потколеница које су одсечене укопом гроба бр. 4, оријентација З—И са незнатном девијацијом. Покојник је био покривен даском, а гробна јама је испуњена чистом набијеном земљом. Укопом овог гроба поремећен је неки старији, чија лобања је остављена са десне стране покојника у гробу бр. 2.

Надгробна плоча VIII је лежала уз јужни зид припрате, паралелно са плочом I, на дубини 0,94 м. Урађена је од жућкастог ситнозрног пешчара, обрађена, клесане доње површине, димензија 1,30 x 0,42 x 0,20 м. Истражени гроб испод ове плоче је обележен као гроб бр. 3, и констатован је на дубини од 1,55 м. Скелет детета које је сахрањено у гробу, положен је на леђа са главом на потиљку, десном руком поред тела, док лева подлактица недостаје као и десна нога и карлица. Дужина ске-

лета је 0,80 м, а оријентација З—И. Прилога није било. Скелет је покривен даском а гробна рака испуњена чистом земљом.

Надгробна плоча бр. X је лежала паралелно са плочом бр. VIII, али нешто источније од ње и ближе западном гробу. Она је од жућкасто црвенкастог пешчара, неуједначене обраде. На источној страни је сужена и има удубљење, вероватно од оштрења ножева. Изузев ове, источне стране, остале ивице су косо засечене у незнатној ширини. Димензије плоче су: 1,70 x 0,40 x 0,20 м, и испод ње је лежао гроб бр. 5.

Покојник у гробу бр. 5 је положен директно на земљу у опруженом положају са главом на западу, рукама прекрштеним високо на грудима и ногама опруженим и паралелним. Скелет је лежао на релативној дубини 1,57 м а његова дужина in situ је 1,64 м, оријентација З—И уз незнатну девијацију. Прилога није било, као ни гробне конструкције а ни трагова даске. Гробна рака је била испуњена чистом набијеном земљом.

Овом, III хоризонту сахрањивања би припадали и гробови испод надгробних плоча бр. XIII и XV. Међутим, скелети ових гробова су иструнели. Испод плоче XIII је очувана само фрагментована лобања, док је испод плоче XV очуван само траг подколеника. Иначе, плоча бр. XV је истог типа као и надгробне плоче бр. I и X, док плоча бр. XIII има знатно бољу обраду и украсну профилацију на западној страни у облику »јастука«.

Поред наведена три хоризонта сахрањивања, вероватно је постојао још један, IV-ти, односно најстарији који је манифестован поремећеним скелетима уз гробове III хоризонта, као и мноштвом дислоцираних костију у југоисточном углу и уз источни зид припрате.

У унутрашњости припрате су лежале још две надгробне плоче, бр. XII и IX, које су секундарно постављене на местима на којима су нађене (Табла II). Плоча бр. XII је постављена уз источни зид, на дубини 0,48 м и оријентисана у правцу С—Ј. Вероватно је у одређеном тренутку ту постављена да служи као степеник за праг при улазу у наос, или је поремећена постављањем савремене гробне конструкције.

Надгробна плоча бр. IX је лежала у јужном зиду, на слоју интензивног шута, који је пре дизања плоче изгледао као малтерна подлога зида. Урађена је од сивог крупнозрног пешчара, добро обрађена, са доње стране само притесана. Горња страна је у западном делу, код главе покојника, украшена пластичним орнаментом (Табла IV) и проширењем ивице по вертикали, на чијој је спољашњој страни урезан крст (14 x 12 цм).

Поред описаних надгробних плоча, постоје подаци и о једном римском надгробном споменику који је нађен на овом локалитету, приликом изградње пута и који је пренет у збирку Рашког музеја у Новом Пазару, 1955. године.[7] Према опису у инвентару, споменик је био од пешчара и на доњој страни је био украшен са три урезане хоризонталне и паралелне линије. Горњи део изнад натписа је био одломљен, а очуване димензије споменика су: 0,70 x 0,48 x 17,5 м. Текст на споменику је био исписан у четири реда: CONSERVA/ TORI.... V.../LIVS.../ BE...COSV.[8]

Приликом истраживања, на локалитету је нађена и једна римска ара без натписа. Ара је лежала са спољашње стране западног зида при-

праве, на удаљености од 0,30 м од истог. Димензије аре су: 0,92 x 0,40 x 0,26 м и само је са предње стране, при дну и врху, профилисана. Очигледно да је ара ту постављена секундарно.

Римски надгробни споменик и ара су, највероватније, као и римске сполије у Петровој цркви, донети из Новопазарске Бање која је, за сада, једини антички локалитет у околини Новог Пазара, а у непосредној је близини Петрове цркве и нашег локалитета.

Са локалитета Латинска црква је у Рашки музеј, 1955. године, пренета и једна фрагментована надгробна плоча од белог мермера, добро обрађена, са косо засеченим ивицама, дим. 0,44x0,31x0,5 м.[7] Неколико споменика са гробља у Постењу, пренето је у крагујевачки Народни музеј.[8] Нема података о ком гробљу је реч, али с обзиром на чињеницу да у Постењу, поред нашег локалитета, постоји још само савре-

Табла IV — Латинска црква у Постењу, детаљи надгробних споменика (1—стећак, бр. VII, 2—надгробна плоча IX).

мало сеоско гробље, то су поменути споменици могли да буду једино са Латинске цркве.[9] Ради се о споменицима на којима су представе умрлих дате у рељефу, мање или више наглашеном.

Фрагментованих надгробних плоча је било и у шуту. Једна од њих је и фрагментовани надгробни споменик са урезаним крстом (15,5x14 цм), ширих кракова (3,5 и 4 цм), дим. 0,42x0,40x0,8 цм. Нађени су и фрагменти хоризонталних надгробних плоча, једне од кречњастог, а друге од сивог пешчара, као и доњи део вертикалног споменика од белог мермера.

Откривени остаци цркве са истраженим делом некрополе не пружају довољно елемената за поузданију хронолошку детерминацију. Фрагментарни остаци архитектуре, очувани готово искључиво у темељима, сами не дају никакве елементе за датовање. Извесне индиције у том смислу пружају сачувани фрагменти живописа. По својим одликама а посебно начину сликања фреско декорација ове цркве морала је настати свакако пре половине XIV века.[10] Овај податак иако недовољно прецизан могао би да се сматра као terminus ante quem за изградњу цркве. У том смислу занимљив је и однос између најстаријег хоризонта гробова, који су откривени у простору припрате, и саме цркве. Има се утисак да гробови III хоризонта сахрањивања претходе изградњи цркве. На овај закључак наводе положаји откривених надгробних плоча гробова овога хоризонта (плоче I, VIII, X, XIII, и XV) које све леже за око 30 до 50 цм испод замишљене нивелете пода у припрати. То би значило да је црква подигнута на старијој некрополи, мада није занемарљиво да су зидови цркве пресекли неке од гробова. По свом облику плоче гробова овога хоризонта могле би се датовати оквирно у XIV век. Нажалост прецизније датовање ових гробова није могуће јер у њима није било прилога. Сви су били укопани у чисту земљу без трагова шута и покривени дрвеном даском, као и гробови са оближње истовремене некрополе уз цркву у Дежеву.«[11] Ови, иако доста сумарни, елементи пру-

Табла V — Латинска црква у Постењу, налази из гроба 6.

жају могућност за претпоставку да је црква, чији су остаци откривени на овом локалитету била подигнута највероватније почетком или у току прве половине XIV века. Сахрањивање на некрополи уз новоизграђену цркву било је изгледа континуирано. Сасвим поуздано се може тврдити да је у простору припрате, док је црква била у функцији, било вршено сахрањивање само у зиданој гробници, која је највероватније грађена истовремено са црквом.

Основне елементе за приближно утврђивање времена рушења цркве пружају гробови II хоризонта сахрањивања. То су гробови 4 и 6. у простору припрате испод плоча XIV и XI, а истом хоризонту припада и дислоцирана плоча IX. У оба гроба покојници су били сахрањени у дрвеним сандуцима а гробне раке биле су испуњене грађевинским шутом, што јасно указује да оба гроба потичу из времена када је црква, или бар припрата, била у рушевинама. Од гробних прилога у оба гроба било је остатака тканина протканих сребрним и златним нитима, а у гробу 6, који је припадао особи дечјег узраста, нађена су два дугмета и два прстена (Табла V).

Једно од дугмади (Табла V—1) је лоптастог облика, састављено од две хоризонтално спојене половине. На доњем делу су аплициране четири грануле у венцу од увијене жице. Дужа петља са продуженим пластичним ребром на спољној страни налази се на горњем делу дугмета. Ово дугме рађено је од сребра са позлатом и малих је димензија. Друго дугме је готово истих димензија, рађено такође од сребра са позлатом (Табла V—2). И оно има четири грануле у венцу од увијене жице на доњем и петљу на горњем делу. За разлику од претходног ово дугме је и ажурирано, за шта има аналогија међу налазима из Новог Брда, као и оставе из Доброг Дола.[12]

Лоптаста дугмад са петљом, једноставна или украшена гранулацијом, представљају доста честе налазе у некрополама XIV—XVI века. Познати су налази овог типа дугмади са блиских локалитета, као на пример некрополе уз Петрову цркву, оставе новца из Трговишта, као и гробова уз цркве на Трговишту.[13]

На домалим прстима обе руке у истом гробу нађен је по један прстен (Табла V—3 и 4). Оба прстена су мала, истих димензија, сразмерна дечјој руци. Рађена су од сребра, а један је и позлаћен. По свом облику то су прстенови за натезање лука, али по димензијама сигурно само имитације. Прстен са позлатом на проширеном делу има урезан цвет са стилизованом лозицом, која се продужава на један део карике са малим испупчењем на средини. Други прстен има такође урезан цвет који држе у кљуновима две стилизоване птице. На карики је урезан орнамент рибље кости, а постоји такође и мало испупчење на средини. Блиску аналогију овом прстену представља један налаз са некрополе код Петрове цркве истих облика и димензија, који М. Љубинковић датује најраније у XIV век.[14]

За датовање гробова II хоризонта, поред гробних прилога који временски одговарају ширем раздобљу XIV—XVI века, важан елемент представља плоча XIV изнад гроба 4. По својој обради и рељефној стилизацији фигуре покојника ова припада типу плоча које су доста често у овој области. Према резултатима новијих истраживања, посебно некропола на Трговишту овај тип плоча настаје највероватније у послед-

њим деценијама XV века а у широкој је употреби током прве половине XVI века. Имајући све ово у виду гробове II хоризонта могли би смо оквирно датовати у раздобље на прелазу из XV у XVI век. У то време црква се већ налазила у рушевинама. Може се претпоставити да је страдала већ при првим турским продорима у ову област крајем XIV века у исто време када и оближња црква у Дежеву.[15]

За датовање гроба, који једини припада I, односно најмлађем хоризонту сахрањивања нема поузданих података. Највероватније у питању је гробна конструкција из XVIII или XIX века.

НАПОМЕНЕ:

1. Радове је водио и финансирао Завичајни музеј из Новог Пазара. Истраживањима је руководила Христина Премовић — Алексић уз консултације др Марка Поповића, научног сарадника Археолошког института из Београда.

2. Архитектонска снимања извршила је арх. Гордана Милошевић, асистент Археолошког института. На пажљивој помоћи [illegible] јој се захваљујем.

3. Све фрагменте фресака заштитио је и обрадио конз. сликар Зоран Живановић. За резултате њихових анализа које ми је уступио на коришћење, овим путем му најсрдачније захваљујем.

4. [illegible] у рушевинама из [illegible] пута, Вукосављевић [illegible] каже да је [illegible] много [illegible], [illegible] да ли је било каквих прилога у гробовима.

5. Споменик је био инвентарисан под бројем 22. у инвентару археолошко-историјске збирке Рашког музеја у Новом Пазару, али је изгубљен при оснивању Завичајног музеја.

6. По саопштењу Вукана [illegible], тадашњег управника Рашког музеја. Текст је прочитао др [illegible].

7. Надгробна плоча инв. бр. 70 у инвентару Рашког музеја, види нап. бр. 5.

8. М. Ћоровић — Љубинковић, [illegible], Зборник радова Народног музеја V, Београд, 1967, 328, нап. 18.

9. Ова споменица су највероватније пренета са локалитета у време изградње пута, када је пострадала добрим делом рушевина.

10. [illegible] сликара Зоран Живановић.

11. Ј. Калић — М. Поповић, *[illegible] у Дежеву*, Новопазарски зборник 6, 1982, 15.

12. М. Томић, *[illegible] остава из [illegible] код [illegible]*, Зборник радова Народног музеја III, 1962, 193, М. Ћоровић — Љубинковић *Археолошка истраживања на [illegible]*, Старинар IX—X, 1959, 328.

13. Г. М. Вујовић — Г. Томић, *Крстови на тлу Србије*, Београд 1982., 73—75 (каталог [illegible]); Г. Т. Томић, нав. дело, 195—198; М. Ч. Љубинковић, *[illegible] црква св. Петра код Новог Пазара*, Зборник радова Народног музеја VI, Београд 1970, 290; Ђ. Јанковић, Истраживање средњовековних [illegible] на Трговишту — [illegible], Новопазарски зборник 6, 1982, 183; Д. Минић, *Остава накита из средњовековног Трговишта код Новог Пазара*, Новопазарски зборник 8, 1984, 24.

14. М. Ч. Љубинковић, нав. дело, 290.

15. Ј. Калић — М. Поповић, *Кула у Дежеву*, Старинар XXXVI, у штампи.

Др Ејуп Мушовић

ИСЛАМСКИ СПОМЕНИЦИ НОВОГ ПАЗАРА

Историјски преглед

Под исламским споменицима Новог Пазара подразумевамо, на овом месту, само сакралне муслиманске споменике, односно богомоље: џамије, месџиде, текије. Према томе овим прилогом ће бити речи о историјском прегледу исламских споменика у Новом Пазару, без задржавања на архитектонско уметничке вредности, што је предмет посебног проучавања.

Стар више од пет стотина година, а лоциран у средишњем делу долине Рашке, колевке српске средњовековне државе, Нови Пазар је вишеструко интересантан, а посебно као архитектонско урбани део. У том погледу он је свакако јединствен град у СР Србији.

Нови Пазар је од свог почетка, од средине XV века, имао физиономију оријенталног града, прво касабе, а убрзо шехера. У његовом средишњем делу налазила се чаршија, у којој је било 1100 дућана, а около су биле махале (градске четврти) којих је у XVII веку било 40—50[1].

Још увек није расветљено питање да ли је Новопазарско поље било ненасељено и да ли је постојало неко целовито насеље, на месту где је формиран Нови Пазар. Има мишљења, поткрепљених подацима, да је у том пољу било више мањих средњовековних насеља, па да је Иса бег Исхаковић, који се сматра оснивачем Новог Пазара, објединио та насеља, дао им ново име (око 1461.) Јени Базар — Нови Пазар, да би га разликовао од Старог Пазара, данашњег Пазаришта, и средњовековног Трговишта.

Трговиште — Пазариште удаљено је од Новог Пазара десетак километара уз Рашку и налази се на ушћу Себечевско у Рашку. У последњих десетак година археолози су открили на том простору средњовековни град Трговиште[2].

Да је Новопазарско поље било насељено и пре званичног формирања Новог Пазара, говоре неки подаци:

Недалеко од ушћа Дежевске реке у Рашку, налази се црква св. апостола Петра и Павла (Петрова црква, сада у Новом Пазару). Из IX века је, ако не и раније и најстарија је очувана хришћанска институција код Срба.

Прва грађевина Новог Пазара Гази Исабегова џамија, грађена је на темељима цркве, о чему нас обавештава Евлија Челебија[3]. Сматра се да је око тих сакралних објеката морало настајати насеља.

У првом турском попису ових крајева из 1455. године, помињу се нека насеља у данашњем Новопазарском пољу, а то значи пре него што је Нови Пазар формиран. Нека од имена тих насеља очувала су се до данас и она су саставни део Новог Пазара, као што су Ђуковац и Париће (Париће се тада помиње као село од 17 кућа)[6].

Хатиџа Чар Дрнда је утврдила, на основу «турских извора» да је у османским изворима све до 1468/69. године, Нови Пазар носио име Рас.[7]

Прве махале Новог Пазара носе имена тих старих насеља, а оне тек формиране по истакнутим личностима тога доба и једна по дубровачким трговцима. Тако се у пописима из 1468/9 и 1485. године, наводе новопазарске махале:

Пашајигитова
Мурата субаше
Кадијина
Ментешеху
Терџуманова (преводиочева)
Париће
Врбовац или Мисли Дол
Паралово
Ђуковац
Дубровачких трговаца[8].

Са даљим економским и урбаним јачањем града формирају се нове махале (градске четврти) и оне добијају имена по џамијама које су биле лоциране у средини махале. Џамије, као сакрални и културно просветни објекти, биле су центри махала и по правилу име џамије је и име махале, или XVII веку, џемата.

Већина новопазарских грађевина, а пре свега сакралних, носиле су обележја оријенталног типа градње. Сада је познато да су ти објекти грађени у стилу: Брусанске архитектонске школе, Раноцариградске школе, а од XVI века у класично империјалном стилу[9]. То су јединствени стилови за сакралне исламске грађевине широм наше земље, а таквих грађевина било је веома много, особито у Србији. У ствари, у Србији није било града или већег насеља у коме, у периоду турске владавине, није било исламских богомоља-џамија, или месџида (месџид — мала џамија без минбера и по правилу без мунарета) и других пратећих објеката. Било је места у Србији у којима се налазио врло велики број тих богомоља. Тако су се у Београду налазиле 51 џамија и 22 месџида, у Ужицу 35 џамија и 29 месџида, у Смедереву 26 џамије, а на четвртом месту био је Нови Пазар са 23 џамије и 11 месџида. Други градови у Србији имали су знатно мањи број џамија: Ваљево — 10, Сјеница — 10, Крушевац — 9, Лесковац — 8, Чачак — 7, Шабац — 4[10]. Тако је то било у XVII веку, а касније је Нови Пазар имао још више џамија и месџида. Разуме се, те богомоље су у Србији нестале, порушене и спаљене у различитим временским раздобљима и у бројним ратовима, и у ратовима и немирима, а особито крајем XIX века. Очувале су се, по једна џамија у Београду и Нишу и две у Сјеници. Међутим, у Новом Пазару џамије су биле изложене страдањима, у врло честим ратним ра-

зарушавана, али су оне овде и обнављане тако да се највећи број џамија, чак оних из краја XV и из XVI века, очувао па је Нови Пазар по броју очуваних џамија свакако јединствен град у Србији. Вероватно да један од разлога за то треба тражити у његовом касном ослобођењу од Турака (1912. године). Те новопазарске џамије, изузимајући Алтун алем џамију, која по свој прилици није била рушена, после обнова нису сачувале свој првобитни изглед, своју аутентичност, јер су поправке, по правилу, вршене, без стручњака и онако како је то ко умео.

У историјском приказивању сакралних исламских споменика Новог Пазара, придржаваћемо се хронологије настанка, колико то буде могуће, извршити њихову идентификацију са садашњим џамијама, навести оне које нисмо могли идентификовати и оне које су настале касније, а за које не постоје турски писани извори. Кажемо турски писани извори, јер су они главни извори за џамије у Новом Пазару, особито оне из XV, XVI и почетка XVII века.

Гази Иса бегова џамија

Гази Иса бегова џамија, најстарија је сакрална исламска грађевина у Новом Пазару. Име носи по ктитору, Иса бегу Исаковићу, последњем скопском крајишнику и првом босанском санџак бегу, оснивачу Новог Пазара. Према најновијим сазнањима до којих је дошао др Мухамед Хаџијахић, Иса бег Исаковић није Турчин већ исламизирани Херцеговац, значи Муслиман.

Иса бег Исаковић је познат као градитељ бројних објеката у Скопљу, Титовој Митровици и Сарајеву и о томе има доста података[9]. Његови градитељски објекти у Новом Пазару чинили су језгро овога града, а ти објекти су џамија, хамам, војни логор и 56 дућана[10].

Иса бегов војни логор у Новом Пазару, првобитно је био од дрвене конструкције. Почетком XVIII века на том месту изграђено је камено утврђење — град, кога су чинили три вишестрана бастиона, две високе осмоугаоне куле мотриље и камени зид који је све те објекте повезивао. Унутар тврђаве налазили су се тврђавски уобичајени објекти. Око тврђаве налазио се дубоки канал — хендек. Јужни део те тврђаве — града и данас се зове Хендек.

До наших дана очувани су од тврђаве — града три бастиона, од којих су два рестаурирана и кула мотриља, такође рестаурирана. Унутрашњост тврђаве претворена је у парк.

Иса бегов Хамам затечен је у рушевинама, али су га радници Завода за заштиту споменика културе из Краљева рестаурирали и довели у првобитно стање.

Иса бегова џамија, која је припадала, с обзиром на време настанка (око 1460. године) Брусанској градитељској школи, била је првобитно куполна џамија. Евлија Челебија пише да је Иса бег Исаковић дао саградити ову џамију на темељима неке цркве: «Гази Иса бегова џамија налази се на Житном тргу, а начињена је преправљањем бивше цркве. То је стара Фетхија, освојењем претворена богомоља»[11].

За издржавање ове џамије и пратећих објеката те службеника у њој, служили су вакуфи, а вакуфи су муслиманске задужбине које су

служила исламским верским, културно просветним и хуманим циљевима — муслиманска верска имовина[77]. Уз Иса бегову џамију налазио се имарет или јавна добротворна кухиња у којој се делила храна бесплатно »гостима и сиромасима« како је то записао Евлија Челебија. За издржавање џамије и имарета Иса бег је увакуфио: седам млинова који су се налазили у Митровици, а њихов годишњи приход износио је 6.284 акче.

У једном попису вакуфа у Босни, из прве половине XVI века, помињу се вакуфи у кадилуку Нови Пазар, а у самом Новом Пазару вакуфи џамије и имарета Иса бега са приходима:

Закуп хамама у Новом Пазару, годишње	4.600 акчи
Закуп караван-сараја у Н. Пазару, год.	2.500 „
Закуп 19 дућана у Н. Пазару	8.036 „
Закуп хаса земљишта, годишње	200 „
Млинова у нахији Врбовац, четири	2.050 „
Укупно:	17.426 акчи[78]

Око Иса бегове џамије била је формирана Иса бегова махала која је 1540. године имала 35 домаћинстава[79].

Иса бегова џамија, стара више од пет векова, била је излагана страдањима у бројним ратовима, а највише 1689. године, када је био спаљен Нови Пазар. Џамија је потом била обновљена. Очувана је била обновљена. Очувана је била до 1938. године, и тада је због дотрајалости, порушена и на њеном месту изграђена је зграда Исламске установе, садашња Робна кућа УНИПРОМ. Приликом рушења ове џамије пронађена је камена плоча са натписом, податком о цркви, на чијим је темељима изграђена ова џамија. Тако је потврђен запис Евлије Челебије. Међутим, радници су врло брзо склонили ту плочу и изгубио јој се сваки траг[80], тако да је остало само да се претпоставља да би то црква, на чијим темељима је подигнута Иса бегова џамија, могла бити Женски богородичин манастир који се налазио у Расу и у коме је Ана, жена Немањина, провела остатак живота као монахиња Анастазија.

Хавале Ахмед бег или Ахмед бег силахдар џамија (Лејлек џамија)

Поуздано се не зна где је била Ахмед бег силахдар џамија, да ли је очувана до наших дана, али претпостављамо да је то данашња Лејлек џамија, раније позната као Хавале Ахмед бег џамија, која се налази у Ђуковићу.

Ахмед бег силахдар (силахдар — службеник код везира или паше који се брине о оружју), наводи се у турским документима као градитељ месџида (мале џамије) у Новом Пазару, у другој половини XV века. Око те џамије формирана је махала која се помиње 1516. године са 22 домаћинства. Он је изградио у Новом Пазару још радионицу за прераду коже (табхану) и неколико трговачких радњи. Вакуфска фондација за одржавање ове џамије износила је почетком XVI века 2.000 акчи, а у ту сврху били су 1604. године убрани приходи од 18 трговачких радњи[81].

Хавале Ахмед бег (Ахмед бег силахдар) џамија, била би друга по старини џамија у Новом Пазару, одмах после Гази Иса бегове џамије.

У турским изворима XVI и почетка XVII века, могуће и касније, редовно се помиње Ахмед бег силахдар џамија у Новом Пазару и истоимена махала. Тако је у наведеној махали регистровано 1516. године — 22, 1528/30. — 40, 1540. — 56 и 1604. — 21 домаћинство[17]. У новопазарској ћофиклсији за 1767. године помиње се месџит Хаваџе Ахмед бег[18].

Има, ипак, података који говоре о томе да је Ахмед бег силахдар џамија, дакле, данашња Лејлек џамија, врло стара.

Џамија је подигнута у насељу Буковац, а то је врло старо новопазарско насеље. Управо, помиње се као село у Новопазарском пољу, пре него што је Нови Пазар формиран.

Остало је забележено да је Лејлек џамија грађена у стилу Брусанске школе, а то су потврдили и конзерваторски радови. Тај стил је карактеристичан за грађевине XV века.

Очувано је предање по коме је султан Мехмед Освајач, 1459. године, боравећи у Новом Пазару, клањао намаз (молитву) у Лејлек џамији.

Предање око имена Лејлек џамије такође је врло старо. Оно каже да је на том месту била црква па да је на њу слетела рода — лејлек и ту клањала (клепетала кљуном). Пошто се рода сматра донекле

Сл. бр. 1 — Лејлек џамија пре последње обнове

светом муслиманском птицом, то њено кљуцање значило је да ту цркву треба претворити у џамију и тако је било. Од тада се ова зове Лејлек џамија.

Лејлек џамија је била више пута рушена а од првобитног изгледа очувано јој је мунаре. Више пута је обнављала. Има података из којих сазнајемо да је обновио ту џамију, доградио и затворио бивши трем, изградио нову зграду мектеба у дворишту џамије, али на темељима неке раније грађевине и обновио чесму у дворишту, Салих бег Беговић, син Хаџи Али бега. Тај натпис на плочи потиче из године обнове, а то је 1891. и гласи:

> «Онима који буду пили воду са ове чесме нека је на здравље.
> А добротвору нека Алах, како је и обећао, даде обећану награду,
> И нека му опрости његове бројне грехе
>
> Добротвор је Хаџи Али бегов син Салих бег.»
>
> Писано почетком месеца зилхиџе 1308. године
> (1891. године).[19]

Пошто је Лејлек џамија споменик под државном заштитом, на њој су изведени рестаураторско-конзерваторски радови. Радили су радници Завода за заштиту споменика културе из Краљева, пре десетак година. Приликом рушења трема, који је био дограђен 1891. године, указали су се елементи старог, оригиналног трема тако да је било могуће на основу њих извршити првобитну реконструкцију која одговара аутентичности. Обновљене су такође и кубета: централна над џамијом и мале над тремом и дограђени зидови ове џамије[20]

Џамија је активна и о њеном одржавању брине се џемат Вуковца[21].

Искендер челебијина џамија
(Мелајска џамија)

Данашња Мелајска џамија, која се налази на углу улице Деда Шећовића и Рифата Бурџовића, раније се звала Искендер челебијина ([illegible]) џамија, очигледно по њеном градитељу Искендер челебији. Ново име носи од недавно, по Мустафи Мелајићу који се старао око одржавања џамије[22].

Последњих година су становници џемата Мелајске џамије обновили ову џамију која је била склона паду. Обнова је извршена без стручне контроле и без знања службе заштите, тако да њено садашње стање не одговара аутентичности. Шта више она је сада правоугаоног облика што одудара од традиционалног типа џамија. Од њеног првобитног изгледа очувано је само оригинално мунаре. Међутим, ова џамија је била више пута обнављана, што значи да је више пута страдала, да је бивала рушена и паљена. То показују и остаци гарежи и нагорелог дрвета-греда, пронађених приликом последње обнове.

О Искендер челебији знамо само да је био син поменутог Јакуб — бега. Искендер челебијина махала, у којој се налазила истоимена џа-

мија, помиње се у попису 1540. године. Такође знамо да је Јакуб бег имао и другог сина и да се тај брат Искендер челебије звао Синан бег. Он се помиње као градитељ медресе у Новом Пазару (Не зна се која би то могла бити медреса, ако није она која се до скора налазила на Хендеку, где је сада изграђена нова зграда Исламске верске заједнице). Поред медресе подигао је имарет (јавну кухињу) неколико трговачких радња, каравансарај и нови хамам. Све је то грађено пре 1540. године. Наводи се да је вакуфска фондација Гази Синан бега износила 1540. године 220.000 акчи.[19]

У истом периоду помиње се извесни Синан бег, рудар, као градитељ џамије — месџида у Новом Пазару (види: Нова џамија). Није се могло утврдити да ли је то једна или су две личности, јер се овај први не помиње као градитељ џамије, већ других објеката које смо навели.

Вакуфска средства за одржавање Искендер челебијине џамије и мектеба поред ње, износила су 1540/42. године 33.000 акчи. Тим средствима додавани су још приходи од 19 трговачких радња, млина и пекаре, али је крајем XVI века та фондација била угашена.

Махала ове Искендер челебијине џамије, која је носила име као и џамија, бројала је 1540. године 15, а 1604. 25 домаћинстава[20]. Године 1767. помиње се џемат Искендер челебије[21].

Сл. бр. — Скендер челебијина џамија — Мезајска џамија.
Од старог је остало само мунаре.

Искендер челебијина или Мезајска џамија је данас активна и о њој се брине џемат те џамије.

Скендер субашина џамија

У турским изворима, почев од 1516. године, помиње се у Новом Пазару извесни Скендер субаша, као градитељ месџида, мектеба и трговачких радњи. За њега се каже да је био војни заповедник и да је формирао готовину од 4.000 акчи коју је прикупљао од земљишне парцеле на Јошаници и завештао за издржавање горе наведених објеката. Од тада па надаље редовно се помиње махала Скендер субаше која је имала 1516. године —35, 1528/30. —32, 1540. —9 и 1604. —21 домаћинство[26].

Идентитет ове џамије се није могао утврдити. Дакле, не знамо која би то могла бити џамија и махала. Забуна може доћи и отуда, што знамо да је до наших дана очувана само Искендер (Скендер) челебијина џамија (Мелејска џамија), а она би могла бити задужбина једног од двојице Скендер челебије и Скендер субаше. Речи челебија-господин, и субаша-надзорник феудалних имања који се стара о прикупљању феудалних обавеза, нису саставни део личног имена и то не говори о посебним личностима. Међутим, у пописима махала у XVI веку појављују се упоредо, махале Скендер челебије и Скендер субаше, па то значи да су различите личности и да су градитељи различитих објеката. Према томе постојала је и џамија Скендер субаше али не зна се која је џамија.

Ахмед војводе џамија
(Мала џамија)

Стотинак метара источно од Алтун алем џамије, у Првомајској улици, налази се Ахмед војводе џамија. У народу је позната као Мала џамија, а у новије време још је називају и Кораћића џамија, по томе што је опслужује хоџа из породице Кораћа. Џамија је и по димензијама мала, једна од најмањих у Новом Пазару. И минарет јој је мали, у горњем делу од дрвене конструкције, а то значи без шерефета.

Ахмед војводе џамија је такође врло стара сакрална грађевина Новог Пазара, још из прве половине XVI века. Сама старост говори да је то раније била џамија другачијег облика него што је данас и да је имала и другачије минаре. Значи да је и она, као скоро све друге новопазарске џамије, била изложена страдањима. Немамо никаквих података о томе када је обнављана и од када је у оваквом стању, свакако не аутентичном.

О градитељу ове џамије, Ахмеду војводи не знамо ништа друго осим да је живео у првој половини XVI века у Новом Пазару, те да је градитељ, стоји то у изворима, Мале џамије и двадесет и две трговачке радње. Закупнина од тих радња износила је годишње 2.122 акче. Са тим средствима и приходима од млинова у Кућанима (?), издржавала се Мала џамија и службеници у њој. Тј. за оно време солидна фондација, била је угашена 1604. године.

Махала Ахмеда војводе, формирана око истоимене џамије, имала је 1516. године —53, 1528/30. —90, 1540. —44 и 1604. —41 домаћинство[27].

Мала џамија је активна и није под заштитом.

У исто време, значи у XVI веку, јавља се у Новом Пазару још један Ахмед, градитељ месџида, моста на Рашки, 10 трговачких радњи и

текија (дервишанска зграда у којој се обављају обреди). По наводима Хатиџе Чар Дрнде, вакуфска фондација је 1540. године, износила 24.810 акчи.

Сл. бр. 3 — Ахмед војводе или Мала џамија

О овом Ахмеду, за кога се каже да је био син Абдулахов, што би требало да значи да је он исламизирани мештанин, не знамо ништа. Судећи по томе да је он био градитељ и текије, рекло би се да је припадао дервишанској секти. Не знамо где је била ни та његова џамија, мост на Рашки или Јошаници и текија, а сматрамо да је то морало постојати и да Ахмеда не треба мешати са другом двојицом његових имењака, који су такође градитељи џамија у Новом Пазару.

Кавуџи баша џамија
(Коло џамија)

Као градитељ џамије и 25 трговачких радњи у Новом Пазару, у првој половини XVI века, помиње се Кавуџи баша Хамза. Приход од његових трговачких радњи износио је 1540. године 2.236 акчи, док му је вакуфска фондација, крајем XVI века износила 50.000 акчи. Око џамије је формирана махала Кавуџи баше Хамзе која је бројала 1516. године — 53, 1528/30. — 73, 1540. —39 и 1604. —35 домаћинстава[24]. Џемат кавуџи баше Хамзе помиње се у новопазарској ћефилеми из 1767. године[25].

Ако је већ 1516. године, формирана махала Кавуџи баша Хамзе, а пописи показују да јесте, и да је она била врло велика са 53 домаћинства, то би требало да значи да је џамија Кавуџи баша Хамзе или Коло џамија, како је била позната у народу док је постојала, била изграђена почетком XVI, а још вероватније у другој половини XV века. На ту претпоставку тера закључак да се тако велика махала није могла брзо формирати око џамије, већ да је за то морало проћи одређено, не баш кратко време. То значи да је и ова новопазарска џамија врло стара.

У Арап џамији чува се хронограм на мермерној плочи који потиче из 1571. године, а припадао је Коло џамији. То је тридесетак година после првог помена ове џамије. Он гласи:

«Похитајте на молитву пре него што истекне прописано време, и пожурите са покајањем пре него што смрт наступи.»

Довршено месеца џумаде-л-ахири 979. (између 21. X и 18. XI 1571. године)[26].

О градитељу Коло џамије Кавуџи баша Хамзи, не зна се ништа. Титула баша која се помиње уз његово име означава имућног човека, а могуће и јаничарског старешину.

Почетком XVIII века ову џамију је обновио извесни Исмаил паша, па је она извесно време носила његово име — Исмаил пашина џамија. То наводи на закључак да је џамија била пострадала 1689. године, када је паљен Нови Пазар, па је обновљена почетком XVIII века, и од тада је носила име по оном ко је обновио, што је био случај и са другим новопазарским џамијама које су после сваке обнове мењале имена[27].

Кавуџи баша џамија је позната још и као Коло џамија. Не зна се од када и зашто?. Мисли се да би јој то име могло доћи од кружне галерије у ентеријеру, а предање каже да је због тога што је она била простором велика да се у њој могло играти коло.

Почетком овога века, по наводима Омера Ковачевића, Коло џамију је обновио Мехмед ефендија Хамзагић, мутевелија (управник вакуфа), а 1939. године, Мехмед Хаџиахмовић је у дворишту Коло џамије изградио шадрван за узимање абдеста (умивање пре молитве).

Кавуџи баша Хамза џамија или Коло џамија била је врло велика, свакако највећа џамија у Новом Пазару, а налазила се у центру града, тамо где се укрштају улице 28. новембар и Шабана Коче, са десне стране идући према центру града. (Преко пута зграде дистрибуције »Електрорас«). Због великог унутрашњег простора служила је не само за о-

бављење молитвом него и за различите скупове. Тако је после атентата на краља Александра Карађорђевића у Коло џамији одржан комеморативни скуп.

Коло џамија је страдала од бомбардовања 7. новембра 1944. године. Остало је било мунаре и део зидова. Касније су те рушевине склоњене и на том месту подигнута је стамбено пословна зграда.

Мадени Синан џамија (Ејуб бегова џамија)

Ејуб бегова џамија се налазила у центру Новог Пазара, на почетку Немањине улице и 8. марта која се раније звала Ејуб бегов сокак. Ејуб бег је био првак града седамдесетих година прошлог века, те су он, а касније и његови синови Омер бег и Ђемал бег Ејубовић, бринули о овој џамији и били учитељи у мектебу те џамије. У белешкама Омера Ковачевића стоји да се ова џамија раније звала Мадени Синан, вероватно по њеном градитељу. Међутим, не знамо ко је био тај Мадени Синан и да ли је он првобитни градитељ ове џамије или је неко од оних који је некада обновио. У турским изворима XV и XVI века овог имена нема нити џамије и махале под тим именом, што значи да тада ова џамија није постојала или јој је градитељ познат под неким другим именом. У попису из 1528. године помиње се извесни Синан рудар, као градитељ месџидџамије у Новом Пазару. Његова махала, око џамије се помиње у XVI веку. Године 1604. помиње се махала Синана мукадема (мукадем — појас од скупоцене тканине) са 10 домаћинстава. Навели смо претпоставку да је Синан рудар или Синан бег, градитељ Нове џамије на граду. Међутим, мислимо, да би Мадени Синан, који се под тим именом не помиње у документима XVI и почетка XVII века и Синан мукадем, чија се махала помиње у Новом Пазару 1604. године са десет домаћинстава, могла бити једна личност те да је он градитељ Ејуб бегове џамије за коју претпостављамо да је грађена у XVI веку.

Ејубегова џамија била је очувана до 1960. године, а тада је порушена јер је била на удару урбанистичком плану. На њеном месту изграђена је зграда Дома културе. Била је мала џамија са дрвеном мунаром на каменој основи, а без шерефета.

Хајрудин или Паричка џамија
(Качапорска џамија)

Париће је насеље које се помиње још 1455. године, значи пре него што је формиран Нови Пазар. Паричка махала је једна од првих новопазарских махала, а тај део Новог Пазара и данас се зове Париће. Углавном је то данашња Сарајевска улица. У тој махали доста рано је саградио џамију извесни Хајрудин, који се по неким местима у изворима из XVI века назива Хајрудин Бајрамлу.

Доста рано, још 1528. године помиње се махала Хајрудин Бајрамлу или Париће. То значи да је део Парића од 1528. године чинио Хајрудин махалу.

Хајрудин Бајрамлу махала бројала је 1528/30. године 60, 1540—48. и 1604. године 28 домаћинстава.[33] Такође се помиње Хајрудин џемат у Новом Пазару 1767. године.[34]

Хајрудин или Паречка џамија

Хајрудин џамија је данас позната као Паречка, по Парецима, где је помињана и Качаворска џамија названа по војницима из породица Качапора који су је послуживали.

Џамија је обнављана у више наврата, а последњи пут пре петнаест година. Обнављана је без контроле стручне службе и њен садашњи изглед, осим мунарета, не одговара аутентичности. У дворишту џамије очувано је гробље кога је делимично проучио Мехмед Мујезиновић. Џамија је активна и није под заштитом.

Хасан челеби џамија
(Арап џамија)

Предање каже да је градитељ ове џамије, која је у народу позната као Арап џамија, Хасан челеби Арап. Турски извори из XVI и почетка XVII века помињу извесног Хасан бега као градитеља ове џамије у Новом Пазару, али нигде не стоји да је био Арапин. Према томе, биће да су у питању две, а не једна личност; да је њен градитељ Хасан бег или Хасан челеби, што сматрамо истим, а да је неки Арап обновио ову џамију пошто је била разрушена 1689. године.

Чињеница да се Хасанбегова џамија и махала помињу 1528. године, говори да је и Арап џамија врло стара и да је грађена почетком XVI века, ако не и раније.

Хасан бегова махала имала је 1528. године 15, а 1540. и 1604. — 18 домаћинстава.[36] Године 1767. помиње се Хасан бегов џемат.[37]

Хасан челеби или Арап џамија налази се на почетку Првомајске улице, преко пута главног моста на Рашки. Била је изложена неприликама и више пута је обнављана. Од првобитног изгледа очувано јој је само мунаре.

У скученом дворишном простору очуван је интересантан надгробни споменик, који, по предању, припада Арапу, градитељу или обновитељу Арап џамије.

Арап џамија је активна. Није под заштитом државе.

Гази Синан бегова џамија (Нова џамија)

О Синан бегу, градитељу џамије у Новом Пазару, имамо мало података. Први пут се помиње 1528. године махала Синана рудара у Новом Пазару. У тој махали је постојала и истоимена џамија. Наводи се да су Синан и Ахмед браћа, обојица рудари и синови Абдулахови, значи да су они исламизирани хришћани. Сасвим је извесно да они нису били радници у руднику већ закупци, могуће рудника на Рогозни или Глухавици. Оба брата се помињу као градитељи џамија и пратећих објеката. Они су уваквфили одређена добра за одржавање тих објеката и издржавање службеника у њима. Није се могло утврдити која би то џамија била коју је подигао овај Ахмед рудар, а мислимо да га не треба мешати са Ахмедом војводом, градитељем Мале џамије или Ахмед бегом, градитељем Лејлек џамије, без обзира што су сви савременици.

За Синана рудара сматрамо да је Синан бег, дакле, да је он градитељ садашње Нове џамије која се налази уз западну страну града (Градског парка) неколико метара југозападно од западног бастиона.

Пописи показују да је и ова џамија грађена на почетку XVI века, да је истоимена махала имала 1528. године 17, а 1540. 10 домаћинстава.[38] Гази Синан бегов џемат се помиње у новопазарској ћефилеми 1767. године.[39]

Гази Синан бегова џамија зове се још и Нова џамија. Ово друго име јој је новијег датума, вероватно из неког периода обнове. Биће да је и та џамија била порушена па да је на њеним темељима грађена потпуно нова џамија и отуда јој друго име Нова џамија. Немамо података када би то могло бити али претпостављамо да је то било почетком XVIII

века када су обнављане новопазарске џамије после катастрофалног рата 1683—1689. године у коме је страдао Нови Пазар. Међутим, у једном турском попису новопазарских џамија наводи се да је ову џамију обновио извесни паша Осман Топал (сакати) паша 1728. године (1141. хиџретске) те да се по њему неко време звала Осман пашина џамија.[49]

Гази Сенин бегова џамија (Нова џамија)

Грађани су на своју руку, без дозволе и стручног надзора службе заштите, извршили одређене интервентне захвате на овој џамији. Ипак то није пореметило њен архитектонски склоп, вероватно онај који је направљен почетком XVIII века.

Чалапверди џамија
(Хаџи Кадријина џамија)

У горњем Вуковцу, на средишњем делу улице Шабана Коче, налази се џамија која је сада позната као Хаџи Кадријина џамија. Пре Хаџи Кадрије ова џамија је носила име Исмаил паше.* Очигледно и Исмаил паша и Хаџи Кадрија су обновитељи џамије коју је градио Чалапверди у првој половини XVI века. Података о градитељу који се помиње још и Чалепверди ага, нити о обновитељима џамије Исмаил паше и хаџи Кадрије, немамо нити знамо када су обнављали ову џамију. Извесни Исмаил паша био је новопазарски мутесариф 1765. године па је могуће да је он оснивач Челепверди џамије.

Први помен Чалапверди џамије потиче из 1540. године, а у једном попису из 1604. године помиње се вакуфска фондација ове џамије која је износила 50.000 акчи готовине и приходом од 54 трговачке радње. Уз џамију је постојао и мектеб и у њему је учитељ имао 1604. године плату од 4 акче дневно.

Махала Чалапверди аге бројала је 1540. — 21, а 1604. године 15 домаћинстава,[42] а 1767. године помиње се као врло велики џемат Челепверди аге.[43]

Џамија је активна и о њој се стара џематски одбор.

Ферхадија
(Требињска џамија)

Тако се зове једна новопазарска џамија по хаџи Ферхаду, савременику Чалапвердија, градитељу садашње Кадријине џамије. Хаџи Ферхад, који је хаџилук стекао пошто је био на хаџ (ходочашће у Меки ради посете Кабе), саградио је пре 1540. године џамију у Новом Пазару. Управо те године помиње се под његовим именом махала са 56, а 1604. са 38 домаћинстава,[44] а 1767. године помиње се и Хаџи Ферхад џемат као доста велики.[45]

Хаџи Ферхад џамија, или Ферхадија, налази се у Херцеговачкој улици. Позната је још и као Требињска џамија, по Требињцима који су џемат населили 1878. године, када су се доселили из Требиња.

Сасвим је извесно да садашња Ферхадија не одговара свом првобитном изгледу већ да је и она поправљана, јер је морала страдати више пута.

Данас је то активна џамија и о њој се брине џематски одбор.

Табак Исхак џамија
(Шаровњска џамија)

У турским документима друге половине XV и прве половине XVI века, помиње се личност Табак Исхак, за кога се каже да је табак што значи штављач — прерађивач коже и да је син *Абдулахов*. То значи да је он био исламизиран, јер се у турској администрацији XVI века практиковало да се имена исламизираних људи који су била хришћанска замене са муслиманским именом *Абдулах*, што значи роб божји. Више градитеља новопазарских џамија су означени као синови *Абдулахови*. У

једном турском попису из 1540. године, пише да је друго име за Табак Исхака Ментешелу Алија. Очигледно је била у питању доста позната личност, јер је његовим именом означена једна махала и она се, као махала Ментешелу Алије, помиње у документима почев од 1468/69. па до 1540. године, када се каже махала Ментешелу Алије, друго име Исхак. У попису новопазарских џемата 1767. године, помиње се месџит Исхака Табака, а нема више помена Ментешелу Алије. Судећи по томе у питању је једна личност која се звала час једним а час другим именом.

Табак Исхак џамија са новим мунаретом

Џамија Табак Исхак се помиње 1540. године, али има пуно основа да се сматра да је она подигнута 1468. године, када се први пут помиње махала Ментешелу Алије, што је, како рекосмо друго име за Табака Исхака. Ако је тако, онда је ова џамија врло стара, једна од најстаријих у граду.

Статистички подаци показују да је махала Ментешелу Алије имала 1468/69. године 14, 1489. — 16, 1516. — 29, 1528/29. — 47, 1540. — 26 и 1604. — 13 домаћинстава.[46]

Око 1540. године, увакуфљена средства за издржавање Табак Исхак џамије и мектеба код ње, износила су 2.340 акчи годишње.

Интересантно је да је у народу ова џамија била позната као Дибак Исхак џамија. Не знамо зашто, али претпостављамо да је Дибак и Табак исто, те да то не означава две, већ једну личност.

У новије време, а то значи од краја прошлог века, народ ову џамију назива још и Шаровића џамија, по Шаровићима који су се бринули о њој.

Остало је у сећању да та џамија није првобитно имала мунаре, па да је, почетком овог века било изграђено дрвено мунаре које није имало шерефета. Последњих година су грађани тог џемата, самоиницијативно, изградили зидано мунаре уз ову џамију са два шерефета. Није познато нити је игде записано да је у Новом Пазару икада било џамија које су имале мунаре са два шерефета.

То је типична градска џамија, налази се у Лугу, испод Јаља, преко пута Основне школе «Станика Раденковић Цана». Јако је запуштена и склона паду.

Хаџи Хуремова џамија
(Бор џамија)

Једна од најзначајнијих, вероватно и највећих, новопазарских џамија, била је Хаџи Хуремова џамија, у народу позната као Бор џамија. Да је то тако говори чињеница да је Евлија Челеби уз Алтин алем и Иса бегову поменуо и Хаџи Хуремову џамију.

Интересантно је да ни у једном попису махала XVI века у Новом Пазару нема помена махале Хаџи Хурем џамије, а џемат Хаџи Хурема помиње се 1767. године у новопазарској Ђефелизи.

Поуздано знамо да је Хаџи Хурем или Бор џамија из XVI века. Очуван је о томе хронограм, натпис на каменој плочи која гласи:

«Овај часни месџид саградио је слабашни роб (божији) Хаџи Хурем
Боже, прими његово дело како ти часне Кабе
И заврши са иманом (вером) живот твог роба Хурема»
1560/61. године.[47]

Према предању Хаџи Хурем је подигао џамију а његов брат Новопазарску бању, недалеко од римских терми, а бања се првобитно звала Каплуџе хамам, што значи топло купатило. Изнад улазних врата бање налази се хронограм који је за тридесетак година млађи од хронограма на Бор џамији, а то значи да потиче с краја XVI века. Превео га је и обрадио Мехмед Мујезиновић из Сарајева и он гласи:

«Они који су прокрстарили исток и запад, копно и море, рекли су:
Ми на свету нисмо видели овакве термалне бање.
Међу њих један видећи је изрече јој збирни хронограм:
Ова бања постаде рај за заљубљене».
1593/94. године.[48]

Име градитеља бање, у предању, није очувано, а временски, пошто су обојица из друге половине XVI века, градитељи бање и Бор џамије, могли би бити браћа. Евлија Челеби каже да је Новопазарску бању саградио извесни хафиз Ахмед паша. У то време помиње се хафиз Ахмед паша на положају босанског мухафиза (заповедника неког градског утврђења). Да ли је баш он градитељ бање и брат Хаџи Хурема

Хаџи Хуремова џамија или Бор џамија

тешко је утврдити. Истина је да је Нови Пазар у то време имао и велику градску тврђаву, осталу још од Иса бега Исхаковића, која се сматрала међу најјачим у Босни.

У дворишту Хаџи Хуремове џамије чува се и данас турбе са гробом Хаџи Хурема.

Џамија је била рушена и обнављана и да се закључити да је била куполна и са тремом. Садашњи облик џамије не одговара аутентичности, изузимајући мунаре и турбе.

Није познато од када и по чему ова џамија носи друго име — Бор џамија.

Бор џамија је активна, а налази се у Луту (Крагујевачка ул.) преко моста на Рашки, са десне стране.

Алтун-алем џамија

О Алтун-алем џамији у Новом Пазару доста је радова објавио др Андреј Андрејевић, историчар уметности из Београда. Он је, на њему својствен научни начин, проучио ову џамију, њену историјску и уметничку вредност.[49]

Алтун-алем џамија (џамија са златним алемом. Алем — полумесец са три или четири кугле, испод њега који се налази на врху мунарета као украс. Друго значење: алем — драги камен), један је од архитектонски најлепших споменика исламске архитектуре у Србији. Налази се на средишњем делу Првомајске улице. Та улица се раније звала Цариградски друм, а пре тога се тај кварт звао Јелеч махала, по Јелечу, средњовековном граду који се налазио на Рогозни и у чијем је правцу водила данашња Првомајска улица. Током времена се то име Јелеч махале изгубило и замењено је именима махала, а у XVII веку четврт носи назив Алтун алем и Ахмед војвода. Евлија Челеби је записао: «Џамија која се зове Алтун (алем) џамија стара је богомоља, а налази се у Јелеч махали на Цариградском друму.»[50]

Алтун алем џамију је саградио, средином XVI века, Муслихудин Абдул Гани, познат још као Муслихедин хоџа Ал Малини или Мулаим хоџа. Он је познат као градитељ бројних објеката и у другим градовима. Тако је у Скопљу подигао Куршумли хан, џамију, неколико кућа, више дућана и обновио је хамам. Градитељ је месџида и караван-сараја у Мађуђина код Звечана и неколико објеката у Сарајеву. У Новом Пазару је саградио Алтун алем џамију, мектеб (зграду основне школе), кућу за становање, седам дућана, две радионице за прераду коже и млин на Рашки са пет витлова.[51] О градитељу ових бројних објеката, треба рећи и то да је познат још и као мевлана Муслихедин ефендија, а мевлана је почасна титула коју су носили познати и истакнути исламски учењаци и филозофи. Према томе градитељ Алтун алем џамије био је, не само богат човек, који је могао да ангажује врло велика средства за изградњу бројних објеката и за њихово одржавање, него је био и учен човек.

Др Андреј Андрејевић је утврдио да је Алтун алем џамија, за коју рекосмо да је једна о врло лепих и складних грађевина, подигнута на темељима неке раније хришћанске богомоље и да је то џамија осредње величине. Сматра се да је изграђена средином XVI века. Међутим,

један најновији податак уноси у ту малу забуну. У турском попису из 1528. године, поред осталих махала, помиње се и махала месџида Муслихи хоџе која је тада имала 35, 1540. године 20 и 1604. — 30 домаћинстава.[12] У тим пописима се нигде не помиње махала Алтун алем. Године 1767. помиње се џемат Алтун алем, али нема помена Муслихи хоџе. Пошто је градитељ Алтун алем познат још и као Муслихи хоџа, то је сасвим могуће да је исто Муслихи хоџина или Алтун алем махала. Ако је, тако, онда би градња Алтун алем џамије требало да буде између 1516. године, када у пописима новопазарских махала нема Муслихи хоџине махале и 1528. године, када се она помиње.

Алтун-алем џамија

У сваком случају та грађевина из прве половине XVI века, врло је лепа и ретка грађевина ове врсте код нас. У скопским рукописима се наводи да је то изузетно грађевинско дело и да се њој равна могла наћи само у Истамбулу, Једрену и Бруси, те да је на њу подсећао Таш хан (Камени хан) у Скопљу. Наводи се да је Алтун алем џамија имала у свом поседу Таш хан и шест дућана у Скопљу; два дућана у Новом Пазару и у »малом селу Димитровица« (Митровица) имала је хамам. На крају с додаје да је Алтун алем џамија рађена по пројекту из Скопља.[33]

Алтун алем џамија има доста добро, али невелико двориште, а у дворишту зграду мектеба. Претпостављамо да је то мектеб што га је дао саградити градитељ Алтун алем џамије. Та зграда мектеба је такође стара, зидана је од истог или сличног материјала као и Алтун алем џамија. О том мектебу, као ретком и оригиналном примеру, могуће једине грађевине те врсте из XVI века која је очувана у нашој земљи, писала је Маџида Бећирбеговић из Сарајева.

Уобичајено је било да се око лепих, особито сакралних објеката, испредају легенде па тако и за Алтун алем џамију постоји легенда коју је вредно записати:

»Алтуна, Хаџира и Халима, три пашине ћерке, лепотице са обележјима исламских хурија (рајских девојака), рођене су и расле у Новом Пазару. Због богатства, лепоте и угледа што су га поседовале ове три сестре, нико се није смео усудити да их запроси, јер оне су рођене за Стамбол, царске сараје, а не за Нови Пазар. Дани су текли, а године пролазиле и чекале своје, те три пашине ћерке — три лепотице, остале неудате. У годинама пред смрт договориле су се да своје силно богатство увакуфе (поклоне у добротворне сврхе). Алтуна је дала средства да се изгради џамија и да она носи њено име Алтун алем џамија. Хаџира је дала земљу за градско гробље у југозападном делу града и тај део се, по Хаџири, прозвао Хаџет (и данас се тако зове — V месна заједница).[34] Халима је дала средства да се изгради чесма у граду (у Лугу) и та чесма се зове Халимача — по Халими.

Алтун алем џамија је под заштитом Државе и о њој се брине Завод за заштиту споменика културе из Краљева. У неколико наврата вршени су интервентни радови на овој џамији у циљу њене заштите. Темељитији радови на њеној заштити отпочели су августа 1985. године. Ти радови су показали да је џамија грађена на чистом простору и није се наишло ни на какве трагове неког ранијег, средњовековног објекта, чиме је отпала могућност да је џамија грађена на темељима средњовековне цркве.

Курд челебијина џамија
(Пашина џамија)

Да ли је име Курд, које се помиње за градитеља Курд челебијине џамије, могло доћи од етничке припадности Курда или је то обично лично име, није се могло утврдити, јер се о Курд челебији ништа више не зна осим да је крајем XVI века, јер се махала Курд челеби у Новом Пазару помиње 1604. године, као велика махала у којој је била и џамија, а то значи да је морала бити формирана пре 1604. године. Те године Курд челебијина махала бројала је 18 домаћинстава, а вакуфска фонда-

ција за издржавање службеника и одржавање џамије износила је 80.000 акчи готовине.[35] Курд челебијина махала у Новом Пазару помиње се 1767. године.[36] У једном документу из 1874. године, наводи се име старешине Курд челебине џамије Бешир хан Мустафа, а после његове смрти Исмаил, син Алије.[37]

Курд челебијина џамија позната је од XIX века, још као Ејуп пашина џамија. Ејуп паша Ферхатагић, новопазарски муселим (обласни управитељ), био је, тридесетих година XIX века представник реформи султана Махмуда II и потицао је из познате феудалне новопазарске породице Ферхатагића. Године 1837. обновио је Курд челебијину џамију, која је била у рушевинама. Вероватно је то била темељита обнова и њен данашњи изглед је веома добар. Од тада се џамија зове Пашина џамија или Ејуп пашина џамија. О тој обнови џамије остао је хронограм и он гласи:

«О Аллахов веровесниче, посредуј (за грешне код бога)
О светитељу! Уз све моје грехе посветих твоју богомољу.
Па да је као такву примаш нема никакве запреке
Јер исмећени твоји робови (људи) падају се у твоју милост.
А нису у стању посвети твој праведни суд.
Твоја праведност ми је досудила ову градњу,
А ми смо на овом свету да те обожавамо»
(1837/38. године)[38].

Те године када је завршена обнова ове џамије убијен је Ејуп паша Ферхатагић, погинуо као жртва ондашњих немира.[39]

Судећи по турским изворима Курд челеби џамија је била врло велика јер се ни на једном месту не каже да је то месџид већ џамија, што није случај ни са једном другом џамијом у Новом Пазару. И овако обновљена она је доста велика. Има интересантан ентеријер. Оригинално минаре није сачувано већ је дограђено ново — дрвено које је сада склоно паду.

Курд челеби или Пашина џамија налази се у Сејбору, на десној обали Јошанице, недалеко од њеног ушћа у Рашку. Активна је, али због дотрајалости склона је паду.

Месџид Синана мукадема

Тројица градитеља џамија — месџида у Новом Пазару у XVI веку, носе име Синан: Синан рудар, Малени Синан и Синан мукадем. Врло је тешко утврдити ко је од њих градитељ које џамије и да ли су у питању три или можда две личности које се овде мешају. Претпоставили смо да је Синан рудар, односно Синан бег градитељ Синан бегове, сада Нове џамије, да је Малени Синан подигао џамију која се звала по његовом имену, а касније Ејуп бегова џамија, а није се могло утврдити где би била џамија односно месџид Синана мукадема. Оно што ствара забуну око ове џамије и махале је да се махала Синана мукадема помиње у попису 1664. године са 10 домаћинстава, те да је фондација за издржавање месџида износила 11.000 акчи. У ранијим пописима је нема, али те године регистрована је махала Синана мукадема, а није регистрована махала Синан бега, тако да, и поред свих настојања нисмо

у могућности да разјаснимо да ли је Синан мукадем градитељ посебне џамије у Новом Пазару, или је то у питању иста личност: Синан мукадем и Синан бег.

Месџид Ахмеда мукадема

Као градитељ месџида у Новом Пазару, крајем XVI или на самом почетку XVII века, помиње се извесни Ахмед мукадем. Међутим, као што су постојала три Синана, градитеља џамија у Новом Пазару у XVI веку, тако су постојала и три Ахмеда: Ахмед бег, градитељ Ахмед бегове џамије, сада Лејлек џамије; Ахмед војвода који је саградио данашњу Малу (Кораћку) џамију и Ахмед мукадем који је саградио месџид, али не знамо где се налазио.

Први пут се махала са месџидом Ахмеда мукадема помиње 1604. године са 10 домаћинстава. Средства намењена за издржавање те џамије износила су 55.000 акчи готовине и приход од 16 трговачких радњи.[30]

У то да су тројица Ахмеда постојали, као посебне личности и посебни градитељи џамија у Новом Пазару у XVI веку, не треба сумњати, јер се у попису из 1604. године појављују имена махала и џамија свих тројице посебно.

Сем пописних података нема о томе где би могла да се налази или где се налазила џамија и махала Ахмеда мукадема. Вероватно је нестала у ратном вихору после чега није ни обнављана, што није био случај са већином новопазарских џамија које су, не једном, обнављане.

Месџид Али војводе

Као што се није могло утврдити где су се налазили месџиди Синана мукадема и Ахмеда мукадема тако се није могло сазнати где се налазио месџид Али војводе и истоимена махала. Једини подаци о месџиду и махали Али војводе потичу из 1604. године. Тада је, по наводима Хатиџе Чар Дрнде, махала бројала 19 домаћинстава, а готовина новца за издржавање џамије износила је 32.000 акчи. Значи, у то не треба сумњати, постојала је џамија, односно месџид и махала Али војводе у Новом Пазару.

Набројали смо џамије — месџиде, грађене у Новом Пазару у XV и XVI веку. За већину смо установили где су се налазиле и где се сада налазе, а за три нисмо могли утврдити локацију. Могуће да су неке од њих опстале под другим именом, а таквих има и навешћемо их у даљем тексту. Њих смо одвојили, јер немамо податке да су грађене у XV или XVI веку, али то не искључује могућност да су грађене баш тада, те да су имале нека друга имена од оних под којим су сада познате.

Софи Меми џамија

У народу је ова џамија била позната као Софи Меми џамија а право име јој гласи Суфи Меми џамија. Налазила се на углу данашње Сјеничке и Деда Шеховића улице. Позната је била још и као џамија код Таш ћуприје (камени мост). Но то је новије, јер је то мали мостић на Јашу, подигнут касније. У документима из XIX века позната је као Сулејман агина џамија, али се баш ништа не зна о тој личности.[31]

Софи Мемин џамија је страдала од бомбардовања 1944. године, и после тога је више нико није обилазио. Остаци су јој склоњени после ослобођења и од свега је остао празан простор где се налазио и један надгробни споменик.

Софи Мемин махала је захватала велики простор, а то значи припадао јој је и овај део Потока кога захвата садашња улица Ђурђеви стубови. Управо, на почетку улице Ђурђевих стубова и Гробљанске, налазила се нека џамија, која је потпуно нестала за време првог светског рата, о којој нисмо могли ништа сазнати, осим да је постојала.

Џамија код каменог моста

О овој џамији ништа не знамо осим да је постојала у XVII веку у Новом Пазару. Могуће да је у питању и нека од наведених џамија са неким другим именом. Није познато где се и на којој реци, Рашки или Јошаници, налазио камени мост, где се налазила та џамија. О њеном постојању писао је Евлија Челеби у поглављу о текијама. Наиме, он каже да се у Новом Пазару налазе две текије код Ташкопру џамије (Џамија код каменог моста).[47]

Куру чесме џамија
(Мула Ибишева џамија)

Куру чесме џамија значи џамија код суве чесме. Под тим именом или још и под именом мула Ибишева џамија, она се и данас чува у Новом Пазару, а налази се у Херактовићевој улици на месту где јој се прикључује Граховска.

У пописима из XVI века, нити у оном из 1767. године, нема помена Куру чесме, а то значи да тада није постојала или да је постојала под неким другим именом. Ако ово друго искључимо, онда би требало да је ова џамија грађена или крајем XVIII или у XIX веку.

Девлет хатум или Крња џамија

Под овим именом позната је била једна новопазарска џамија. Девлет на турском значи царевина, царство, а хатума је госпођа. Постоји и лично име Девлета што значи срећна. Према томе највероватније да је име дошло од личног имена госпођа Девлета, која је највероватније завешталац поменуту за изградњу или обнову Девлет хатуне џамије.

Друго име за ову џамију је Крња џамија и оно је новијег доба. По предању, мунаре ове џамија било је окрњено у неком рату тако да је дуго стајало тако крње па отуда и име Крња џамија.

У турским документима из XVI и почетка XVII века, као и у попису вакуфа 1767. године, нема помена Девлет хатуне џамије или махале. То значи да је грађена после 1767, а пре 1809. године, или и то условно, уколико та џамија није раније постојала под неким другим именом, што није немогуће.

Девлет хатум или Крња џамија налазила се преко пута зграде Историјског архива »Рас« (раније зграда Окружног суда), на левој страни Улице Ослобођења, испод стадиона ФК »Нови Пазар«. Ова џамија била

је спаљена од устаника 1809. године, а обновљена је 1903—1905. године, али је поново страдала у другом светском рату од бомбардовања. Остаци су јој уклоњени после другог светског рата.[43]

Паланка џамија

Прве податке који се односе на Паланка џамију у Новом Пазару, имамо у XVII веку. Наиме, да је у Новом Пазару постојала султан Муратова џамија и да то име носи по султану Мурату IV, (1623—1640.) те да се та џамија налазила у новопазарском насељу Сенице, што значи Паланка.[44] Других података нема јер се у повељама или другим документима из XV или XVI века, колико нам је познато, ова џамија не помиње.

Паланка џамија

Паланка џамија се налази у Бујрели махали, у Сеноћанској улици. Омер Кошарчић је забележио да се ова џамија звала и Скробан Реџеп џамија, али о тој личности, која би могла бити обновитељ или чувар џамије ништа не знамо.

О старини Паланка џамије се не може ништа рећи ни на основу архитектонских стилова, јер је више пута обнављане. Сада, после последње обнове, завршене пре неколико година, она у целини изгледа као потпуно нова грађевина са куполама, те тако не одговара аутентичности. Данас је то простором највећа и најуређенија новопазарска џамија.

Севали џамија

Од Севали џамије (џамија љубави) готово да више нема ни трага. Остало је само неколико надгробних споменика (нишана) и једва приметни хумци где се налазила џамија, а налазила се на Мусали у крајњем југоисточном кутку дворишта Медицинског центра у Новом Пазару. То је с десне стране Ул. Вељка Влаховића. Мусала је место на коме се сакупљају верници града и под отвореним небом клањају бајрамске (празничне) молитве. Ништа се друго не може рећи о овој џамији.

Никшићка џамија

После босанско херцеговачког устанка 1875. године, Муслимани из Црне Горе, Босне и Херцеговине, до тада врло непокретљиви, почели су да се селе, углавном, према југоистоку. Једна група Муслимана из Никшића, пошла је према Санџаку. Иначе је новопазарски Санџак био пространа територија али су се многи задржали у разним санџачким местима где им се год за то указала прилика. Ти мухаџири (исељеници, избеглице), формирали су у тим местима своје махале које се и данас зову мухаџирске махале.

Мухаџири из Никшића, задржали су се у Новом Пазару силом. По предању ово је тада као жртва кајмакам новопазарски који је настојао да не дозволи Никшићанима насељење у овом граду. На крају, постигнута је сагласност да остану и да се населе на периферији града на Хаџету. Тако су они формирали Мухаџир махалу и у њеном средишњем делу њихову џамију којој су дали име Никшићка џамија, па се и данас тако зове.

То је данас активна, али доста запуштена џамија. Последњих година грађани тог насеља радили су на поправци ове џамије.

Џамија у потоку
(Бегов дама џамија или Колерина џамија)

Поток, сада Улица Ђурђеви ступови, данашње је новопазарско насеље. У њему је углавном живела новопазарска сиротиња. Ту је 1911. године завршена изградња ове џамије, а до те изградње дошло је због појаве колере у Новом Пазару, која је однела велики број људских живота. Иначе, колера се у Новом Пазару појавила 1908. године. Она је била таквих размера да је дневно умирало и по 73 лица.[38] Неки путописци су оставили податке по којима је у Новом Пазару, закључно са

1911. годином (вероватно од 1908—1911.), умрло преко 1.000 људи, док је у сећањима остало да је број умрлих у самом граду тада износио више од две хиљаде људи.

Поуздано се зна да су грађани Новог Пазара џамију у Потоку градили и завршили 1911. године, да би се стекла божја милост и опроштај од грехова те тако спречила опасна колера која је затирала породице. Отуда и незванично име овој џамији — Колерина џамија, а позната је још и као Богом дана џамија. Активна је али је у лошем стању.

Џамија у потоку

Џамија у Лугу

И ова џамија подигнута је 1911. године, на периферији Новог Пазара, у Лугу, и из истих разлога као џамија у Потоку. Њој је, такође, као и овој у Потоку, дато ласкаво име Месџид сеадет, што значи Срећна џамија.

Аскерли џамија
(Војничка џамија)

Војничка џамија налазила се у градској тврђави. То је била мала богомоља намењена војницима који су чинили посаду тврђаве. Није се могло утврдити да ли је ова стара колико и тврђава тј. да ли је задужбина Иса бега Исхаковића, градитеља тврђаве, или је из XVIII века када је тврђава обновљена, односно изграђена камена, уместо раније дрвене тврђаве. Порушена је 1912. године, а на њеном месту изграђена је католичка капела 1916. године, за потребе аустро-угарских војника. Капела је била мала и очувана до 1960. године.

Џамија на Јермишу

Јермише је муслиманско гробље у Новом Пазару, у Херцеговачкој улици. По том гробљу звао се градски кварт у коме је гробље лоцирано. Предање каже да ово име долази од речи — **јерми шехит**, што значи двадесет хероја који су ту закопани. То су, наводи предање, учесници косовске битке 1389. године. Двадесеторица од њих, не могавши да преболе задобивене ране, умрли су и ту сахрањени. То значи да се то десило много пре него што је формиран Нови Пазар. Но, ти подаци нису могли историјски бити потврђени. Међутим, приликом изградње пута поред гробља Јермише, закључено су гробнице које су биле сазидане. Зидање гробница није обичај код муслиманских верника те оне нису муслиманске већ су или рановизантијске или средњовековно српске. Дешавало се да се муслиманска гробља формирају над ранијим хришћанским али онда ако је у том гробљу била хришћанска богомоља која је претворена у џамију. Према томе није искључена могућност да се то десило и на Јермишу, и да је на том месту постојала џамија.

На Јермишу је очуван нишан из XVI века који је припадао неком исламизираном мештанину. Тај најстарији надгробни споменик у Новом Пазару проучио је Мехмед Мујезиновић из Сарајева.

Непозната џамија

На углу Улице Стане Бачанин и «8. марта», преко пута зграде Каладера, а у близини куће Чајевића, налазила се зграда мектеба. Она је порушена пре двадесетак година и на том месту изграђене су приватне стамбене зграде. Власници тих зграда се сећају да су, приликом изградње зграда, проналазили гробове са нишанима и темеље неке велике грађевине. Сматра се да је ту била џамија која је страдала у неком рату. Вероватна је и она прича по којој је на темељима те џамије, која није обнављана, изграђена зграда мектеба. Других, осим наведених података о тој евентуалној џамији, није било.

Текије

Текије су дервишке богомоље, а дервиши су представници мистичког учења. Њих ипак у Новом Пазару није било много у односу на суните, а њихова нетрпељивост овде је доводила до крвопролића. Тако су, почетком XVIII века били ликвидирани талебе — студенти и пропагатори дервишког учења који су у Нови Пазар дошли из Багдада. Њихови гробови, са малим и уједначеним нишанима, поређани један поред другог, очувани су до данас на гробљу Газилар, поред турбета Гурби Бабе. Из описа Евлије Челебије, да се закључити да је у његово доба било дервиша у Новом Пазару али мало, много мање него у другим местима босанског санџака.

Колико је познато у Новом Пазару су били дервишки редови: бекташије, руфајије и накшибендије. Евлија Челебија помиње две дервишке текије у Новом Пазару и каже да се налазе недалеко од џамије код каменог моста. Није се могло утврдити где је била та џамија нити текија. Сада у Новом Пазару постоје две текије у Приштинској улици, недалеко од реке Јошанице, на триста стопа удаљености од ушћа Јоша-

кије у Рашку. О њиховој старини се не зна ништа. То су две просторије у склопу зграде за становање и у њима се чувају гробови тројице шејхова. Да ли су то текије које помиње Евлија Челеби не зна се. Ако јесу, онда би ту на Јошаници требало да је постојала и џамија поред текија, како је то оставио записано Евлија Челеби.

На гробљу Газилар налази се турбе Ахмеда Б. Али Гурба Бабе (Губри бабино тулбе), дервиша из реда накшибендије. Он је ту сахрањен 1775. године, а до њега дервиш Абдулкадир 1776. године. Ахмед Б. Али Гурби Баба био је познат и као новопазарски књижевник.

У Новом Пазару постоји једно турбе у Вукрашу и једно турбе код Бор џамије, али се поуздано не зна да ли су дервишка или не.

10

Када је Евлија Челеби пролазио кроз Нови Пазар 1661. године, онда је набројао у овом граду 23 џамије и 11 месџида. Др Хазим Шабановић, који је коментарисао Евлију Челебију, изразио је сумњу у тај број џамија које је Евлија Челеби навео и истакао да је аутор **Путописа** ту претерао. Међутим, најновија проучавања показују да ту нема претеривања и да је Евлија Челеби био у праву, јер, и овај рад показује да је у Новом Пазару било истина много џамија. Овде смо навели више од тридесет џамија, разуме се, неколико их је грађено после 1661. године, али се мора знати да се нису могле очувати све џамије из периода пре Евлијиног боравка у Новом Пазару.

Врло је интересантно, до сада необорено, да је огромна већина садашњих џамија, и оних које су у раду наведене, из XV и XVI века. Пошто је Нови Пазар био изложен у својој прошлости бројним разарањима, то су те џамије страдале, али су, по правилу, обнављане. Ако бисмо изузели две-три новопазарске џамије које су касније грађене, све друге су из XV и XVI века. Значи, људи су се усуђивали да обнављају старе, а нису могли да граде нове џамије. Приликом тих обнова, џамије су добијале нова имена, по онима који су их обнављали, али су се одржавала и стара, првобитна имена.

Путописци који су пролазили кроз Нови Пазар у XVI веку, такође су истицали да у овом граду има много џамија. То је записао Катарин Зено, Венецијанац, који је овде боравио 1550. године, а Павле Контарини је 1581. године, набројао 16 џамија у Новом Пазару.

Није се, овом приликом, могло утврдити ко су били, по етничкој припадности, градитељи новопазарских џамија. Др Андреј Андрејевић је утврдио да су градитељи великих џамија у југословенском подручју били домаћи исламизирани људи: Соколовићи, Опуковићи, Бољанићи и др. За градитеље новопазарских џамија, што се тиче етничког порекла, тешко је било шта рећи. Зна се да је Иса бег Исаковић, градитељ прве џамије у Новом Пазару, био исламизирани Христовић. За неколико градитеља џамија каже се да су синови Абдулахови. За њих се може рећи да су исламизирани мештани, а за друге тешко је било шта тврдити. По правилу, требало би да су већина неимара џамија у Новом Пазару, мештани, јер је била пракса да се мештани одужују своме крају подизањем неких објеката, у ово време највише џамија. Но, то не значи да међу њима није било војних и цивилних службеника који су са стране, а да су дуже боравили у овом крају.

Сигурно је да су градитељи џамија и других профаних објеката у Новом Пазару, били имућни људи, представници повлашћене класе. За изградњу тих објеката требала су солидна средства, а њих није могао имати свако. Двојица градитеља из XVI века наводе се као рудари, али је више него сигурно да то нису били рударски радници већ њихови закупци или власници рудника, а рудника је било у новопазарској околини.

Треба овоме додати и то да су новопазарске џамије просторно мале и овде није било неколико великих здања као што је то било у Фочи, Пљевљима, Сарајеву, Бања Луци и сл. Због тога је тешко правити и разлику између џамија и месџида (мала џамија). Тако на пример и највећа и најбоља новопазарска џамија Алтун алем, помиње се у изворима наводно као месџид, а то је случај са скоро свим новопазарским муслиманским богомољама.

У новопазарским селима готово да није било џамија. Мања џамија се налазила у селу Осаоница, поред [illegible], напуштена 1933. године и у Рашкој, порушена у току првог светског рата. Ово због тога што у селима новопазарског краја, није било Муслимана, особито до XVIII века, или их је било сасвим мало. Они који су живели по селима били су сиромашног стања и нису били у положају да подижу џамије.

Џамије су опслуживали имами (свештеници), хатиби, (проповедници), и други верски службеници и за то су били плаћени. Међутим, те плате су биле мале па су средњи и нижи свештеници живели сиромашно. Понекада су, због мале плате, протестовали и нису хтели да отварају џамије. Из једног документа видимо да је то у XVIII веку била доста раширена појава у Новом Пазару. То потврђује бујурулдија (наредба везира) упућена 1766. године мутеселиму (заступник паше) Новог Пазара:

— Мутеселиму Новог Пазара Исмаил паши и кадији Новог Пазара наређује се: Посигурно сам сазнао да имами и хатиби и други службеници џамија и месџида у Новом Пазару запостављају своје дужности у вези са пет дневних молитви, чак не отварају џамије када треба па муслимани не могу да обављају молитве. С обзиром на то, било би нужно да се плата, таквих који не извршавају дужност као и службе мутевелије (управник вакуфа) узму и другима који то заслужују даду.

Али нека им се од сада од стране суда упути строго упозорење да је нужно да од сада обављају своје службе. Иначе, након тога ако не буду обављали дужности као раније и не буду отварали џамије за заједничке молитве и не пале кандила и свеће, право ће им се узети плата, а друго високо звање ће се предати дивану Босна.[47] Из другог документа сазнајемо да су џамијски службеници исплаћивани дневно и то за 1765. годину: имам — 2 акче, мујезин — 3, мутевелија — 3, и послужитељ 2 акче дневно.[48]

---

[46] Евлија Челебија, *Путопис*, Сарајево 1973, стр. 265—266; Ејуп Мушовић, *Евлија Челебија о Новом Пазару* „*Мостови*" 10, Пљевља 1972. с. 84—88.

[47] Документи о [illegible] из Трговишта у часопису „Новопазарски зборник" од 1—6".

[48] Евлија Челебија, *Путопис*, 265.

4. Х. Шабановић, *Крајиште Иса бега Исхаковића*, збирни катастарски попис из 1455. године, Сарајево 1964., 43.

5. Хатиџа Чар Дрнда, *Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја XVI столећа*, „Новопазарски зборник" бр. 8 Нови Пазар 1984., 71.

6. Хатиџа Чар Дрнда, цит. рад. стр. 83.

7. Детаљније о томе: Андреј Андрејевић, Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji, Београд 1984. године.

8. Дивна Ђурић — Замоло, *Хамами у ужој Србији од XIV—XIX века*, Грађа за културу на Балкану, Балканолошки институт Београд 1984., Посебна издања, књ. 20, стр. 111.

9. Бехија Златар, *Етнички састав у Босни по првим пописима XVI вијека*. Прилози за оријент. филологију, ОФ Сарајево XX—XXI, Сарајево 1974., стр. 105—138.

10. Başbakanlık arşivi — İstanbul, Tapu defteri No 24.

11. Евлија Челебија, *Путопис*, 288.

12. Абдулах Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику* Сарајево 1973., 637.

13. Бехија Златар, цит. рад 141, 157.

14. Хатиџа Чар Дрнда, цит. рад. 58.

15. Сећања Махмута еф. Кајевића.

16. Хатиџа Чар Дрнда, нав. рад, 79—80 и фус. 12.

17. Хатиџа Чар Дрнда, нав. рад, 84, 89.

18. Новопазарски сиџил, Џефтерима из 1767. Архив Завичајног музеја у Новом Пазару; Ејуп Мушовић, *Новопазарски дефтери из 1767. године*, „Муслимат" 13. Шабана 1973. године.

19. Мухамед Мујезиновић, *Исламска епиграфика споменика Новог Пазара*, Новопазарски зборник 1, Н. Пазар 1977. 142, 143.

20. Фотографије о Лејлек џамији са детаљима архитектонским и другим подацима налазе се у Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву.

21. Ахмед бег, градитељ Лејлек џамије, [illegible] се јавља као хаџи Ахмед бег, а [illegible] као Ахмед бег санџакбег. У питању је свакако једна личност, а разни натписи и [illegible] спомињу званања или титуле.

22. Омер Кочевчевић, [illegible] службеник до почетних година овог века, из Новог Пазара, [illegible] је нарочито своју новопазарских џамија са новим и старим именима. [illegible] смо идентификовали већи број новопазарских џамија.

23. Хатиџа Чар Дрнда, цит. рад 80.

24. Хатиџа Чар Дрнда, цит. рад 80, 84, 85.

25. Новопазарски сиџил, Џефтерима из 1767.

26. Хатиџа Чар Дрнда, цит. рад 80, 81, 85.

27. Хатиџа Чар Дрнда, цит. рад 80, 84, 85 и фус. 14.

28. Хатиџа Чар Дрнда нав. рад 80, 84, 85.

29. Новопазарски сиџил, Џефтерима из 1767. године.

30. Мухамед Мујезиновић, цит. рад. стр. 140

31. **Dr Ekrem Hakkı Ayverdi, AVRUPA'DA OSMANLI MİMARİ ESERLERİ.** Југославија, III. књиг, **3-Kitab, İstanbul** 1981, стр. 339, бр. 6447

32. [illegible] 1767. године као новопазарски [illegible]

33. Хатиџа Чар Дрнда, цит. рад, **84**, 85

34. Новопазарски сиџил — Џефтерима из 1767. године

35. Омер Кочевчевић, бележнице, Музеј. Нови Пазар

36. Хатиџа Чар Дрнда, цит. рад. 80, 84, 85.

37. Новопазарски сиџил, Џефтерима из 1767. године.

38. Хатиџа Чар Дрнда, нав. рад 81, 84, 85

39. Новопазарски сиџил, Џефтерима из 1767. године

40. **Dr Ekrem Hakkı Ayverdi,** цит. дело, стр. 339, бр. 6503 и [illegible] на стр. 338

41. Омер Кемаловић, белешке

42. Хатиџа Чар Дрнда, нав. рад. 31, 34, 35

43. Новопазарски сиџил, Ђефаксеви из 1767. године.

44. Хатиџа Чар Дрнда, нав. рад. 33, 34, 35

45. Новопазарски сиџил, Ђефаксеви из 1767. године.

46. Хатиџа Чар Дрнда, нав. рад. 33, 34, 35.

47. Мехмед Мујезиновић, нав. рад. 139

48. Мехмед Мујезиновић, нав. рад 140.

49. Андреј Андрејевић је објавио радове о Алтун алем џамији у Новом Пазару, Сл. Величковић, ЗЛУ 10, Београд 1966. [illegible] у [illegible], Београд 1968; Новопазарски зборник бр. 1 Н. Пазар, 1977, Исламска монументална уметност XVI века у Југославији, Београд 1984. године.

50. Евлија Челебија, *Путопис*, стр. 263.

51. Хасан Калеши, *Најстарији вакуфски документи у Југославији на арапском језику*, Приштина 1972., 240, 248, 254.

52. Хатиџа Чар Дрнда, нав. рад. 34, 35.

53. **Dr Ekrem Hakki Ayverdi**, нав. дело, стр. 331, бр. 4457.

54. Хајат, [illegible] гробља — [illegible], а [illegible] где се обављају јавне муслиманске [illegible] да би се [illegible] (А. Шкаљић, Турцизми...).

55. Хатиџа Чар Дрнда, нав. рад 31, 34, 35.

56. Новопазарски сиџил, Ђефаксеви из 1767. године.

57. **Dr Ekrem Hakki Ayverdi**, цит. дело стр. 338. бр. 1490.

58. Мехмед Мујезиновић, Нав. рад. 142.

59. Шукри Муминовић, *Покрети* [illegible] *муслимана против реформи султана Махмуда II*, Југословенски историјски часопис 1-4, 1978. године (ИРЧ).

60. Хатиџа Чар Дрнда, нав. рад 33.

61. **Dr Ekrem Hakki Ayverdi**, нав. дело, стр. 141, бр. 1506

62. Евлија Челебија, *Путопис*.

63. Омер Кемаловић, Забелешке.

64. **Dr Ekrem Hakki Ayverdi**, цит. рад, стр. 338, бр. 1500.

65. Др Властимир Ђорђевић, *Историјски развој здравствене службе у Новом Пазару и околини*, Београд 1970. године, 11

66. Петар Ж. Петровић, *Рашка*, антропогеографска подручја Етнографски институт САНУ, Посебна издања, књ. 24 стр. 138, Београд 1984. године.

67. Новопазарски сиџил из 1766. године, Св. I, документ 77 Превео Алија Алијевић из Сарајева. Архив Завичајног музеја у Новом Пазару.

68. Новопазарски сиџил из 1765. г. Св. II, док. 73.

Мр Изудин Шушевић

ШИКАЈЕТ ДЕФТЕРИ О НОВОМ ПАЗАРУ У XVIII ВЕКУ

Шикајет дефтери представљају збирку значајних докумената која се односе на обавезе оних који уживају феудалне поседе, пореске обавезе становништва и злоупотребе које су се у том смислу јављале, потребе оправке и редовног одржавања тврђаве Нови Пазар, утврђивање броја потребних војника који ће у њој бити стационирани, па неке историјске споменике у Новом Пазару, чији се ктитори по први пут помињу, као и на друга питања.

Тема овог рада односи се на Шикајет дефтере из XVIII века, који говоре о Новом Пазару,[1] и својим садржајем представљају допуну раније објављеним документима и радовима који се односе на Нови Пазар у XVIII веку.

Међу шикајет дефтерима из XVIII века који се односе на Нови Пазар, има захтева Високе порте да службена лица доставе разне извештаје, затим царских фермана, хати шерифа итд., и у доброј мери омогућавају праћење унутрашње ситуације у Новом Пазару. При том свакако треба имати у виду прилике које су владале у Османском царству. Било је то време све бржег опадања Турске и кризе која се јављала у организацији војске и економској снази. Таква Турска није више била у стању да се носи са бројним побунама поробљених народа, да се ефикасно супростави Аустрији и Русији, са којима је водила ратове. У аустро-турском рату, Нови Пазар је доживео највећа страдања у својој дугогодишњој историји. Од великог и изузетно значајног града остало је, после пожара, само пар стотина кућа. Кад се томе додају болести, као на пример куга која је харала широким простором Османског царства, а њиме је као и други градови био захваћен и Нови Пазар, онда то постају одреднице у којима треба анализирати ситуацију у Новом Пазару током XVIII века.

Шикајет дефтери, који садрже податке о Новом Пазару у XVIII веку, углавном садрже упозорења виших органа власти да се спрече злоупотребе које су постале све бројније и безобзирније. При том посебно треба издвојити насилничко понашање оних који су заправо били дужни да спречавају друге у угњетавању раје, а мета таквог понашања била је хришћанска, па и муслиманска раја. Тако се 1735. године ехалија (становништво) касаба и села кадилука Нови Пазар жали на свог кадију, јер исти врши своју службу ван прописаног закона. Становништво кадилука Нови Пазар појединачно је набрајало да поменути кадија врши злобу злостављајући и у оним случајевима кад су све

наследника пунолетни и присутни и кад неко не тражи деобу, затим наплаћује много већу таксу него што је прописано, без накнаде одузима храну, итд. Зато су замолили да се царском наредбом спречи и забрани такво кадијино понашање. У одговору на овај захтев, наређено је да се поступа по закону[1]. Друго наређење да се званични представници турске државе понашају онако како је то законом регулисано, односи се на захтев спахије.

Становништво кадилука Нови Пазар и Бресник, јер Алија, њихов спахија, долази са џизиједарима (сакупљачима пореза) и коначи у њиховим породичним кућама, заједно са члановима њихових породица, уместо да станују у хановима.[2]

Забележен је случај смењивања са дужности једног кјетходе (заступника власти) јер су биле све учесталије жалбе становника кадилука Нови Пазар на његово понашање. Желећи да им се освети, смењени кјетхода их је стално оговарао код кадије, војводе и осталих чиновника, па их они новчано кажњавају. Зато је наређено да се судским путем забране ове његове неправде.[4]

О пореским обавезама становништва Новог Пазара у XVIII веку, шикајет дефтери садрже богатство података. Ови историјски извори омогућавају праћење, пре свега, врсте и висине пореза, затим начин на који су порези скупљани, укључујући и разне злоупотребе и насилничко понашање задужених лица да скупљају пореске дажбине за потребе турске државе. Понекад је такво понашање доводило до пресељавања становништва у друге кадилуке, јер се због све чешћих ратних сукоба, које је Турска имала у XVIII веку, погоршавао ионако тежак положај раје. Због ратних прилика уведене су нове пореске обавезе, а постојеће су увећаване, па се у шикајет дефтерима осећа велико незадовољство пореских обвезника, који су нарочито тешко доживљавали немоћ турских органа власти да их заштите од отворене пљачке, што је код становништва доводило до осећања несигурности и све дубљег неповерења према централној турској власти. Тако је раја старовлашких села, која припадају новопазарском кадилуку, захтевала да ће наплата пореза коју су извршили Салих-ага, Ахмед и Касим, као и зимије Аврам, Миливоје и други, прогласи противзаконитом, с обзиром да су наплате извршене без емри шерифа. Раја стога захтева да јој се врати све што јој је наплаћено без емри шерифа. За свог векила (заступника) раја је одредила Хаџи-Хусеина[5].

Остале забележене жалбе и на војводе, као у случају кад је Ахмед челебија, из једног села код Новог Пазара, упутио жалбу, јер му војвода наплаћује порезе које овај није обавезан да плаћа, с обзиром да је пореклом од аскера. Због ове жалбе наибу кадије (заменик кадије) Новог Пазара, достављено је наређење да се у овом спору поступи по закону[6].

Жалбе су упућиване и против понашања новопазарског капетана, који је према тврђењу спахије кадилука Рудник прекомерно наплаћивао поједине врсте пореза. Зато су они 1736. године поднели захтев да се спречи такав однос капетана према спахији. Жалба је оцењена као оправдана, па је баш — дефтердар издао свој илам (писмену одлуку), по којем се мора поступати[7].

Због укупних прилика у Османском царству, одметништво је добило забрињавајући обим. Схватајући да могу остати некажњени, разбојници су се бавили пљачком имовине и тиме сејали несигурност међу становништвом, које није било у могућности да одбрани своју имовину, или спречи насиље које су одметници вршили над беспомоћном рајом. Зато није случајно што су међу шикајет дефтерима скоро највећи број докумената одлуке на жалбе, које је раја упућивала Порти. Потребно је, међутим, рећи да појава ешкије (разбојника) и њени зулуми није била никаква посебна одлика новопазарског краја, већ је то била појава која је ухватила чврсте корене у целом царству.

После извршене пљачке или убиства, одметници су се пребацивали из једног кадилука у други, како би избегли одговорност и заслужену казну. О таквом нападу разбојника говори наређење, јер је Високој порти упућен захтев да се казне разбојници који су напали три хизмећара (слуге) и том приликом им отели три коња, три пушке, неколико ћемера (узак појас у коме се носио новац) и друго, а потом су побегли и сада се налазе у кадилуку Нови Пазар. Следило је наређење, које је упућено кадији и мутеселиму Новог Пазара, да се цео случај реши по закону[8], док је 1742. године издато наређење да се похватају: Мехмед, син Шахманов, Мустафа, син Хаџи Мусе, затим синови Мехмед челебије и други, јер су опљачкали бројне рајинске куће око Новог Пазара и Сјенице, и да се, ма где се налазили, приведу пред суд и по шеријату казне[9].

Један од емри шерифа који је 1748. године достављен валији Румелије и кадији Алаџа Хисара (Крушевца) настао је као резултат пљачке у кадилуку Нови Пазар. Жалба је упућена Порти од стране неких житеља новопазарског кадилука, јер су их напали разбојници, одузели им све што су имали, а потом побегли у вилајет Румелију. Зато се емри шерифом наређује да се приведу пред суд и по закону казне[10].

Посебну опасност одметници су доносили својим нападима на трговце и остале путнике који су путовали кроз новопазарску област. Сачекивали путнике, обично у клисурама, ешкија би их нападала и опљачкала робу и новац, али су забележене и опасности за личну безбедност путника. Стога је разумљиво што су нарочито трговци захтевали да им се обезбеди слободно путовање.

О једном таквом захтеву говори се у документу датираном 1768. године, када су на суд дошли трговци и путници који пролазе путем од Босне до Солуна и Цариграда, јер више нису сигурни од напада ешкије на тим путевима.[11]

О несигурности путника и учесталим нападима ешкије, Високој порти илам су послали кадије Новог Пазара и Сјенице. У одговору је тачно набројано да је највише одметника на подручју кадилука Чајниче, Пријепоља, Таслиџе (Пљевља), Сјенице и нахијама на подручју Новог Пазара, па је дат налог мубаширу (извршиоцу) да уз помоћ осталих у вилајету похвата све одметнике и преда их дивану Босне.[12]

У жељи да се омогући безбедан пролаз путника и трговаца преко подручја где су учестали напади ешкије, турска држава је, у својој укупној војној организацији, имала војни ред дербенџија.

На ширем подручју Новог Пазара дербенџије су вршиле своју службу и у одређеној мери штитиле оне који су пролазили кроз овај

крај. Почетком XVII века (1604. године), у дефтеру муфассал,[66] пописивач је спецификовао село, чији су становници вршили службу дербенџија, а вршење такве службе укључивало је одређене пореске повластице. Служба дербенџија посебно је морала бити организована на пролазима кроз кланце и друга опасна места на путу. Међутим, и дербенџијама је било тешко остваривати своје обавезе кад је укупно стање у Османском царству носило знаке обимног војног и економског слабљења.

У једном извештају поднетом 1712. године говори се о познатим нападима и пљачки одметника Ахмеда из Новог Пазара. Тај одметник је био осуђен од стране суда у Новом Пазару. Поменути суд пресудио му је смртну казну, али након дужег лежања у затвору побегао је, а потом је, као и раније, наставио да у кланцима напада и пљачка трговце и путнике. Због тога је издато наређење да се поново приведе пред суд, и кад се утврде све његове кривице да се казни по закону.

Напади ешкије нису били усмерени само на трговце и путнике, већ често и на грађане или пак, на рају у селима. Покушаји турских власти да спрече активност ешкије која је уносила несигурност и доводила до смањења државних прихода, јер је долазило и до расељавања становништва остали су без резултата.

О обавезама пружања потребне помоћи трговцима и осталим путницима, говори документ из 1797. године у коме се утврђује обавеза Шахсувара, коме је једна муката дата уз обавезу «да пази и чува кланце око Новог Пазара на све четири стране и који ће помагати људима да буду сигурни на путу»[67].

Шикајет дефтери, који су коришћени у овом раду, говоре о повећаном броју разбојника и одметника који су, захваљујући слабој централној власти, где се ни царска наређења не поштују, могли да остварују своје пљачкашке походе и изврше не мали број убистава оних који су им се супротстављали. Узалудни су били напори да се спречи такво понашање ешкије, ефекти таквог ангажовања били су врло скромни.

О несигурности на путевима кроз новопазарски крај говоре, такође, дубровачки извори. Остала су очувана бројна документа која садрже извештаје Дубровчана у којима се влада у Дубровнику обавештава да су трговци несигурни и да путовање до Дубровника носи велику опасност, па су морали ангажовати одређени број оних који би помогли у одбрани од евентуалних напада ешкије.[68]

Није потребно истицати какве су штете настале у економском животу Новог Пазара, где је трговина, као значајна привредна грана, све више бележила пад у односу на период XVI и XVII века. Отуда са резервом треба узети белешку унету испод текста једног фермана из друге половине XVIII века, која гласи: «После пријема и објаве царског фермана ешкија се не појављује».[69]

Међутим, како је раније речено, циљ напада ешкије нису били искључиво трговци и путници који су пролазили кроз новопазарски крај. Било је таквих случајева када су разбојници нападали на куће недужних људи. О једном таквом случају говори емри шериф из 1714. године, а упућен је беглербегу Босне и кадијама Новог Пазара и Трговишта. Емри шериф је издат због напада ешкије на кућу неког Абдије, за кога се каже да је миран човек. Напад су извршили Мустафа и Ибра-

хане и све што су нашли у Абдијиној кући, опљачкали су. Чак су, са Абдијиног читлука, отерали 270 оваца и 107 грла говеди, па су све то разделили својим рођацима и присталицама. Жалба је усвојена, па је у том смислу и издат емри шериф, како би ову пљачку и при том насталу материјалну штету надлежни решили.[77]

Ењичарија се врло активно укључивала у спорове који су избијали између врло угледних грађана. Такав случај забележен је у жалби Мехмеда који је 1735. године био на функцији капетана Нови Пазар. Капетан се жалио на Мехмеда, који је због насталог спора сакупио 70—80 ењичарија, Арнаута, и напао капетана, али је овај успео да некако побегне. Међутим, Мехмед је са Арнаутима упао у капетанову кућу и све што су нашли опљачкали су. Шта више, по коначној пљачки, Мехмед је узео [illegible] [illegible] новопазарског капетана и однео је својој кући. Зато је капетан послао у Истанбул, поред осталих, Хасана одабашу (управника одељења) из Трговишта, затим Димитрија, кнеза из Новог Пазара и тобџију Мустафу. На његово тражење одређен је мубашир коме је дат емри шериф да се овај случај испита.[78]

У редовима ењичарије налазили су се и они који су, док им је трајала војна служба, управо били задужени да се боре против свих који су се бавили пљачком, убиствима, чиме су загорчавали и онако тежак живот покорног становништва. Није мали број докумената (царских фермана, емри шерифа и других наређења) која су упућивана и одговорним тврђавама у капетанији Нови Пазар. У малије дефтерима има низ таквих докумената у којима су тачно утврђене обавезе да се против ењичарије морају борити и војници стационирани у тврђавама.[79]

Уколико се показивало да војници у тврђавама једне капетаније нису у стању да се супротставе ењичарији, због ширине територије на којој она делује или, пак, због броја разбојника, онда је одређивана обавеза тврђава из суседних капетанија да помогну. Међутим, ењичарија је и бивши ага мартолоза (род у турској војсци) у тврђави Рожај и његов син, постали су главешине ењичарије. До које мере је постојала опасност због напада од ове двојице, говори податак да је валији Босне лично упућен високи ферман, по коме је требало да се Ибрахим, бивши ага мартолоза тврђаве Рожај, и његов син Омер, протерају на неко острво, али се они нису покорили ни царској наредби. Чак су, у међувремену, убили већ постављеног агу мартолоза тврђаве Рожај, а потом су сакупили из Ругове 50, а из санџака Дукађин још 30 чланова ењичарије и напали на тврђаву Рожај. После тога су похватани и затворени у тврђаву у Новом Пазару, одакле су успели да побегну.[80]

Мада је било нормално да се од месних старешина захтева пружање помоћи и безбедности за турске службенике који путују, све чешћи напади ењичарије појачавали су мере предострожности. Значајан део путника на релацији Цариград — Босна путовао је кроз Нови Пазар, па се захтеви који су упућивани месним старешинама односе и на оне у Новом Пазару. Када је 1744. године бивши велики везир Али-паша остављен у Босни, обавеза је била свим кадијама у вилајету Босна, па према томе и оном у Новом Пазару, да му обезбеде пут од Истанбула до Босне.[81] Слично наређење издато је 1742. године да се од Босне до Цариграда обезбеди сигурно путовање ранијем кадији Хаџи-Мехмеду Јарамиту и његовој пратњи од 13 чланова.[82]

Шикајет дефтери садрже приличан број података о Новопазарској тврђави, као значајном објекту у укупном одбрамбеном систему вилајета Босна. О Новопазарској тврђави, која је очигледно имала велики значај у ослабљеном Османском царству објављено је врло мало радова заснованих на историјским изворима. Допринос проучавању изградње и одржавања Новопазарске тврђаве дали су Малије дефтери настали у XVIII веку. Из тог периода потиче и одређени број докумената Шикајет дефтера, па исти чине допуну са Малије дефтерима и омогућавајући целовитије сагледавање места улоге и значаја Новопазарске тврђаве.

Један од царских фермана, који до сада није објављен потиче из 1737. године и говори о броју нефера у Новопазарској тврђави, њиховим дневним платама и о потреби стационирања већег броја турских војника у Новопазарској тврђави. У ферману се каже да у Новопазарској тврђави која се налази у санџаку Босна има седамдесет нефера са дневном платом од 938 акчи. Према предлогу везира који је он послао треба повећати број војника, тако да у Новопазарској тврђави убудуће има сто нефера. Због тога треба направити обрачун за нових тридесет војника. У саставу тридесет потребних војника налазе се и тројица буљукбаша (заповедник бuљука) који ће имати дневну плату у висини од осамнаест акчи. Затим упућени од стране везира приложен је, тако да је извршен обрачун за нових тридесет војника, за које се каже да ће бити способни јунаци, јаки и наоружани и да су у стању да ступе у борбу. На крају овог документа се каже да спискови војника треба доставити Главној команди а исти морају бити потписани и оверени, а о томе кад ступе на дужност треба поднети посебан арз (представку) и тезкере - законито решење.

Наведени ферман упућен је босанском везиру Али-паши који се тада налазио на дужности босанског валије.[38]

О броју потребних војника у Новопазарској тврђави говори емри шериф настао самим крајем XVIII века (1798. године), а упућен је босанском валији, везиру, Мустафа-паши и кадијама Новог Пазара и Трговишта.

У поменутом емри шерифу говори се да је у Тврђави Нови Пазар, која се налази у вилајету Босна, пре било мање нефера но обезбеђењу него што је потребно. Наглашава се да је за нову тврђаву која је изграђена, распоређено тридесет новоуписаних нефера, чије годишње плате износе 256,5 гроша. Тачно је утврђено на који начин ће се обезбедити плата за поменуте војнике, да је одређено да се у те сврхе не узимају државни приходи, него је одређено да се као одаклук који ће примати из ресума, а који ће се наплаћивати од трговаца стоком и то од сваког продатог овна по четири акче а на продато говедо по петнаест акчи. Ова обавеза важи за трговце стоком у кадилуцима Нови Пазар, Брвеник, заједно са нахијом Сјеница и кадилуку Трговиште (Рожаје) који се налазе у призренском санџаку. У овом емри шерифу наводи се да се из евиденције види да је на захтев бившег босанског валије силахдар Мехмед-паше, који је умро, издат емри шериф да се овим неферима поименично издају берати на тај одаклук. Међутим и поред издатих берата појавио се неки Ахмет и узео берате од војника, чиме спречава војнике да наплате наплату која им припада и тиме им наноси велику

штету. Због свега што је наведено у захтеву, наређено је да се судским путем забрани обустављање наплате за потребе војника »који се налазе на обезбеђењу мојих царских граница«. Према томе везир ће наредити да се спречи било какво мешање у наплати новца за потребе обезбеђења плате војника а кадије Новог Пазара и Трговишта морају поступити према овом Емри Шерифу.[25]

Обезбеђење плате нефера предмет је једне тезкере (исправе) објављене 1738. године, а односи се на војнике који се налазе на обезбеђењу тврђава у капетанији Нови Пазар. Ови војници обезбеђују плату из дела оџаклука у износу од 524,5 гроша и мукате у Подујеву. Захтев да се део оџаклука за плате нефера мора исплаћивати благовремено садржан је у царском ферману, а наређење је упућено везиру Румелије.[26]

У шикајет дефтерима има података и о размештају нефера јер су то прилике у појединим тврђавама захтевале. Тако се 173 . године помиње захтев који је упућен од Мехмеда-капетана Новопазарске тврђаве, којим се захтева да се војници који су премештени из тврђаве Рожај у капетанију Нови Пазар врате на своја места. Образлажући свој захтев капетан Новопазарске тврђаве каже да је ово потребно јер је у тврђави Рожај остало мало војника и иста се налази у близини арнаутских побуњеника. Захтев капетана Новопазарске тврђаве је прихваћен.[27]

У хаотичном стању ни војници нису били поштеђени насртаја од све бројнијих насилника. О таквом случају говори молба Јусуфа из Тврђаве Нови Пазар, који је, од својих предака, наследио земљу у новопазарском кадилуку, али му је земљу отео паша, за кога се у жалби каже да је познат по злу и силовитости. Поменути паша се удружио са неколико зимија (немуслиманских поданика), па Јусуф захтева да се изда емри шериф којим ће се забранити ове неправде.[28]

Редован доток плата војника у тврђавама вилајета Босна било је једно од значајних питања јер су се у том смислу јављале злоупотребе које су изазивале револт војника у тврђавама. Тако је 1733. године упућен захтев војника из тврђаве Мостар да се њихове плате узму од Сулејманаге и Мехмеда булумбаше, као и од капетана Новопазарске тврђаве, јер су они по овлашћењу нефера узели плате али су исте задржали.[29]

О злоупотребама које су се јављале кад је у питању обезбеђење плате за војнике у Новопазарској тврђави говори емри шериф издат 1712. године, јер је раја кадилука Нови Пазар поднела жалбу да службеници у договору са наибом наплаћују 200—300 гроша и међусобно деле тај новац. О овој злоупотреби каже се да је такво понашање службеника противзаконито и да се забрањује овим емри шерифом.[30]

Нису биле присутне злоупотребе само кад је у питању обезбеђење плате за нефере, већ и однос према војницима Новопазарске тврђаве није уклапао у важеће прописе нарочито кад је било у питању понашање власти и кадилука Нови Пазар. Зато је 1786. године Хаџи Мехмед, који се налазио на дужности кадије у Новом Пазару, послао Порти извештај у коме моли да се забрани чиновницима да крше стари закон по коме су се војници из тврђава могли приводити, хапсити и кажњавати само посредством ага, а никако непосредно. Поред кадије Новог Пазара, војници из Новопазарске тврђаве обратили су се захтевом

у коме кажу да је до сада у случају потребе, кад је то било законом предвиђено, забит (официр) био овлашћен да суду предаје војнике, након чега је изрицана казна. У жалби војника се даље каже да сада чиновници без знања забита или аге нефере сами приводе, хапсе и кажњавају. Због тога су војници замолили да се овакво понашање службеника спречи и да се, кад су они у питању, поступа као раније. У одговору који је следио после извештаја кадије Новог Пазара и жалбе војника Новопазарске тврђаве, наређено је да се за привођење војника пред суд мора тражити сагласност њиховог аге и да се, убудуће, мора тако поступити.[39]

О статусу Тврђаве Нови Пазар и потреби њеном редовном одржавању говоре значајни дефтери, који потичу из XVIII века. Један од таквих докумената је и ферман из 1785. године, а упућен је царском капиџи-баши (старешини дворске страже), кајмекаму (заступнику везира) Босне и свим кадијама, наибима, њиховим ајанима, угледним и одговорним људима и кастелану Тврђаве Нови Пазар. Ферман почиње наређењем да се на Тврђави Нови Пазар, која припада вилајету Босне, морају извршити оправке за које је тачно утврђено да ће коштати 5.250 гроша. Овај ферман садржи податке о раније издатом емри шерифу, којим је наређено да се оправке на Новопазарској тврђави обаве уз помоћ кадилука који се налазе у суседству и то кадилуци: Ташлиџа, Пријепоље и Стари Влах. Међутим, због неодговорног понашања није поднет никакав извештај Високој порти па се наређује да се извештај достави уз објашњење да ли су оправке извршене у складу са оним што је службено тражено. У извештају се такође мора назначити да ли је становништво наведених кадилука пружило помоћ у радној снази и новцу, како је то и наређено. Очигледно, наређења садржана у поменутом емри шерифу нису испоштована па је стога издат ферман којим се наређује да се на Тврђави Нови Пазар прегледају сва места која треба поправити и то посредством суда и главног босанског мимара (градитеља) уз напомену да се на тај начин тачно утврди да ли је и колико оправки већ извршено. Наређује се да раније поменути кадилуци пруже потребну помоћ и да се оправке изврше посредством капетана Новопазарске тврђаве. Што се тиче трошкова и рада поправке Новопазарске тврђаве овим ферманом је утврђено да се они не могу обезбедити из државне благајне, већ од становништва наведених кадилука и то на основу правила које важи за покрајине које се налазе на границама, али се наглашава, да се у настојању за обезбеђење финансијских средстава не сме тражити од раје више него што она то може поднети. Наређење садржи обавезу да се по завршеним оправкама Тврђаве Нови Пазар достави извештај и да се Тврђава што јаче утврди и доврши још овог лета. Колико је хитна поправка Новопазарске тврђаве говори и податак да је поводом тог задатка постављен емин (повереник) о чему је обавештен и капетан Тврђаве у Новом Пазару. Царски ферман се завршава констатацијом да кадије наведених кадилука, наиби, и капетан Новопазарске тврђаве царско наређење морају поштовати и истог се придржавати. »Треба се клонити било каквих поступака који се косе са издатим емри шерифом. Тако гласи царски ферман«.[40]

О организовању поштанске службе у Новом Пазару, за којом се осећала потреба, говори емри шериф из 1790. године, који садржи по-

датке о тешкоћама становништва новопазарског краја због повећаних издатака у исхрани коња менцулхане (поште) и осталих трошкова у вези са тим. Зато је новопазарски кадија Изет Салих поднео захтев, јер су на суд дошли улеме (учени људи), аге и житељи настањени у Новом Пазару, жалећи се да им је сада најважнији задатак да обезбеде новац како би се хранило и сместило 35 коња менцулхане. Такви финансијски трошкови тешко им падају јер због окупације две нахије новопазарског кадилука пристигло је појачање, па су невери ту и остали. У питању су, дакле, издаци и потешкоће које је проузроковао рат Турске и Аустрије, у коме је велике последице имало становништво. Издаци за менцулхану ће се повећати, јер се каже да ће сада уместо 35 бити потребно 60 коња.

У одговору на захтев кадије Новог Пазара каже се да је извршен увид и установљено да у Новом Пазару није одређена државна пошта и даје се објашњење како се обезбеђују трошкови улака (поштара). Међутим, на крају овог емри шерифа захтева се да се у новопазарском кадилуку на најбољи начин реши питање менцулхане и да се треба у највећој мери заложити да се менцулхана одржава.[34]

Из 1792. године потиче тужба Сулејмана, бившег мутеселима (обласног управитеља) Новог Пазара, а Сулејман, уствари, тужи Пољи Ахмед-агу, менцилџију (поштара) из Новог Пазара.[35]

При анализи докумената, који говоре о поштанској служби у Новом Пазару, треба свакако имати у виду да је Нови Пазар у XVIII веку у великом опадању. Посебно је пожар, који је у аустро-турском рату задесио ово градско насеље, имао тако далекосежне последице да је Нови Пазар пружао жалосну слику. Његов опоравак, имајући у виду укупне прилике у Османском царству, био је практично немогућ. Зато није случајна чињеница да 1790. године у Новом Пазару нема организоване државне поште.

Поред набројаних података у вези пореза, разним злоупотребама представника локалних турских власти, података о Новопазарској тврђави, шеријатски дефтери омогућавају праћење потешкоћа становништва новопазарског краја да наплати потраживања од дужника. Међу дужницима који одбијају да измире своје обавезе помињу се кадије, верски службеници, Јевреји, којих је било у Новом Пазару у XVIII веку. Тражећи да им се врати позајмљени новац, зајмодавци су били принуђени да се обраћају Порти, јер очигледно нису могли да своја права остваре посредством локалних органа власти.

Из 1747. године потиче захтев патријарха Пећке патријаршије,[36] којим се захтева да се од Григура, митрополита Новог Пазара, принудно наплати новац који је овај позајмио од патријарха. У захтеву се даље каже да митрополит избегава да врати дуг ослањајући се на помоћ извесног Ферхата из Новог Пазара. Захтев за регулисање дуга остао је без резултата, па је патријарх Пећке патријаршије морао поново да, наредне 1748. године, достави нову молбу у којој истиче да још увек није регулисао питање дуга и да се чак не поштује издати емри шериф по том питању. У наређењу достављеном валији Босне и кадији Новог Пазара наређује се да се захтев патријарха испита.[37]

Међу онима који су тражили интервенцију органа власти, како би наплатили своја потраживања, помиње се велики број Јевреја који су

живели у Новом Пазару, или су долазили у контакт са неким од становника, а пре свега са новопазарским трговцима. Тако се, на пример, 1754. године Јевреј Каракаш обратио молбом да се нареди исплата дуга у износу од 1.900 гроша.[38] Наследник дуг одбијао је да врати Селим-паша из Новог Пазара. Због неуредног враћања дуга Јевреј Давид морао је 1735. године да упути жалбу против Османа, аге џебеџија (рода у турској војсци) из Тврђаве Нови Пазар, мада је Јуда извршио позајмљивање новца уз присуство кјефила (гаранта).[39] Разлог тужбе коју су упутили два сина Осман-бега Ценетића, бивших сарајевског мутевелија, односи се на Јевреја из Новог Пазара, јер није вратио преостали део дуга. Подносиоци тужбе истичу да Јуда оспорава признаницу коју они поседују, а у питању је дуг настао због неплаћеног а преузетог бисера од стране Јуде. На крају овог документа, који потиче из 1761. године, наређено је да се овај спор реши по шеријату (закону) и ствар испита на лицу места.[40]

Са колико потешкоћа је Јевреј из Скопља покушавао да наплати дуг од Морица, такође Јевреја из Новог Пазара, говори жалба из 1756. године. Због одбијања да врати дуг у висини од 360 гроша, Морицу је суђено у Скопљу, где је признао дуг, после чега је био утамничен, али је из затвора побегао.[41]

Међу тужбама у којима се захтева интервенција органа власти, почев од кадије па до захтева царском дивану, су и оне које су упућене на високе службенике кадилука Нови Пазар. Једну од њих доставила су деца умрлог Али-ефендије, који је био руководилац већине тврђава, тражећи да се од кнетова и ага Новог Пазара и Зворника наплати заостатак дуга. Наведене аге и кнетови узели су новац кад су повећане плате војника у тврђавама вилајета Босна. Кнетови свих тврђава предали су новац војницима, изузев оних из Новог Пазара и Зворника. Деца Али-ефендије, за коју се каже да су остала сирочад, моле да се наплаћивање разлике плате њиховог покојног оца обави посредством мубашира.[42]

О понашању *Абдулах-ефендије*, који се налазио на дужности кадије новопазарског кадилука, говори жалба коју је 1757. године упутио Махмут из Новог Пазара. Разлог подношења жалбе је дуг у висини од 280 гроша, који кадија дугује, чак исти порезе.[43]

Поред појединачних подносилаца жалби повремено су упућиване жалбе чији су потписници захтевали да се они који не враћају дуг спроведу у Цариград, као што је био случај са захтевом зимија (немуслиманских поданика) да се то учини са Хусеин-бегом Смаилпашићем и његовом браћом. Поменути бег и његова браћа, који живе у Новом Пазару, дугују 3.600 гроша. О овом спору раније је издат *емри шериф*, али исти није испоштован.[44] Неиспоштован је остао и *емри шериф* поводом жалбе Дервиша Ферхатбеговића, који је објављен такође ради регулисања дугова. Поменутом подносиоцу жалбе Мехмедага, из Дуге Пољане у кадилуку Нови Пазар није вратио дуг, иако је то емри шерифом било наређено.[45]

Нови Пазар је као градско урбано насеље настао управо захваљујући моћном вакифу (завештаоцу) Иса-бегу Исхаковићу који је увакуфио (завештао) заиста велике материјалне вредности.

Предмет завештања био је мотивисан стварним потребама грађана, али је присутна и оријентација да се изграђују такви објекти који ће доносити финансијска средства за издржавање вакуфа (задужбина). Отуда се, кад је у питању структура завештених добара, јавља читава лепеза материјалних вредности: новац, ханови, караван-сараји, имарети, обрадиво земљиште, млинови, радионице, дућани, куће, али и комунални објекти као водоводи, чесме итд.

Шикајет дефтери, који потичу из XVIII века, садрже значајне податке о вакуфима, на основу којих би се могла стећи јасна представа о погоршаном материјалном положају ових установа, небризи мутевелија (управника вакуфа) у газдовању вакуфском имовином, пропадању завештених објеката. Кратко речено, од вакуфа који су позајмљивали и уз камату кредитирали новопазарске трговце и тиме поспешивали економско јачање Новог Пазара, водили бригу о социјалној помоћи сиромашних, обезбеђивали средства за судство, верске школе итд., остала је немоћ да се завештена имовина заштити и спрече ове бројније злоупотребе. Тиме је проузроковано осиромашење вакуфа, ослабљен његов утицај, а службена лица у овим установама имала су у првом плану личне интересе.

Тако су становници Новог Пазара захтевали од Порте да се Сеид Халилу, мутевелији Несух-пашиног вакуфа, нареди да изврши поправке на хану званом Куршумли хан. У молби се даље каже да има више од 15 година од како је овај хан напуштен, јер је пожар захватио околне дућане и сам хан. Овакав захтев био је мотивисан да се овај објекат ипак поправи и буде у функцији стварних потреба путника, нарочито што финансијска средства Несух-пашиног вакуфа омогућавају потребне поправке.

На упућени захтев Порта је одговорила да се у овом случају мора поступити по шеријату.[46]

Овај историјски извор, који говори о Куршумли хану, али не помиње конкретно да је исти у Новом Пазару, се односи на Скопље где хан под таквим именом постоји. Могуће је да Куршумли хан у Скопљу имао вакуфнамом утврђене приходе у Новом Пазару, каквих случајева је било у институцији вакуфа. Ни знаменити турски путописац Евлија Челеби, набрајајући најзначајније ханове у Новом Пазару, не помиње Куршумли хан.

Раније је поменут значај Иса-беговог вакуфа. Шикајет дефтери говоре о Иса-беговом вакуфу у Сарајеву и спору који је проузрокован понашањем мутевелије (управника Вакуфа) наиб (заступник) кадије у Новом Пазару Мустафа Фехим, упутио је Порти писмо у коме моли да се забрани управнику Гази Иса-беговог вакуфа у Сарајеву Шејх-Ахмеду, да бесправно одузима млинове који су саграђени на вакуфској арси (земљи) у Новом Пазару. Наиб кадије Мустафа Фехим обратио се Порти, јер се Хаџи Јахја жалио суду да је он на једној слободној арси званој Варница у Хајрудиновој махали у Новом Пазару, која припада вакуфу имарета (јавне кухиње) у Сарајеву, а уз сагласност мутевелије, саградио свој млин. Хаџи Јахја је био обавезан да за место на коме је саградио млин плаћа годишњи закуп.

У одговору на овај захтев да се тај спор уступи надлежном месном суду, али се напомиње да је Хаџи-Јахја сам саградио млин, самим тим млин није вакуфски, па се Шејх Ахмед мутевелија у Вакуф не сме даље мешати.[47]

Обезбеђење плате за верске и друге службенике из прихода вакуфа често су изазивале спорове, нарочито онда кад је био угрожен редован доток финансијских средстава. Тако се управник Алипашиног вакуфа у Новом Пазару жалио на неке становнике Новог Пазара који су уз вакуфски саградили свој млин, тако да су приходи Алипашиног вакуфа били угрожени. Из тих прихода је према вакуфнами (закладној повељи) обезбеђивала се плата хатибу (проповеднику) џамије коју је у Новом Пазару саградио Али-паша.[48]

Угрожена плата верских службеника и молба која је због тога упућена царском дивану била је повод да се изда царски ферман чији садржај открива да је у Новом Пазару турски султан саградио џамију. Царски ферман је издат 1729. године јер су царском дивану имам (џамијски службеник) и мујезин (свештеник који позива на молитву) упутили арзухал заједничку молбу), јер плате за имама, мујезина и хатибе (проповедник) нису биле обезбеђене.

Верски службеници, на крају свог захтева, моле да се изда емри шериф којим ће бити регулисано ово питање. У ферману који је издао султан поводом наведеног захтева, каже се: «Извршен је увид у дефтере који се чувају у царској хазни, па је установљено да за тројицу службеника у џамији, коју је саградило моје царско величанство у Новом Пазару, у вилајету Босна, одређена је дневна плата у износу од 32 акче и да им је оџаклук одређен из мукате Стари Влах. Зато је закупац мукате обавезан да им исплаћује припадајуће плате. У том смислу се издаје овај царски ферман, по коме се мора поступати».[49]

Дакле, наведени ферман је први писани историјски извор који сасвим конкретно говори да је турски султан саградио једну муслиманску богомољу у Новом Пазару. Овај податак је утолико значајнији што о бројним џамијама које и данас постоје у Новом Пазару, или су раније постојале, има врло мало података о времену кад су саграђене, о томе чије су то задужбине итд. Чак ни у народу није остао назив за неку од џамија — султанија, Царева џамија итд. како су називане муслиманске богомоље које је саградио султан.

С обзиром да у цитираној царској наредби није наведена махала у којој се џамија налазила, што би у сваком случају помогло њеној убикацији, могуће је само претпоставити о којој је џамији реч.

Верски службеници, на крају свог захтева, моле да се изда емри шериф ће бити регулисано ово питање. У ферману који је издао султан поводом наведеног захтева, каже се: «Извршен је увид у дефтере који се чувају у царској хазни, па је установљено да за тројицу службеника у џамији, коју је саградило моје царско величанство у Новом Пазару, у вилајету Босна, одређена је дневна плата у износу од 32 акче и да им је оџаклук одређен из мукате Стари Влах. Зато је закупац мукате обавезан да им исплаћује припадајуће плате. У том смислу се издаје овај царски ферман, по коме се мора поступати».[49]

Дакле, наведени ферман је први писани историјски извор који сасвим конкретно говори да је турски султан саградио једну муслиманску богомољу у Новом Пазару.

С обзиром да у цитираној царској наредби није наведена махала у којој се џамија налазила, што би у сваком случају помогло њеној убикацији, могуће је само претпоставити о којој је џамији реч.

Једна од могућности односила би се на тзв. Коло — џамију која се налазила на углу улица 28. новембар и Шабана Коче. Била је то највећа и у архитектонском смислу најлепша џамија, са великом куполом, простором за обављање молитве, како за мушкарце тако и за жене, са шадрваном у пространом дворишту и високим минаретом. Џамије које су саградили султани често су биле веће од осталих, а њихова изградња коштала је знатно више. Јасно је да ову претпоставку треба даље проверавати али је несумњиво да ферман из 1729. године по први пут говори о једном значајном историјском споменику. Треба такође напоменути да џамија данас не постоји, јер је озбиљно страдала приликом бомбардовања Новог Пазара, па њена оправка је практично била неизводљива.

Поред набројаних вакуфа и дефтера ова документа садрже посебно значајан и бројан фонд историјских извора који говоре о тимарском систему. Међутим, због бројности докумената и значаја проучавања тимарског система то може бити тема посебног рада.

НАПОМЕНЕ:

1. О документима која смо користили у овом раду погледати: Х. Шуњевић, Новопазарска чаршија у Мухиме дефтерима, Новопазарски зборник, 3, 21, напомена 4.

2. Шеријатски дефтери, св. XVIII 791. Преводи у приватној збирци Мухамеда Пољевца из Сарајева (даље цитирано ШД)...

3. ШД, XV, 94.

4. ШД, XV, 41.

5. ШД, XV, 382.

6. ШД, XVIII, 584.

7. ШД, XVIII, 825.

8. ШД, XII, 36.

9. ШД, XVI, 7.

10. ШД, XVIII, 898.

11. ШД, XII, 547.

12. ШД, XII, 541.

13. Дефтер Муфасал санџака Босна из 1604.

14. ШД, XV, 222.

15. ШД, XI, 1087.

16. ХАД, Преписка, XVI

17. ШД, XII, 547.

18. ШД, VI, 256.

19. ШД, XVIII, 764.

20. Х. Шуњевић Новопазарска чаршија у Мухиме дефтерима Новопазарски зборник 5, 30—50.

21. ШД, XV, 233

22. ШД, —— 72

23. ШД, XII, 21.

24. ШД, XI, 1246.

25. ШД, VI, 123

26. ШД, XI, 1203

27. [illegible], XI, 172
28. [illegible], XII, 130
29. [illegible], XII, 136
30. [illegible], XI, 1706
31. [illegible], XI, 1618
32. [illegible], XI, 1638
33. [illegible], III, 155
34. [illegible], III, 155
35. [illegible], III, 251
36. [illegible], XII, 173
37. [illegible], XII, 121
38. [illegible], XII, 231
39. [illegible], XVIII, 756
40. [illegible], VI, 158
41. [illegible], XII, 221
42. [illegible], XVIII, 987
43. [illegible], XII, 275
44. [illegible], VI, 343
45. [illegible], VI, 586
46. [illegible], XV, 25
47. [illegible], VI, 480
48. [illegible], XV, 26
49. [illegible], VI, 1432

Др Марко Поповић

НОВОПАЗАРСКА УТВРЂЕЊА НА ПЛАНОВИМА ИЗ XVIII И XIX ВЕКА

У проучавањима прошлости драгоцена сведочанства пружају картографски извори. Из њих, као и ликовним представама, сачувани су значајни ликови старих градова, забележен њихов положај и просторна структура. У односу на југословенске области број сачуваних картографских извора веома је неуједначен. Знатно су бројнији стари планови градова са подручја која су се у прошлости развијала под хабзбуршким или млетачким утицајем, док за области које су се налазиле под турском доминацијом они представљају ретку појаву. И овде они се најчешће везују, по своме пореклу, за ратне окршаје између Аустрије и Турске. Готово по правилу сачувани су планови само оних градова под османском влашћу који су за аустријске трупе били од војно-стратешког значаја као потенцијална турска упоришта. То је најчешће утицало на садржај планова, односно начин снимања а са тим и на тачност приказаног стања.

Прикупљање и изучавање старих карата и планова, уз критичку анализу, у нас нема дугу традицију. Тек у новије време систематски су прегледани фондови оних европских библиотека и архива где се највећим делом чува картографска грађа која се односи на наша подручја. Изузетак представља Каталог карата и планова за подручје Југославије из фондова Ратног архива у Бечу, рад Р. Шмита, који је израђен још тридесетих година овога века, али је на жалост до данас остао необјављен.[1] До сада су прегледани у целини или делимично фондови Архива у Бечу, Национална библиотека у Бечу, Национална библиотека у Паризу, Немачке државне библиотеке у Берлину, као и библиотека и архива у Будимпешти.

У прегледаним фондовима картографске грађе откривена су само четири плана који се односе на Нови Пазар. Сви ови планови чувају се у Ратном архиву у Бечу. Два старија плана потичу највероватније са почетка XVIII века,[2] док су друга два настала око 1878. године. С обзиром да се ради о јединим до сада познатим плановима Новог Пазара, у овом раду они ће бити, уз критичку анализу, посебно обрађени.

1. **NOVIPASAR**, Ратни архив у Бечу, план sig. G I b 172.

Планаутографија у боји, димензија 43,5 x 35 цм, рађена у размери око 1:5100. Има размерник у хватима (клафтерима). *Аутор плана није познат.* — *сл.* 1.

План Новог Пазара са приказом утврђења и вароши у целини. Општи положај дат је релативно тачно, мада је сама варош приказана доста схематично. Положај реке Рашке, која дели варош на два неједнака дела, као и правац тока Јошанице са ушћем, приближно одговарају стварном стању. У средишту плана приказана је тврђава правилне правоугаоне основе. У тврђави, која је постављена уз десну обалу Рашке, приказано је неколико објеката (камија са барутним магацином, кућа кадије и магацин). Око тврђаве са јужне и источне стране приказан је водени ров. Вода је доведена у ров једним јазом, који је истицао из Рашке западно од тврђаве. На том јазу су се налазиле и две воденице, док је трећа воденица приказана на ушћу тврђавског рова у Рашку. Већи део вароши налази се на левој обали Рашке. Мрежа улица дата је врло схематично делећи варош на доста правилне правоугаоне блокове, што сигурно не одражава праву слику тадашње урбане структуре. Судећи према данас сачуваној мрежи улица може се сасвим сигурно закључити да је у то време Нови Пазар имао органску неправилну мрежу улица, уобичајену код насеља оријенталног типа. Само неке од комуникација на плану могле би се идентификовати са данашњим улицама. Тако на пример јасно се уочава правац данашње Улице 28. новембра у чијем продужетку је приказан и једини мост преко Рашке, као и једна комуникација паралелна са током Рашке, која би приближно одговарала правцу улице Рифата Бурџовића. Дуж ове комуникације приказан је и један поток који се улива близу ушћа Јошанице у Рашку. Очигледно је у питању поток који тече од севера подножјем Паричког брда, али његов ток на плану није у целини тачно приказан. На десној обали Рашке уочава се једино правац данашње улице Првог маја, која је приказана доста деформисано и само са објектима на једној страни, док је друга страна према тврђави празна. Почиње од моста преко Рашке и пружа се до моста на Јошаници као и данашња улица. Иако је у целини посматрано мрежа улица на плану приказана нетачно, можда би се и у таквој структури могао да препозна број некадашњих махала. На плану их је са леве обале Рашке изгледа приказано 12 до 14, а на десној обали поред тврђаве око пет.

За разлику од улица, које на плану не осликавају праву мрежу комуникација, путни правци који воде из вароши приказани су доста тачно. Према западу означена су два путна правца. У наставку данашње улице 28. новембра означен је пут према Петровој цркви (nach Petrovo Czerkwa) у који се уливају према њој још две улице. Једна од њих је сигурно на правцу данашње Исмаилове улице. Други пут ка западу је у наставку данашње улице Првог маја, а на њега излази и западна капија Тврђаве. За овај пут је означено да води према селу Цоковиће (nach Zakowich). Од овога пута код моста преко Јошанице одваја се јужни путни правац за Нетерће (nach Netwerdia). Такође према југу одваја се и пут за Окосе (nach Okoso) Према западу приказан је само један путни правац уз десну обалу Рашке (von Czerni verh).

Сл. 1 — План Новог Пазара из друге деценије XVIII века.
(Ратни архив у Бечу, sig. G I b 172)

Између улица у оквиру блокова — махала приказане су куће са баштама у неправилном поретку. Куће на плану уртане су црвеном бојом, док су међе башта у којима има и приказаног дрвећа рађене зеленом бојом. Џамије и други јавни објекти, односно безистани караван-

сараји и амами, нису посебно означени, а на плану се не могу препознати. У легенди плана, која има само четири одреднице на немачком језику, означени су објекти у Тврђави и један у вароши, и то:

a. Thor, worauf der Pulverturn — Капија, над које је барутана кула
b. Wohnung des Kadia — Стан кадије
c. Magacin — Складиште
d. Pascha wohnung — Пашин стан (конак)

Из података легенде јасне су намене само неких објеката у Тврђави. Изгледа, мада се то из приказа на плану не може јасно видети, да се капија налазила у склопу са једном кулом у којој је чуван барут. Није искључена могућност да се над капијом налазио чардак, али није уобичајено да се у таквој врсти грађевина држи барут, тако да се овај податак из легенде мора прихватити са резервом. Кућа у којој је становао кадија приказана је као издвојена правоугаона грађевина већих димензија. Објекат у Тврђави означен као складиште има необичну кружну, односно полигоналну основу, која би се тешко могла довести у везу са оваквом наменом грађевине. Пре би се могло претпоставити да је у питању једна већа слободно стојећа кула. Кула овога типа и сличне основе постоји сачувана у данашњој Новопазарској тврђави, али у њеном северном делу, док је објекат на плану приказан у јужном делу Тврђаве. За разрешење овога проблема потребно је разматрање међусобног просторног односа утврђења приказаног на плану и до данас сачуваних фортификација Новопазарске тврђаве. Једини објекат у вароши, који је означен у легенди, је пашин конак. То је грађевина правоугаоне основе, по димензијама сигурно једна од највећих у вароши, која је на плану приказана у делу насеља на десној обали Рашке, источно од тврђаве, у непосредном залеђу данашње чаршије (Ул. Првог маја). До ње се налази још једна већа грађевина, такође правоугаоне основе, за коју се са доста вероватноће може претпоставити да представља стари Иса-бегов амам. У том случају положај пашиног конака се ближе може одредити на простору између данашњих улица Седмог јула и Првог маја.

Сам план није временски одређен нити је везан за неки документ који би га ближе датовао. У каталогу **Р. Шмита** изнета је претпоставка да је план настао 1783. године, што се може прихватити. Покушај новог датовања овога плана даћемо у даљем излагању.

2. NOVI PASAR, Ратни архив у Бечу, план sig. G I b 171.
План — аутографија у боји, димензија 36 x 23,5 цм, рађена у размери око 1:11.800. Има размерник у хватима (клафтерима).
Аутор плана није познат. — сл. 2.

План Новог Пазара са приказом утврђења и делом вароши. У целини посматран план је доста поједностављен и условно нетачан. У средишту плана налази се приказана Тврђава квадратне основе са две истурене полукружне куле. Окружена је са три стране Рашком и Јошаничком реком. Према оријентацији плана, низводни део Рашке тече у правцу севера. На делу узводно од Тврђаве замењени су положаји во-

Сл. 2 — План Новог Пазара, XVIII век, (Ратни архив у Бечу, sig. G I b 171)

дотоком Рашке и Јошанице, а на плану западно приказан је још један рукавац Рашке, који би реално одговарао положају Јошаничке реке. У широким приказане су само неке од важнијих комуникација обрубљене приказима кућа. Ниједна од ових комуникација не може се поуздано препознати у старој уличној мрежи Новог Пазара. Једино би можда комуникација са мостом преко Рашке приближно одговарала положају Улица 28. новембра и Првог маја. У наставку ове саобраћајнице приказан је почетак пута за Вишеград (nach Visegrad). Као посебан правац, на плану према западу, означен је пут од Сарајева (von Sarajevo). Низ Рашку уз њену леву обалу приказан је пут према Чачку. Једино овај путни правац је означен сасвим поуздано. Пут према Сарајеву приближно би одговарао положају савременог друма за Сјеницу. Посебно је занимљив правац пута који је водио за Вишеград, јер се налази на смеру према положају манастира Ђурђевих ступова. То би значило да се овај путни правац наставља на «стари краљев пут», односно пут који је преко јужних обронака Голије водио према Ивањици и Пријепољу.[8]

План није датован. У каталогу Р. Шмита изнета је претпоставка да је овај план као и претходни настао 1783. године. Судећи по приказу изгледа тврђаве план је вероватно настао у првим деценијама XVIII века. Судећи по нивоу нетачности, посебно код приказа река, може се сигурно закључити да план није снимак на лицу места, већ је израђен на основу сећања. Вероватно је настао као резултат шпијунског осматрања, односно као прилог уз извештај неког од аустријских ухода.

3. SKIZZE VON NOVIPAZAR, Ратни архив у Бечу, карта sig. K I a 43.

Детаљ карте, литографија (клишотисак) у размери 1:75.000.
Ознака године издања 1787, аутор непознат. — сл. 3.

Детаљ карте, околине Новог Пазара са ближом околином. У средишту се налази Нови Пазар са шрафираном површином насеља. Карта обухвата простор од Бољковића на северу до села Загуљаче на југу, док према западу захвата простор до села Шавци. Рељеф на карти приказан је тачно, али поједностављено. Доста прецизно приказани су и сви водотокови, као и путни правци. Низ Рашку означен је пут за Србију (nach Serbien) а на узводном делу путеви се рачвају па један иде према јужном делу Пештери, означен као пут ка селу Угао, док други уз Људску реку води ка Сјеници. Јужни путни правац води ка Рибарићу (n. Ribarik). Посебну занимљивост на карти представља приказ система одбране Новог Пазара са положајима утврђења, која су означена од 1 до 9. У средишту система одбране приказана је Новопазарска тврђава, означена бројем 9. У оквиру спољног система одбране са северне стране приказано је утврђење које се налазило у оквиру остатака комплекса манастира Ђурђеви ступови (1), а са западне стране утврђење на врху Паризичког брда са именом Мешћиније (2), и утврђење на врху брега Тенс јужно од обале Рашке (3). Према југоистоку приказана су два утврђења једно на Хотковy (5) и друго изнад Побрђа (4). Изнад Петрове цркве, према североистоку означено је једно утврђење (7), а између њега и вароши, крај састава пута за Ђурђеве ступове, још два (6 и 8). Детаљније и увеличане основе утврђења означених бројевима 1, 4 и 6 посебно су дате уз карту.

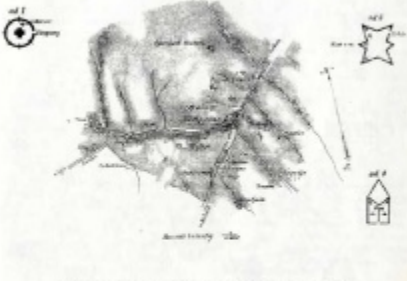

На дну карте означена је примедба која гласи: »Допуна претходно приложене скице, издато 1878«. Та претходно приложена скица се изгледа више не налази у фонду Ратног архива у Бечу.

Skizze von Novipazar.

Сл. 3 — Карта Новог Пазара са околином 1878. године (Ратни архив у Бечу, sig. K I a 43)

4. NOVIPAZAR, Ратни архив у Бечу, карта sig. K I a 44.
Детаљ карте, литографија (каменотисак) рађен према аутографији K. und K. techn. Militärkomite у размери 1:43.200.
Ознака године издања 1879, аутор непознат. — сл. 4.

Детаљ карте, ситуације Новог Пазара са ближом околином. У средишту налази се приказ основе Тврђаве и насеља, које је дато као шрафирана површина. Карта је рађена доста детаљно са рељефом који је приказан са изохипсама. У детаљима уочавају се нетачности у приказу рељефа и водотокова. На северу карте приказан је вис са Соколовицом, који је означен као »Kuta Planina«. Са јужне стране означени су висови Турјак и Златни камен, а југозападно »Rogozna-Planina«. Са запада налази се »Bijela Pl.« Овим топонимом означено је брдо Дебељак (кота 925) изнад села Избице. Између Бијеле планине и брега Подбијела (Podbijela Breg) приказано је село »Bijelo« на локацији данашњег села

Сл. 4 — Карта Новог Пазара са околином из 1879. године
(Ратни архив у Бечу, сиг. K I a 44)

Подбијеља. На овом простору на карти није приказана Избичка река. Појава ових топонима (Бијела пл. село Бијело), који захтевају посебну анализу у односу на старије историјске изворе, значајна је као реликт једног старијег стања које је сада у топономастици овога простора већ делимично нестало. Занимљиво је да је Новопазарска бања на овој карти означена као «Römerbad» (римска бања).

Као и на претходном плану и овде су означена нека од утврђења у систему одбране Новог Пазара. Северно од вароши означене су рушевине Ђурђевих ступова (Ruine Đurđevo Stupove) али не као утврђења. Према западу приказана су утврђења на врху Пазаричког брда и брега Тепе. Једно утврђење приказано је на брегу Подбијеља односно на западном вису Мокрова, а ниже њега два грудобрана од којих један са два топа близу обале Рашке, приближно на простору који сада користи Р.О. «Јошаница». На брегу изнад Петрове цркве приказан је само један редут, а три мања утврђења приказана су северно од вароши у њеној непосредној околини. Ту се налази и новоподигнута касарна (Nuoe Def. Caserne).

На плану су посебно као детаљи дате и основе два утврђења и то саме Тврђаве и редута у Подбијељу.

X

Ови обрађени планови и карте, као једини за сада познати картографски извори за проучавање Новог Пазара, иако скромни по броју информација, пружају могућност за детаљније проучавање појединих тема. Једна од најзначајнијих је сигурно анализа фортификација Новопазарске тврђаве у XVIII веку као и истурених спољних утврђења која су имала за циљ да бране град у XIX веку. Управо за ову тему сачувани стари планови и карте дају највише података, јер су и настали са циљем да прикажу стање система одбране Новог Пазара.

Време настанка првога утврђења у Новом Пазару до сада није поуздано утврђено. Обично се наводи претпоставка да је једно мање утврђење било подигнуто већ почетком друге половине XV века у време оснивања Новог Пазара, што би се тешко могло прихватити.[4] У то време турске границе су већ биле померене далеко према северу и западу тако да није постојала потреба да се на овом месту гради одбрамбено упориште. Уопште је уочена појава да је Османско царство док је било у експанзији веома ретко градило нова утврђења. Чак и од освојених утврђења само мањи број је добијао турске посаде, док их је већина била разорена и напуштена. Нове тврђаве грађене су само у пограничним подручјима које је било изложено мађарским нападима, што са Новим Пазаром очигледно није био случај.[5] Ни у наредним столећима, односно током XVI и XVII века у Новом Пазару не постоји тврђава. У вестима страних путника, који су забележили своја виђења града на обали Рашке, тврђава се не помиње. У свом путопису Жан Шено 1547. године изричито каже да град није био опасан зидинама,[6] а годину дана касније његов сународник Жак Гасо запажа да је Нови Пазар једно велико и богато село са развијеном трговином.[7] Ни нешто позније, 1573. године, Филип Дифрен-Кане не помиње овде никаква утврђења,[8] као ни Жан Палерн Форезјен који је овуда прошао десет година кас-

није.[9] Занимљиве податке о Новом Пазару забележио је 1611. године Лефевр, који се налазио у пратњи француског посланства. Поред осталог он је запазио да се лево, односно северно, од вароши налази један замак (un chasteau) који доминира читавим крајем.[10] Овај податак очигледно се не односи на неко евентуално утврђење у вароши или на бедеме око ње, већ на неки фортификовани вис у близини. Највероватније је, судећи по описаном положају, да се ово запажање односи на манастир Ђурђеве ступове, који је странцу издалека могао да изгледа као утврђење. Један анонимни путописац, који је у Новом Пазару боравио 1628. године, као и неки његови претходници изричито тврди да варош није имала бедема.[11] Ова запажања европских путника посредно потврђује и знаменити турски путописац Евлија Челеби, који је половином XVII века доста детаљно описао Нови Пазар. Ни он говорећи о објектима у вароши нигде не помиње утврђење.[12]

Сводећи ове врло јасне податке може се поуздано закључити да све до пред крај XVII века у Новом Пазару није постојало утврђење. То је сасвим логично јер се током XVI и XVII века Нови Пазар налазио дубоко у унутрашњости Османског царства, развијајући се као трговачко средиште а не као војно упориште. Ситуација је корените промењена избијањем рата између Аустрије и Турске после неуспеле опсаде Беча 1683. године. Град се убрзо нашао у вртлогу ратних пустошења. Спаљен и расељен, Турци су Нови Пазар успели да поврате већ 1690. године, међутим последице овога рата биле су далекосежне. Границе Османског царства померене су далеко на југ и Турци су били присиљени да велику пажњу посвећују одбрани преосталих европских поседа. У таквој ситуацији настаје прво утврђење у Новом Пазару. Према подацима из турских извора нова тврђава подигнута је већ 1692. године.[13] Из нешто каснијих изворних података сазнаје се да је првобитно тврђава у Новом Пазару била изграђена од земљаних насипа и дрвених палисада, што би одговарало утврђењима типа паланке. О положају ове тврђаве и њеном првобитном изгледу драгоцени подаци се налазе на плану sig. G I b 172. Јасно се уочава да утврђење приказано на овом плану, правилне правоугаоне основе, представља паланку са дрвено-палисадним бедемима испред којих се са две стране налазио ров испуњен водом, (сл. 5). По свом положају, на десној обали Рашке, она приближно одговара простору данашње тврђаве. С обзиром на велики стратешки значај који је у новој ситуацији имао Нови Пазар са својим утврђењем као «кључ вилајета Босне»,[14] дрвено-палисадна паланка мора се сматрати као привремено решење. О времену када започиње изградња утврђења са каменим бедемима нема сасвим поузданих података. Очигледно је да је на то утицало избијање новога рата између Аустрије и Турске 1716. године, и ново померање граница Османског царства на југу. Нови Пазар је тада морао добити значај пограничног упоришта. План sig. G I b 172 (сл. 1), који је изгледа настао управо у то време, највероватније као резултат шпијунског осматрања у оквиру аустријских припрема за рат, управо приказује стање Новопазарске тврђаве пред отпочињање нових ратова. О том раздобљу драгоцена сведочанства пружају подаци из сачуваних турских извора. Из збирке докумената Maliye deftera недавно су објављени подаци из једног фермана издатог XII месеца 1129. године по хиџри, односно 1717. године, који говоре о

Сл. 5 — Новопазарска тврђава, детаљ са плана sig. G I b 172

плетно на којем се примећује неправилно обликовање стена. То наводи на закључак да је тврђава, грађена пола од креча, пола од камена, оштећена градња Тврђаве у Новом Пазару.[8] На почетку овога фермана стоји запа је потребна њена оправка и даља доградња. Овај податак је доста нејасан јер је у супротности са другим изворима, као и овоме што се уочава на плану sig. G I b 172, јер би то значило да је и пре 1717. године овде постојало зидано утврђење. Међутим, следе и даље податке из овога фермана уводни закључак се може кориговати. У даљем тексту наводи се да су неки чардаци поправљени, а да је изграђено и седам нових. Све ово указује да је у питању била обнова дрвено-палисадног утврђења, где се чардак појављује као битан елемент одбране. Ту се помиње и обнова једне табије (бастиона). Није јасно на који се објекат ово односи, јер изгледа није у питању ни један од сада постојећих објеката. Можда се иза овога податка крије кула са машикулама, која сигурно представља најстарији објекат садашње тврђаве. Сигурно најзначајнији део фермана представља наређење кадији Новог Пазара и команданту тврђаве, Ферхад капетану, о изградњи три јаке куле на сва три угла утврђења, подизању џамије и других потребних грађевина и попуни палисадне ограде са још хиљаду греда. Ово наређење је практично значило подизање нове тврђаве, у оном облику у коме се она сачувала све до наших дана.

Да се ови радови нису обављали брзо сведоче још неки сачувани подаци. Из једног писма које је патријарх Мојсеј Рајовић упутио 1722. године митрополији у Карловцима сазнајемо да се он тада налазио у Новом Пазару, «где хоће правити град од камена, који је раније од дрвета и земље био». Услед тога постојала је опасност да Турци ради камена за грађење поруше манастир Ђурђеве ступове, што је патријарх успео да спречи.[16] Из овога податка се може закључити да је тада изградња Тврђаве била тек на почетку. Радови су изгледа трајали све до половине XVIII века. О њиховом завршетку вероватно сведочи мермерна плоча са ознаком 1163. године по хиџри односно 1750. године.[17]

Raska
Das Castell

Сл. 6 — Новопазарска тврђава, детаљ са карте sig. K I a 44

После радова који су изведени у току прве половине XVIII века Новопазарска тврђава је у фортификацијском смислу добила свој коначни облик. Ново утврђење било је саграђено по принципима бастионих артиљеријских фортификација, са поједностављеним и за своје време доста архаичним решењима. Главне чиниоце одбране представљала су три полигонална иступрена бастиона, на угловима утврђења које је имао неправилну трапезну основу. Првобитно бастиони нису били повезани зиданим куртинама већ само земљаним грудобранима и палисадама. Вероватно касније између северног и западног бастиона био је подигнут вертикални зид уз који су прислањани објекти у унутрашњости Тврђаве. Овакво утврђење чак и у раздобљу када је настало није представљало значајније «одбрамбено» упориште, без обзира на изузетан стратешки значај који је тада имало за Османско царство. Основа утврђења приказана као детаљ плана на карти sig. K I a 44 јасно показује изглед Новопазарске тврђаве који је добила после радова током прве половине XVIII века и без већих промена задржала до 1878. године, а добрим делом и до наших дана (сл. 6).

У другој половини XIX века одбрана Новог Пазара ојачавана је изградњом спољних утврђења на стратешким висовима око града. Постоји податак да су 1871. године грађени шанчеви северно и јужно од вароши. Нова спољна утврђења сигурно су интензивније грађена после избијања устанка у Херцеговини 1875. године, а нарочито у току рата са Србијом и Црном Гором 1876—78. године. О распореду тих утврђе-

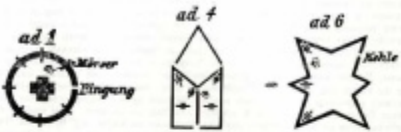

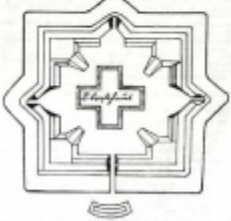

ad 1
Mörser
Pingung
ad 4
ad 6
Kehle

Сл. 7 — Утврђења у околини Новог Пазара, детаљи са карте sig. K I a 43: ad. 1 — утврђење на Ђурђевим ступовима, ad. 4 — утврђење изнад Подбијеља ad. 6 — утврђење на вису северно од вароши

ња о изгледу неких од њих драгоцена сведочанства пружају подаци са напред обрађених карата из Ратног архива у Бечу.

Као истурено северно спољно утврђење Турци су уз минималне адаптације искористили рушевине комплекса манастира Ђурђеви ступови. Судећи према детаљу — скици на карти sig. K I a 43 у ово утврђење, који је користио оквирни зид манастирског комплекса, улазило се са источне стране (сл. 7, ад 1). На обимном зиду око рушевина цркве налазило се распоређено седам топова, а северно од цркве један мерзер са правцем дејства приближно према Сопоћанима. Јужно од овог положаја на Ђурђевим ступовима налазило се једно земљано утврђење звездасте основе (Stern werk) са улазом на источној страни (сл. 7 — ad 6). Било је наоружано са три топа окренута на запад са правцем дејства на узводном делу долине Рашке. У истом смеру дејства ту се на-

Redoute am St. Ilija Berg
Blockhaus

Сл. 8 — Редут изнад Подбијеља, детаљ са карте sig. K I a 44.

тално постављен и један мерзер. Земљано утврђење сличне основе налазило се и на врху Паринчког брда. Оно је на поменутој карти означено називом «Medžidije». На вису Тепе јужно од Рашке налазило се такође једно земљано утврђење чији облик основе на карти није јасно означен. Југоисточно од града постојала су некада три спољна земљана утврђења. Једно од њих било је на Хотнову а друго у непосредној близини. Детаљ—скица овога другог утврђења, полигоналне основе, налази се на карти sig. K I a 43. Утврђење је било наоружано са пет топова и једним мерзером који је имао правац дејства према низводном делу долине Рашке (сл. 7 — ad 4). У сектору Подбијења налазило се и треће утврђење чији се детаљ основе налази приказан на карти sig. K I a 44. То је редут квадратне основе са земљаним бедемима, односно грудобранима (сл. 8). На угловима су се налазиле платформе за четири топа, а за још три топа налазили су се истурени положаји на средини сваке од страна. Са четврте, источне стране налазио се улаз брањен једним грудобраном. Садашњи простор Редута заузимала је крстообразна делимично укопана зграда од дрвених облица (blockhaus), која је служила као склониште и складиште муниције. Поред ових утврђења био је фортифициран и вис изнад Петрове цркве.

Подаци са описаних карата из 1878—1879. године не дају коначну слику о систему одбрамбених утврђења Новог Пазара у другој половини XIX века. Уосталом на терену запажају се остаци земљаних фортификација и на другим местима, док се трагови ових утврђења не подударају у целини са оним што је приказано на картама. Не улазећи дубље у овај проблем, који захтева посебну разраду, може се закључити да је систем одбране Новог Пазара дограђиван и после окончања српско-турског рата 1878. године.

НАПОМЕНЕ

1. Ђ. [illegible], Преглед [illegible] карата и планова Ратног архива у Бечу, који се односе на Југославију. CARTOGRAPHICA JUGOSLAVICA II, 1952, [illegible]. [illegible] у Архиву [illegible] [illegible] и уметности.

2. Ове планове пронашао је у Ратном архиву у Бечу и љубазно ми их уступио за објављивање др Реља Новаковић, на чему се најсрдачније захваљујем.

3. О „старом краљевском путу" види: Ј. Калић, Стари краљев пут, Зборник радова Византолошког института 2[illegible], Београд 198[illegible], 69—128.

4. И. Шуњагић, Новопазарска тврђава у Малије дефтерима. Новопазарски зборник 5, 1981, 31.

5. Да би обезбедили [illegible] Турци су у [illegible] областима према Мађарима у Подунављу и Посавини подигли [illegible] XV века нове тврђаве у Шапцу, [illegible] и [illegible], а доградили тврђаву у Смедереву. Дубље у унутрашњости [illegible] тврђава у Ужицу, види: М. [illegible], Ужички град на [illegible] 17[illegible] године, Ужички зборник 12, 1983, 65—86.

6. Р. Самарџић, Београд и Србија у списима француских савременика, Београд 1961, 112.

7. Наведено дело, 118.

8. Наведено дело, 129.

9. Наведено дело, 138.

10. Наведено дело, 405.

11. Наведено дело, 174.

12. Евлија Челебија, Путопис-одломци о југословенским земљама, Сарајево 1967, 283—286.

13. Г. Елезовић, Турски споменици I, св. 1, Београд 1940, 908.

14. Ж. Шуњагић, наведено дело, 36.

15. Наведено дело, 35.

16. Писмо [illegible] Мијајла Рајића [illegible] из Новог Пазара 19. 2. 1722. [illegible] Вићентију Поповићу-Хаџилавићу.

Види: Р. Грујић, Када су грађена [illegible] утврђења Новог Пазара? Гласник Скопског научног друштва XIV, Скопље 1935, 288.

17. Е. Мушовић, Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара, Београд

Симон Јовановић

НОВОПАЗАРСКИ САНЏАК
1878—1900. године

(III поглавље — трећи наставак)

НАРОДНОЕКОНОМСКИ ОДНОСИ У НОВОПАЗАРСКОМ САНЏАКУ И ЊЕГОВ ТРГОВИНСКОПОЛИТИЧКИ ЗНАЧАЈ ЗА АУСТРО-УГАРСКУ

Економске прилике новопазарског Санџака су још веома заостале. За сурову планинску земљу чији су становници столећима били у свађи и непријатељству међу собом, са суседним државама и са сопственом владом, а чији је мирни културни развој ова последња сама систематски сузбијала, не могу се претпоставити напредни економски односи. Па ипак се може констатовати да земљи и људима никако не недостају предуслови за културни замах. Већ је сам боравак царских и краљевских окупационих трупа на сасвим ограниченом делу Санџака, имао је, упркос великој резервисаности коју су наши војници морали себи да наметну, деловао цивилизаторски на овај део становништва који је с њима долазио у додир да је и многим употребљивим елементима који су иначе расипали своје снаге на политичке агитације и на четовања, указан је пут за мирољубив рад на пољопривреди и трговини. Треба само зажалити што царским и краљевским окупационим трупама није пружена прилика да своју културну мисију врше на много пространијој територији но што је Полимље, чиме би извесно било спречено настављање немирних елемената у осталим областима које припадају некадашњем новопазарском Санџаку.

Становништво Санџака

По народности далеко претежни део становништва новопазарског Санџака припада босанској грани породице словенских народа. Међутим, вера је те припаднике исте нације поделила на две, једна од друге строго одвојене половине: муслимане и хришћане. У једном делу Санџака наилази се већ и на најистуреније представнике албанског племена који су ипак скорашњи досељеници. Њихова прва насељавања спадају у време велике сеобе Срба под патријархом Чарнојевићем. Они данас насељавају области у суседству Пећи: Митровицу, Рожај и Пештер и допиру до на југ до Сјенице. Са обе стране су опкољени чисто словенским подручјима. Иначе Санџак уопште нема Албанаца, а посебно Бе-

јело Поље, Бихор, Нови Пазар, за која се места у време окупације веровало да у њима има Албанаца, чисто су словенска.

Док су се у читавом сливу Лима, дакле, на ужој окупационој територији царских и краљевских трупа одржали чисти Словени, у долини Ибра живе и затечени: досељеници Албанци. У целини број Албанаца у Санџаку требало би свести на 7.000 мушких глава, од чега су преко 5.000 мешанци. Албанци су искључиво муслимани, док су хришћани чисти Словени.

У читавом Санџаку језик споразумевања је српски, и то његов западни дијалект.

Поред општих места и општина, у Санџаку се скоро свуда сасвим као и у појединим деловима Босне и Црне Горе, налазе имена заједничка имена за поједине крајеве, који пружају карактеристичну слику за те крајеве и скоро увек сачињавају један заокружен територијални комплекс одређен територијалним и комуникационим односима (односно двеју религија, карактер и дух становника). Таква имена жупа, које се налазе наведена и на карти јесу: Побоача, Буковица, Подгоре, Бобово—Опрећевица, Колашин, Горња Жупа—Камена гора, Пештер, Доња Жупа, Бихор и Рожај.

Карактер жупа има и околина већих насеља, као што су: Пријепоље, Пљевља, Прибој, Нова Варош, Сјеница, Бијело Поље, Беране, Нови Пазар и Митровица.

У недостатку поузданих статистичких података, становништво Санџака може се само приближно бројчано одредити. Требало би да има око 200.000 душа, а густина насељености варира од 20—30 становника по км².

Мухамеданци и хришћани су на читавом подручју некадашњег новопазарског Санџака отприлике у равнотежи, али нису апсолутно једнако распоређени. У појединим крајевима, и то нарочито у већини градова претежно има муслимана, а другим хришћана. Уопште се може рећи да број хришћанског становништва опада постепено у правцу од севера ка југу. Док број муслимана, услед придоласка албанског елемента у јужном делу Санџака у истом смеру расте. Пространа нагомилавања хришћанских насеља су упадљива појава: Нова Варош, Богово, а између њих појас који повезује оба дела, дакле, образује тако рећи, мост компактног хришћанског становништва између Србије и Црне Горе, даље Пренћање и Беране. Та појава је од политичког значаја и увек је играла улогу у историји устаничких борби. Остале вероисповести су у Санџаку само оскудно заступљене: населило се нешто католичких Албанаца и настанило се по градовима као занатлије (кујунџије) или гостионичари. Јевреја има у малом броју у Новом Пазару.

Муслимани су несумњиво господари у земљи. Њима припадају потомци старих беговских породица који сачињавају земаљско племство, већина градског становништва и по читавој земљи настањене избеглице из Босне и Црне Горе. Они се строго придржавају прописа Корана, чак су склони верском фанатизму и као прави муслимани непријатељи сваке новине. Мухамеданци, дакле, сачињавају конзервативан, и услед тога антикултуран елемент у земљи који је приливом избеглица из Босне и Црне Горе после 1878. стекао појачање које није за потцењивање. У окупацији Санџака од стране царских и краљевских трупа они нису по-

[illegible] која им је наметнута припадност и страшном везом са којом она не могу да се спријатеље не само због својих верских назора, већ и зато јер их је њихов уопште анархистички и властољубиви дух одувек чинио природним непријатељима сваког реда и европске културе. Више но двадесетогодишње присуство царских и краљевских трупа, успело је да искорени један део тих фанатика, уколико нису изумрли или се повукли пред налетом културе, пошто су из окупације могли да извуку знатну материјалну корист (уговори о снабдевању са командама окупационих трупа). Тако су поступно, а нарочито у овом делу Санџака који је под окупацијом царских и краљевских трупа превладали разборитији елементи који мирно размишљају и играју не само овде већ и у осталим деловима Санџак улогу својим везама са нама, са државним органима и својом имућношћу. Они данас сачињавају уствари језгро елемената способних за културу које ми треба да гајимо ако желимо да у земљи задобијемо утицај.

Остало аутохтоно муслиманско сеоско становништво и босански емигранти толико су загрижени за прописе Корана и изопачености ислама које рађа и гаји муслиманска свештеничка каста тако да их морамо убрајати у непријатеље сваке хришћанске културе, па и наше.

Из онога што је речено о муслиманима може се закључити да у хришћанском становништву ваља гледати онај елемент земље који је способан за културу. То доказују и чињенице. Ако оставимо по страни малобројну, али од уобичајених ствари меродавну муслиманску и хришћанску интелигенцију по градовима, можемо хришћанина оценити физички и морално више но муслимана. Хришћански становник села у Санџаку одликује се апсолутно великом телесном снагом, издржљивошћу и чврстином, вредан је на раду и показује расна обележја која подсећају на блиско сродство Словена са Германима: често плаве, па и црвенкаста коса, снажан усправни стас и у основи доброћудну поштену нарав. Другачији је муслиман; и код њих додуше преовлађује снажан мушки тип и дивовски стас од шест стопа с атлетским мишићима није ни код њих реткост, само што се знакови дегенерације јасно изражавају: рахитис, гушавост, кретенизам, јављају се код њих прилично често, док се те болести код хришћанског становништва показују ређе или чак никако. Узрок тој појави очигледно треба тражити у нецелисходном начину живота муслимана који је изазван религијом и својинским односима.

Да хришћанина морамо и у интелектуалном погледу поставити више но муслимана који постепено заглупљује, није свакако потребан никакав посебан доказ. За нас је важно постојање једног, за културу способног сеоског становништва које можемо сматрати да представља само на рад научени хришћански део сеоског становништва Санџака управо на основу његових горе изнетих особина.

Нажалост, у расположењу хришћана према нама у току времена настала је поступна промена за коју и ми делом сносимо кривицу. Хришћанско становништво је, како је било примећено приликом уласка царских и краљевских трупа у Санџак, сматрало тај догађај као повољан предзнак да после дугог ропства и тираније за њих свиће зора слободе и поздрављало је наше војнике као своје избавитеље. Будном оку турских власти те симпатије нису могле промаћи; оне су увере-

били све да би хришћанском становништву онемогућиле сувише близак додир са ц. и кр. окупационим трупама и нарочито су се трудиле да ометају окупирање места са претежно хришћанским становништвом (Нова Варош) од стране ц. и кр. трупа.

Како ишчекивања која је хришћанско становништво полагало на улазак ц. и кр. окупационих трупа у Санџак нису била испуњена, оно је почело постепено да се отуђује и постаје неповерљиво уколико је запажало да му приближавање Аустро-Угарској и њеним представницима на турској територији проузрокује неугодности код локалних власти, а да му са друге стране није било зајемчен изглед на испуњење његових жеља. То је хришћане наравно отерало у руке српске пропаганде коју је и Турска сматрала као мању опасност у поређењу са евентуалним протекторатом који би ц. и кр. труве вршиле над њеним хришћанским поданицима и толерисала је са великом попустљивошћу.

Та пропаганда коју у великом стилу спроводе српски свештеници и учитељи, а коју српска влада материјално потпомаже, све више се на жалост шири и обухватила је од нас нарочито градско становништво у Санџаку чак и у местима под окупацијом ц. и кр. трупа. Међу сеоским становништвом које се више предаје раду но политици, утицај политичких роварења Србије засад још мање долази до израза но у градовима и хришћански сељак који кулучи на имању муслиманског бега, мали хришћански земљорадник којег турске власти плене а муслимански закупци десетка пљачкају и данас још пријатељски сусреће ц. и кр. трупе јер у њима ипак гледа представнике једне хришћанске велике силе које могу да га заштите од прогањања турског самовлашћа. За нас би било од велике вредности када би се успело да тај последњи остатак пријатељског расположења широке масе хришћанског сеоског становништва, којој је у многом погледу потребна заштита, сачувамо за нас.

О Албанцима и албанским муслиманима који станују у Санџаку не може се ништа добро рећи: они су најфанатичнији елементи најгоре врсте и Порта их протежира да би спречила продирање било каквог страног утицаја према Сјеници и Новом Пазару. У вези с незадовољним елементима насељених у тим местима, емигрантима из Босне и Црне Горе, образују они бедем против продора западноевропске културе чије би продирање или разарање изискивало много труда. Стога би била груба грешка ако би се хтело ојачати албански елемент у Санџаку. Ми бисмо с тиме ишли само на руке нашим противницима.

Да би се дала тачна слика о етнографским односима Санџака треба у наставку још поменути посебне особености поменутих крајева.

1. Пљевље. Пола становништва је хришћанско, а пола муслиманско, а околина, с изузетком шест општина, хришћанска. Народ је углавном мирољубив и предан, а земљиште, због неповољног положаја и прилично распрострањених крашких терена, слабо плодно.

2. Пробоље. Однос муслимана према хришћанима је као 2:5. Тај крај обухвата слив реке Побољштице, леве притоке Лима и пружа се преко североисточног дела Санџака. Становништво је мирно и бави се земљорадњом и сточарством. Само у месту Катун наилази се на пљачкаше.

3. Област Буковица образује северозападни део Пљеваљске казе која се сучељава са босанским граничним срезовима Фоча и Чајниче. Њено становништво је компактно муслиманско, измешано само с малобројним хришћанима, које се додуше заиста држало за време последњих устанака, али ипак не може да се сматра поузданим, јер турским властима чини шпијунске услуге на босанској територији и бави се кријумчарењем.

4. Такође је настањена муслиманима област Подгора која се протеже између долине Ћехотине и планинског масива Љубишње као уски појас земљишта који се сучељава са херцеговачким Челебићем. Становници тог подручја су, због сталне борбене приправности против Црне Горе, ратоборни и склони насиљу, узели су живог учешћа у херцеговачком устанку од 1882. и дали склониште многим незадовољним емигрантима из Босне.

5. Западни део Санџака сачињава област Бобова и Ограђенице која обухвата територије на Тари и планини Љубишњи, са искључиво хришћанским становништвом које је у живом додиру са Црном Гором сродном по пореклу и расположењу, а које се одликује храброшћу и енергијом. Тај појас земљишта био је до 1888. године скоро независан од турске управе и стога сразмерно имућан. Планински пашњаци на Љубишњи пружају повољну прилику за гајење стоке.

6. Област Колашина, позната по граничним борбама са Црном Гором које се понављају скоро сваке године, обухвата слив горње Таре па скоро до Лима. Становништво које се цени на ово 10.000 људи способних за борбу, састављено је од две трећине муслимана насилних и пљачкашких, али кукавица. Албанаца у Колашину нема, пошто су албанска племена најближа Колашину одвојена од овога Васојевићком нахијом и хришћанским Беранама. Колашинци се и данас налазе још у стању независности од турске власти и непокорни су пљачкаши најгоре врсте. Покушаји поновљени у више махова да се ту поставе чиновници, пропадали су све до последњег времена због енергичног отпора. И хришћанско становништво које живи компактно уз Тару, у местима Прошћење и Пројићење, као и у планинском пролазу Стожер, налази се у стању независности као ниједно друго хришћанско племе у Санџаку.

7. Између Лима и горњег тока Ћехотине лежи предео Горња Жупа — Камена Гора у коме муслимани укупно надмашују хришћане у размери 8:5. Предео Камене Горе је међутим највећи део компактно хришћански и сучељава се на северу са хришћанском зоном Бабине, чиме се преко Звијезда изграђује мост према компактно хришћанским насељима која леже на српској граници. Становници су скроз вредни храбри људи којима се мора одати сведочанство одважности, интелигенције и пристојности, насупрот колашинском разбојничком олошу.

8. У областима Пријепоља и Прибоја размера између хришћана и муслимана износи 5:3, при чему ових последњих има више у градовима, а оних првих на селу. Северно и североисточно од града Пријепоља леже српске општине са скоро непомешаним хришћанским становништвом и одржавају живу везу са Србијом.

9. Предео Нове Вароши обухвата подручје између Лима и планинског масива Златар планине и протеже се преко доњег тока Увца и Јавор планине. Он образује границу према Србији на вододелној линији. Само малим делом на доњем току Увца граница је природна, иначе она тече углавном само наговештено у планинском пределу и стога ју је лако могуће прећи те пружа хришћанском становништву повољну прилику за саобраћај са Србијом. Многе породице поседују земљу у Србији, а атари појединих места леже делом на српској, а делом на турској територији.

Становништво свих сеоских општина је компактно хришћанско. У самој Новој Вароши обе религије односе се као 3 (муслимани) : 4 (хришћани). Расположење становништва је мирно, мирољубиво, оно је у погледу цивилизације и културе на вишем нивоу но остали становници Санџака. На жалост, ту управо турска администрација наступа најкорумпираније: ту влада безобзирно полицијско гањање које обављају најгори чиновници.

10. У предеу Сјенице који се наставља на Пријепоље и Нову Варош већ се налазе најистуреније представнице северноалбанског племена, дакако, не чисти већ измешани са словенском крвљу. (Пештер, Рожај). Иначе су становници искључиво Словени.

Војнички и политички важан град Сјеница лежи на само два сата хода од српске границе на тачки кроз коју пролазе они правци путева који чине најкраћу везу између Србије и Црне Горе кроз крај углавном настањен хришћанима. С ове стране српске границе на сјенички плато наставља се српска област Моравице са Јавором која при војним операцијама Србије против Турске чини центар акције. Сјенички плато је повољан за војне концентрације.

У Сјеници и око ње, становништво је компактно муслиманско ратоборно и спремно за борбу и стога одлично употребљиво за одбрану границе. Даље на исток граница је опет прошарана хришћанима. Сјеница је, као што ће после бити јасно, једно од најважнијих трговачких места у Санџаку.

11. На Сјеницу се у правцу југа наставља предео Пештер, крашка висораван с великим равницама, без текућица са богатим пашњацима и стога богат у стоци. Нарочито овчарство тог подручја је у читавој Турској на великој цени. Преко Сјенице се врши жив извоз стоке за Цариград, а и за Србију. Овде већ преовлађују Албанци који долазе и за словенских муслимана, а хришћани су у мањини. Размера 3 народности тамо је 3:2:1.

Словенски муслимани су делом касније досељени из **Колашина.** Становништво је ратоборно и непокорно.

12. Предео Доња Жупа који се протеже на десној обали Лима, према Бихору је значајан због најкраће везе од Бијелог Поља за Пријепоље која пролази кроз њега (пут за товарне животиње, дуг 12 сати хода). Становништво је претежно хришћанско.

13. У области Бјело Поље која се наставља на претходну, муслимани су, напротив, у већини (2:1), и то, сам град Бијело Поље скоро искључиво муслимански. Плодно земљиште у долини Лима давало би,

у основи, доброћудном становништву прилику за миран рад када га у томе не би ометале постојеће политичке прилике и роварења агитатора. Бијело Поље је поврх тога један од најзначајнијих трговачких центара Санџака и с једне стране представља тржиште за пограничне црногорске територије, а са друге стовариште за извоз вуне из Санџака.

14. Војнички важни су предео и град Беране као гранична тачка према Црној Гори. Скоро искључиво хришћанско становништво је тесно повезано са Црном Гором, храбром, енергичном и непријатељски расположеној према Турцима и у многом погледу чини насупрот хришћанском становништву области Нове Вароши.

15. Даље се, дуж десне обале Лима наставља предео Бихор и граничи се са Пештером и Рожајем. Ту су две вере у равнотежи. Становништво изгледа да је мирног карактера и није учествовало у устанцима и борбама последњих деценија.

16. У области Рожај која се наставља на претходну преовлађује, као у Пештери, северноалбански елемент. Јужно од Ибра скоро и до њега више Сјеница. Становништво је насилничко, ратоборно и пљачкашко те уз Колашинце спада у најнеупотребљивије елементе у Санџаку.

17. У граду и пределу Новог Пазара, коначно постоји приближно једнак однос између хришћана и муслимана. Земља је плодна, становништво гушће но у осталом Санџаку, а сам Нови Пазар већ има карактер градског насеља, у ком свакако, преовлађују муслимани. Становништво је већином мирно, а у њему се образовао и имућан грађански сталеж (трговци) који је доступан за културни напредак. Но, и овде не недостају немирни насилнички елементи; бројно насељени босански емигранти представљају у сваком случају сметњу за миран развој стања. Ако Нови Пазар, и поред одлично добре настројености стално настањеног словенског становништва, ипак све до најновијег времена игра улогу као позорница политичких демонстрација, то мање треба приписати држању њихових становника околности да је од седишта турске управе за један политички крајње немиран округ и као такав у извесно време даје сопственом становништву у опасним поводима и прилике да даје бечног израза свом незадовољству или својим захтевима. Политички не треба неуспеле особито схватити свако повишење огорчење српског становништва у новопазарској чаршији.

Ако размотримо ово што је речено, може се скицирати следећа слика карактера и расположења становништва Санџака.

Несигурне политичке прилике и сталне размирице са суседним државама као и са сопственим властима препустиле су велики део становништва Санџака једном стању запуштености које се гнуша сваког мирног рада. То важи нарочито за Колашинце и албанске елементе који свакако нису бројно заступљени у Санџаку, као и за поступно насељене босанске емигранте које се без сумње може означити као антикултурно.

Они делови Санџака који леже по страни од позорнице устаничких борби вођених последњих деценија или чије је вредно и храбро

становништво умало да успешно брани своју постојбину од напада споља, коначно делова Санџака под окупацијом ц. и кр. трупа имају међу својим становницима елемената подобних за културу. Као такве можемо сматрати:

1. Муслимански земљопоседници и трговци у Пљевљима и Пријепољу који мирно мисле и који су кроз саобраћај са ц. и кр. окупационим трупама и са Босном доспели до благостања и њихови пословни пријатељи, настањени у осталим градовима Санџака.

2. Хришћанско српско становништво које у поређењу са муслиманским српским становништвом стоји физички и интелектуално на вишем нивоу.

Уз помоћ тих елемената може поћи за руком да се спроведе у дело један, за земљу у сваком случају значајан културни посао као што је градња железнице за Митровицу, при чему би смо имали да се послужимо нарочито овим поменутим под један, који имају и политичког утицаја на Порту и међу својим једноверницима у Санџаку, пошто се хришћански елемент, иако првобитно пријатељски наклоњен нама, под утицајем српске пропаганде све више одвраћа од нас.

Производни односи у Санџаку

Производња у подручјима која у смислу Берлинског уговора припадају Новопазарском Санџаку, скоро искључиво је пољопривредно. Занатски погони налазе се само у градовима, а и то само у ограниченом обиму. Индустријске производње нема ако се изузме неколико млинова, мала пивара у Пљевљима и домаћа радиност која се обавља у читавој земљи (ћилими, сељачка ношња, оруђе).

Аграрна производња је, с обзиром на низак ступањ културе на коме се становништво још налази, ограничена на сточарство (планинско) и, где то земљишни и климатски услови дозвољавају, на ратарство. Нема уређеног шумарства, иако је земља делимично добро пошумљена и има обилне састојине четинарског, храстовог и буковог дрвета које у недостатку комуникација не може да се искоришћује и стога је, у близини насеља препуштено пустошењу људском руком или стадима коза које брсте младе изданке, а на изложеним планинским висовима без заштите изложено штетним утицајима ветра и невремена. Виноградарство се сусреће само ту и тамо по градовима и у долини Лима која има благу климу.

Сточарство се данас обавља у већем обиму такође само у оним деловима Санџака где услед постојања пространијих планинских пашњака и могућности кошење траве (сена) даје бољи приход. То је, од времена окупације Босне, углавном случај у Сјеници, Колашину, Беранама, док је сточарство пљеваљског краја, које је пре окупације такође било живо, услед забране увоза у Босну у сталном опадању и ако и овде има добрих планинских пашњака. Сјеница је данас средиште сточарства и сточне трговине тих крајева а тај положај заслужује пре свега бољој раси своје стоке, повољнијим условима за узгајање и продају и одговарајућој организацији сточне трговине. У Сјеници се сваке седми-

це одржава сточна пијаца на коју, због боље потражње и бољих цена које се на њој постижу читава околина доводи стоку и посећује је. Тамошњи одгајивачи стоке удружили су се за продају а нарочито за извоз својих производа у задруге које у значајним количинама извозе у Солун, нарочито сточне производе (овчији сир, крзно и коже као и вуну). Годишњи извоз тих артикала процењује се на 80.000 круна и 10.000 метричких центи других сточних производа. Жива стока која стиже на пијацу (углавном овце, а потом рогата марва) извози се делом у велике градове у Турској (Скопље, Солун, Цариград), а делом, и то нарочито рогата марва у Србију, где се натурализовала и, док је мађарска граница била отворена за увоз стоке из Србије, продавала даље за Будимпешту.

Интереси тих људи, стога, ако не желимо да их имамо за противнике при извођењу пројекта железничког прикључка за Митровицу, не смеју се занемарити. То би могло само тако да се деси да им се пружи прилика да своју стоку као пре окупације извозе за Босну или преко ње, што би с обзиром на добар квалитет и здравље тамошње пасмине стоке, било без сумње уносан подухват. Ветеринарско-полицијски надзор могао би да спроводи један војни ветеринар кога би требало да делегира команда ц. и кр. окупационих трупа у Пљевљима. Могућност извоза за Босну или преко ње омогућила би оживљавање сточарства и у оним деловима Санџака где је оно, услед затварања босанске границе за увоз турске стоке од времена окупације у постепеном опадању. Тиме би се великом делу становништва Санџака пружила прилика за уносну мирољубиву делатност и ово би се спријатељило са идејом железничке везе са Босном односно са Аустро-Угарском, чије је спровођење без директног учешћа становништва у користима које од те везе могу да се очекују, готово искључено. Природни услови за земљорадњу на подручју Санџака нису подједнако повољни као за сточарство, и то како због особина земљишта, тако и због климатских услова. Читаво подручје некадашњег новопазарског Санџака има карактер суровог, делом пошумљеног, делом скрашћеног планинског земљишта с дубоко усеченим, додуше, већином плодним долинама чије по себи добро земљиште не може довољно да буде искоришћено услед обраде с пољопривредним справама најпримитивније природе. Ван тих долина, заштићених и од природе фаворизованих земљорадњу остају стрми одсеци и тешко приступачни амбиси као и сурова клима која отежава развитак усева и сазревање житарица и воћа. Производња у тим условима није довољна за локалну потребу па, нарочито у годинама са мање добром жетвом, мора да се из суседних области увози чак и жито. Бољи услови почињу у ствари тек код Митровице и у приштинском санџаку који се граничи са Новим Пазаром, где је пољопривреда у видљивом замаху а могуће је и њено знатно повећање.

На правом подручју пљеваљског санџака долазе у обзир за пољопривреду у ствари само речне долине, у првом реду долина Лима од Берана до Пријепоља и Прибоја, а затим котлина Бехотине код Пљеваља. Овде успевају све врсте житарица, шљива, а у долини Лима и друго воће, а од поврћа кромпир и пасуљ. Ако би се становништво навикло на коришћење модерног ратарског оруђа, знатно би се повећао принос земљорадње. У читавој земљи, искључујући и боље ситуирану

Приштину, препотопско дрвено рало и срп, једина су оруђа која сељак познаје. Увођење гвоздених плугова код неких интелигентних земљорадника у Пљевљима, које је покушано први пут 1900. године, изазвало је живо интересовање и наишло на одзив и могло би, када би се наставило и проширило да нашој индустрији обезбеди извесно веће тржиште способно за примање, а становништво поступно да боље упозна и са осталим модерним начинима употребе машина у газдинству. Види се свакако да не би недостајало прилике да се врши културни рад или да се код становника створи повољно расположење за модерне идеје, само би морало коначно да се на том подручју предузме смишљена иницијатива са тенденцијом да се не само више из земље да извлачи корист, већ и да се становништву пружи учешће у тој користи.

Знатно повољније резултате но пољопривреда морале би да дају обе гране основне производње које су сада запуштене — шумарство и рударство, ако би се у њима увело рационалније пословање.

Иако делимично скрађени, Санџак још увек садржи простране још потпуно недирнуте шумске комплексе које поред већ раније поменутих врста дрвећа убрајају у свој састав јасен, граб, кестен и орах и у случају да се створи могућност за извоз, обећавају обилну корист. Најшумовитији крајеви новопазарског Санџака су предели Нове Вароши и Колашина, али се и у осталим деловима Санџака, као и у суседним срезовима Пећ и Приштина, простиру шуме које још увек чекају на експлоатацију.

Према причању домаћег становништва и службеним турским подацима, изгледа да је читав новопазарски Санџак изванредно богат металима и минералима, о чему уосталом путник може да се увери делом и из сопственог запажања. Тако у кориту Велотине код Пљеваља, лежи отворен на површини слој угља; слично лежиште, само још много пространије налази се наводно код Берана и већ побудило интересовање италијанског предузећа које се оснива у Црној Гори. Према податку косовског вилајета, код места Гуждани на четири часа удаљености од среза Новог Пазара, а на шест часова од Митровице нађене су руде злата, сребра, бакра и олова; руде племенитих других метала налазе се на планини Рогозни. Даље, велики је број у читавој земљи минералних извора које домаће становништво користи. У близини Новог Пазара налази се сумпоровита терма, чија вода садржи и гвожђе, а у више суседних села домаћем становништву су познати извори, па и хладни извори који садрже со. Често јављање речи бања у називима места сведочи о обиљу лековитих извора у земљи. Најзнатнији извор те врсте који је, судећи по рушевинама која се налазе у његовој близини, коришћен већ у раније време налази се код села Бања за три часа хода од Митровице.

Од кречног камена даје каменолом код Пријепоља веома добар мермер, док се код Митровице налази мајдан воденичног камења који даје одличан воденички камен за читаву околину па чак и за Босну и Србију.

И суседни приштински санџак обилује разним рудама.

Што та блага до данас леже скоро неискоришћена, узрок је свакако делом и недостатак комуникација, тешкоће саобраћаја, несигурне политичке прилике и заосталост становништва, али и постојећи земљиш-

но својински однос. Шума је у Турској далеко највећим делом државна својина, а само малим делом се налази у приватном поседу и стога је становништво сматра заједничким добром уколико је у питању задовољење њихових сопствених потреба у дрвету за огрев и градњу. Давање права на сечу дрвета једном страном предузећу, становништво би сматрало као задирање у његова наслеђена права и спречавало би то свим средствима, па и оружјем. Па и радници које је команда ц. и кр. окупационих трупа у Пљевљима упошљавала за подизање логорских барака, доживели су у више махова да се на њих отвори ватра када су хтели да уз дозволу локалних власти секу дрвеће у шумама. Слично стоји и са постојећим резервама минерала и метала које становништво, не упознато са приликама често више цени но што они уствари вреде и стога их посебно љубоморно чува. Стога, ако би се, у околностима хтело да упусти у неки подухват у смислу експлоатације несумњиво постојећег рудног блага, то би морало безусловно да се чини у споразуму са становништвом коме би морало да се да учешће у томе, пошто иначе не може да се очекује никакав успех.

Занатска и индустријска активност становништва обавља се скоро искључиво у оквиру домаће индустрије и малих занатских радњи у градовима, док правих индустријских предузећа, изузев једне мале пиваре у Пљевљима, три млина на турбине у Пљевљима и Сјеници и једног парног млина у Новом Пазару, уопште нема.

Домаћа радиност којом се за време дугих зимских месеци баве жене и деца, нарочито код хришћанског становништва, производи углавном основне предмете какви се носе у том крају, коришћењем домаћих сировина (вуне, ланеног конца и кострети) и увезеног памучног конца, ћилиме, затим сапун и ракију. Разноврснија је производња домаће радиности у пећком и приштинском срезу који се граниче са Новим Пазаром; први је познат по спретности својих оружара и кујунџија по читавој Албанији и Македонији, док је у Приштини узела већи обим прерада коже.

Од занатских радњи, осим обућара и кројача који раде за локалне потребе, од трговачког значаја су нарочито штављионице јер оне израђују за трговину један од малобројних извозних артикала земље. Скоро у свакој општини обавља се у већем обиму штављенички занат док осталих малих занатских радњи има само у појединим градовима, чији производи тада уживају у земљи глас због посебно доброг квалитета. Као што је то случај у Пећи са оружарима и кујунџијама, то се наилази на пример у Пљевљима, у погледу обућара, у Новој Вароши, чарапара, а у Приштини уздара.

У случају економског продора Аустро-Угарске преко Митровице, било би неопходно повести рачуна о постојећим занатским односима, утолико што би се морало настојати да се ови локални занати бар за почетак не предају на милост и немилост конкуренцији фабричке индустрије, јер би они тада морали неизоставно пропасти. А тиме би знатан део градског становништва које је досад могло да се бави мирним и рентабилним занимањем остало без хлеба, а опште незадовољство би се природно обрнуло против оних који су били узрочници новотарија. Од тога би и спровођење железничке везе са Митровицом трпело штету, пошто би домаће становништво, несвесно опште користи коју би

требало очекивати од тога културног дела имало пред очима само штету која је задела појединце од њих, те би читаво дело судило по томе.

Трговина у Санџаку

Сходно заосталим производним односима и малим потребама становника Санџака креће се трговина из тих подручја и у њих још и данас у најужим границама, мада је од времена окупације несумњиво наступио напредак који посебно користи извозу Аустро-Угарске.

Пре окупације владао је у читавом Санџаку у ствари само систем трампе који су муслимански земљорадници и прваци настањени по градовима и неки хришћански трговци формално монополисирали и који се састоји у томе што је сељацима читаве године давана роба на кредит по двоструким ценама, док је напротив исплата вршена лети уступањем стоке трговцима за половину процењене цене. Ти трговци су потом тако добијену стоку слали у великим транспортима преко Сарајева за Далмацију, или преко Митровице за Солун да би је тамо продавали по повољној цени или је размењивали за робу која има продају. У то време уобичајене зеленашке камате дају јасну слику зараде са којом су пословни људи и финансијери у Санџаку били навикли да раде. Зајмови су одобравани само под следећим условима: или уз плаћање четири посто камате недељно, или ако се дужник обавезао да своје производе повериоцу уступа до отплате дуга за један грош по оки испод вредности.

Од времена окупације прилике су се знатно промениле. Пословни људи и земљопоседници у Пљевљима који су се обогатили испорукама ц. и кр. окупационим трупама концентрисали су трговину тог града и његовог подручја у својим рукама и модерно је организовали. Они стоје у директној вези преко текућих рачуна са фабрикама од којих набављају робу и сваке године неколико пута посећују своје изворе за набавку у Аустро-Угарској и на Истоку. Откако су Пљевља повезана са Босном колским путем који се одржава у добром стању, град је постао трговински центар за увоз из Аустро-Угарске. У Пљевљима се управо завршава последња модерна саобраћајница која повезује Санџак преко Босне са средњом Европом, а овде почиње подручје путова за товарну стоку на којима је немогућ транспорт робе на било који други начин до товарним животињама. Стога друм који од Сарајева иде до Пљеваља и даље до Пријепоља има изванредну трговачку важност за аустро-угарску трговину. Њему треба такође захвалити што трговински рејон солунског пристаништа из кога наша конкуренција (Немачка Италија) просире ка унутрашњости Балканског полуострва и који се протезао све до Босне, а данас се још пружа преко неокупираног дела Санџака до у јужну Србију, за најважније увозне артикле Пољимља завршава се код Пријепоља докле је наш извоз продро практично без конкуренције. Даље продирање спречили су повољнији подвозни услови код увоза преко Солуна. Даље формирање комуникација у Санџаку у смислу даљег повезивања са Босном морало би да има за последицу даље повлачење утицаја сфере Солуна и зато ће бити од еминентног значаја за трговинско-политичке интересе Аустро-Угарске.

Трговински биланс Санџака је углавном пасиван, пошто је мала пољопривредна производња једва довољна за подмирење земаљских потреба, сточарство има могућност извоза само у једном правцу (према Србији и осталој Турској), а сва остала производња подручја лежи скоро неискоришћена. То доноси собом да увоз најнеопходнијих потрепштина премаша извоз малобројних експортних артикала.

Као предмети извоза долазе у обзир само стока, крзна и коже, кријумчарија, вуна, восак и сир. О трговини стоком у Санџаку, која полази од Сјенице, већ је поменуто све што треба о том знати када се говорило о пољопривредној производњи. Најважнији извозни артикал су крзна и коже и то јагњеће и јареће, као и кожа и овчија крзна, који се извозе скоро искључиво преко Митровице и Солуна у Француску, Америку и Аустро-Угарску. И за те артикле је Сјеница трговачки центар што је извесно разлог што они иду преко Солуна.

Количина кожа и крзна која се годишње извезу из Санџака преко Солуна може се оценити на округло 200.000 комада (претежно јагњећих и јарећих кожа).

Важни експортни артикли су крзна, нарочито куне, творови, лисице, зечеви, а и видре и јазавци, што се све због више цене испоручује преко Сарајева за Будимпешту и Беч.

Вуна, уколико се не прерађује у домаћој радиности, такође одлази за извоз и то из Пљеваљског Санџака преко Сарајева за Трст и Беч, а из осталих делова бившег новопазарског Санџака, преко Солуна. И за тај артикал Сјеница је главно производно подручје и трговачки центар. Из саме Сјенице одлази годишње у извоз 2.000 метричких центи овчије вуне, углавном за Италију за израду покривача и ћебади.

Поред поменутих артикала предмет извоза су још сир и восак и то од првог артикла годишње се извози преко 3.000 метричких центи, такође сва Сјеница за Солун, док се восак пушта у трговину у малим количинама, пошто се пчеларством бави само хришћанско становништво и то у малом обиму.

У недостатку статистичких података о укупном увозу Санџака, могу се навести само они који се односе на Пљевље. Према наводима тамошњих трговаца укупан увоз пљеваљског санџака износи годишње 70—90 вагона у вредности од 80—90.000 турских лира (око 1.000.000 круна), од чега на увоз из Аустро-Угарске отпада вредност од округло 60.000 лира, а тридесет хиљада лира на увоз из Солуна. Овде дакле, преовлађује увоз из Монархије и тек на границама пљеваљског санџака, у Пријепољу, долази до израза утицај солунског тржишта. Остала подручја Новопазарског санџака, нејединственог комплекса, нарочито Сјеница, која, према наводима трговаца годишње сама набављају из Солуна робе за округло 500.000 круна, леже већ у границама продајног подручја тог турског пристаништа.

Главни увозни артикли су употребна добра која служе за подмирење свакодневних потреба становништва, дакле у првом реду храна и средства за уживање, гвожђе и мануфактурна роба.

У првој поменутој групи робе преовлађује шећер над свим другим артиклима, јер се набавља годишње до 30 вагона у вредности од округло 120.000 круна искључиво из Аустро-Угарске преко Трста. За њим главним увозним артиклом ређају се кафа и шпиритус са 10 вагона го-

дињање, а овој последња без изгледа за мењање са ракијом која се производи у земљи или купује у Србији; осим тога се у мањим количинама набавља шпиритус углавном за потребе војних лиферената, затим сапун и уље, скоро искључиво из Трста. И брашно се набављало из Аустро-Угарске док није подигнут парни млин у Новом Пазару. Сада будимпештански млинови испоручују само финије врсте брашна, док се обично хлебно брашно набавља из Новог Пазара. Укупне набавке износе 35 вагона од чега 30 из Новог Пазара, а само пет вагона отпада на мађарске млинове. За вино од ког се годишње увози око пет вагона, намађарске млинове. За вино од ког се годишње увози око пет вагона, задржано је ријечко тржиште. Добро се продају вина из Далмације а у малим количинама македонска и грчка вина.

Од друге групе робе која има прођу у Санџаку — гвожђарије, — углавном се набављају потковице и ексери из Босне (Вареш), косе и српови преко Трста из аустријских фабрика, док се кључеви, окови за прозоре и врата набављају преко Солуна из Немачке.

Знатно мањи но у две групе о којима је било речи јесте увоз производа текстилне индустрије и мануфактурне робе због конкуренције домаће радиности и тражње која је ограничена на варошко становништво. Укупно стиже годишње за увоз пет до шест вагона, пола из Аустро-Угарске а пола преко Солуна. Артикл који има најбољу прођу јесу памучна платна које становништво меша са домаћим кудељним влакном. Предност се даје финијим енглеским концима јер дају финије ткања. Аустро-Угарске предионице памука испоручују напротив углавном тканине које имају прођу и то шифоне и материјале за женске хаљине.

Од осталих увозних артикала углавном се набавља кожа за обућу за потребе обућара који искључиво раде за читав Новопазарски санџак, стакларију највећим делом из Аустро-Угарске (прерађевина која се купују и у Солуну из француске робе). Прилично велика потреба за папиром за цигарете покрива се додуше у Солуну, али аустријским фабрикама. Шибице долазе из Аустрије (Фурта) као и боје и гвозденије.

Насупрот томе увози се преко Солуна само руски петролеум.

У граду Пријепољу који се граничи са Сјеницом, а који додуше још припада пљеваљском санџаку, преовлађује као што је поменуто, већ утицај солунског тржишта. Тамошњи трговци посећују само ту пијацу и стога набављају углавном немачку робу, која је додуше најјефтинија, али је квалитативно знатно испод производа аустро-угарске индустрије. То важи за све предмете за подмирење потреба који имају прођу у земљи, посебно за мануфактурну робу, тако да за аустро-угарску индустрију не би било тешко да освоји пријепољску пијацу чији годишњи увоз представља увоз од 88.000 круна, те да одатле продре даље према Сјеници. Један од разлога зашто се то није десило лежи свакако у томе што је трговцима тог краја, који су делом босански емигранти, забрањено путовање у Босну и тиме им је одузета могућност да преко Сарајева успостављају пословне везе с аустријским фирмама.

Према овоме што је речено, територија која је у Санџаку отворена за извоз из Аустро-Угарске, не пружа се много даље од Пљеваља. То је додуше напредак према раније, и када се утицајна сфера солунског тр-

ке пружала преко тог града све до унутрашњости Босне, али само мали, пошто би се на основу права која нам припадају и са средствима која стоје на расположењу могло без сумње лакше постићи. То би била ствар правилно вођене трговинске и саобраћајне политике, да се трговински односи Санџака скрену на колосек који би одговарао нашим трговинским и политичким интересима, да би се постигао циљ који је поставио Берлински уговор. Једно од најделотворнијих средстава за то је несумњиво изградња мреже комуникације ка Санџаку и у њему у смислу тешњег повезивања са Босном. То нас сада доводи до најважнијег дела ове расправе на питање санџачке железнице.

Питање санџачке железнице

Да би се предмет следећих излагања тачно прецизирао треба одмах на почетку констатовати, да под санџачком железницом треба разумети пругу од садашње крајње тачке босанске источне железнице која је 1906. године предата у саобраћај, до Митровице, крајње станице огранка пруге Ниш—Солун, који се одваја од Скопља. Та пруга, дуга око 200 километара чини део главне линије коју је Порта пројектовала још пре Берлинског уговора, а која полазећи од Цариграда преко Једрена, Пловдива, Сарамбеја (?), Самокова, Ђустендила, Скопља, Приштине, Бања Луке треба да води до Новог, ради повезивања с аустро-угарском железничком мрежом. Та главна пруга требало је да пролази средином читаве европске Турске, и да у извесној мери образује кичму, преко које би појединим деловима царства у распадању, а нарочито удаљене западне провинције требало да повеже опет тешње са главним градом, смештеним на крајњем истоку Европе. Услед жеље Србије да се пруга пројектована преко српске територије за Солун и Цариград, прикључи, првобитни пројекат је био проширен у том смислу што су сада била узета два погранична места за турску главну пругу, наиме Нови и Београд.

Овај пројекат, конципиран у великом стилу није био само за Турску од еминентног значаја, већ је имао и карактер светске саобраћајнице, јер читаву област европске Турске повезује са европском железничком мрежом и са изградњом огранка пруге за Солун која се планира, намењује том пристаништу важну улогу крајње станице европских железница за саобраћај са даљим Оријентом. Да за Аустро-Угарску она мора бити посебно повољна и важна почива на предности непосредног прикључка на железничку мрежу Монархије и на могућности да се један део европског саобраћаја са оријентом која пролази преко италијанских пристаништа преко Аустро-Угарске скрене на Солун.

Исход руско-турског рата и ново стање ствари створено Берлинским уговором, изменили су у знатној мери тај првобитни пројект, тако да ни Порта није могла да постигне сврху која је најпре намеравана, а ни Аустро-Угарска да извуче ону корист из тога коју је имала права да очекује према првој замисли. Услед измењене ситуације, српска пруга која је била замишљена као допуна првобитног пројекта, добила је значај главне саобраћајнице, док је изградња железнице кроз Санџак и Босну за Нови уопште изостала, тако да је Аустро-Угарска изгубила

вредност директне везе своје железничке мреже са турском и наду да ће један део светског саобраћаја моћи да скрене на своје железнице. Западне провинције Отоманског царства још и данас немају железничке везе са источним провинцијама и суседним земљама и стога су у културном и економском погледу, знатно заостале за овима.

У тој ситуацији налази се сада и новопазарски санџак који би према пређашњем пројекту лежао на сред једне светске саобраћајнице, а данас уместо ове не располаже ни мрежом проходних путева.

О тим измењеним околностима мора се водити рачуна при оцењивању садашњег значаја санџачке железнице и у данашњим околностима не може јој се придати она вредност коју би имала да је изграђена главна линија: Нови — Цариград. Она ће је можда поново стећи, ако главна линија босанских железница добије нормалну ширину колосека и тада би идеја првог Хиршовог пројекта ипак била извршена. Засад, пак, нема никаквог изгледа и разлози који се супротстављају претварању босанске железничке мреже у мрежу нормалног колосека, и израде прикључака који долазе у обзир за светски саобраћај сада су још тако меродавни да се у догледно време не може рачунати на тако далекосежне промене постојећих односа.

Стога ћемо с оним што је изложено и процењивати вредност санџачке железнице према данашњој ситуацији.

У току овог прегледа у више махова је указано на то да културна заосталост санџачког становништва може великим делом да се протумачи недостатком комуникација које би омогућиле коришћење богатства тла и његово становништво довела у директну везу са трговачким центрима Аустро-Угарске. Ако се већ корист коју је санџачком становништву и војсци Монархије донео пут који се постепено изграђује у току многих година може да сагледа на примеру Пљеваља, колико би тек више требало проценити корист коју би земљи и аустро-угарском експорту донела железница кроз Санџак за Митровицу, која би се прикључивала на босанску железничку мрежу? Трговинско-политичка вредност санџачке железнице не може се дакле спорити. Ако томе још прирачунамо политичке и војне моменте који су посебно за Аустро-Угарску од значаја, који су одувек указивали на велику потребу изградње санџачке железнице, не може јој се одрећи еминентна важност за Аустро-Угарску ни унутар уског оквира сада постојећих односа.

Сада се даље ради о томе да се узме у претрес питање изводљивости, начин изводљивости. У ту сврху треба размотрити питање:

а) техничке изводљивости,
б) рентабилности,
в) трасе,
г) ширине колосека,
д) начина и извођења градње.

Што се тиче техничке изводљивости не треба себи скривати да санџачка железница, било која траса да се изабере, спада у најтеже железнице које на балканском полуострву постоје или су пројектоване. У том погледу би је требало ставити бар у исти ред са босанском источ-

ном железницом, која је пуштена у саобраћај 1906. године, а која управо води до границе Санџака. Неукротиви брдски терен који пресеца траса санџачке железнице са својим огромним разликама нивоа, одсуству довољно широких речних долина и различитим особинама тла, најзад климатске прилике које ометају саобраћај, постављају највише захтеве на технику градње железнице. Услед тога ће санџачка железница свакако спадати у најскупље пруге на Балканском полуострву.

Трошкови су довели у питање и рентабилност железнице, а техничари сматрају да санџачка железница, с обзиром на скупоћу постављања и предвиђено малог саобраћаја не може да се рентира. Стога ће бити потребна једна каматна гарантија у приближној висини од три милиона круна. Та неповољна перспектива је била један од главних разлога зашто је изостало извођење санџачке железнице и зашто се и данас у круговима произвођача не показује за њу никакав интерес. Ми ћемо ту ствар поближе испитати.

Ако се пође од претпоставке да у Санџаку треба све да остане тако како је данас и ако се очекује да народ и убудуће истраје у свом незнању и културној заосталости, да крвави сукоб и размирице између народности и религије и даље пустоше земљу и да можда ограниченост муслимана на штету хришћана се прошири тада се железница далеко неће исплатити. Но, тада нико неће моћи да гради железницу у Санџаку, јер ће се становништво, непријатељски расположено према култури, увек супротстављати оружје таквом подухвату. Ако даље, уопште треба помишљати на изградњу санџачке железнице мора се поћи од претпоставке да ће искоришћавање богатстава која у сваком случају постоје у земљи бити могуће и да ће становништво поћи путем културног напретка. Тада се одмах мења ситуација те ако ми узмемо у обзир повећану производњу изазвану напредовањем културе, а затим постоје предуслови, повећање потрошње и увоза које би услед тога наступило, тада се може очекивати не само мање каматно јемство, већ са временом и рентабилност железнице, под претпоставком да ова буде целисходно постављена.

То доводи до расправљања треће и четврте тачке — трасе и ширине колосека. Што се тиче трасе, безусловно је потребно да се изабере она која од крајње станице босанске источне железнице према Сјеници, преко Новог Пазара, води до Митровице, док напротив у сваком случају треба ону која пролази долином Лима на Беране, а одатле после преласка преко вододелнице између Лима и Ибра, води за Митровицу долином те реке, и то из следећих разлога: првопоменута траса води најкраћим путем кроз најкултурније и најгушће насеље делове Санџака који већ данас могу да се сматрају трговачким центрима земље (Сјеница, Нови Пазар) до прикључка на Митровицу, док линија Лим — Ибар води кроз оне крајеве Санџака које настањује најнекултурније становништво на културно најнижем ступњу, који леже по страни од ових саобраћајних центара, води заобилазним путем до Митровице, а која се уосталом поклапа са трасом балканске трансверзалне железнице коју су пројектовали наши политички противници. Становници Пријепоља, Сјенице, Новог Пазара, лакше ће се задобити за идеју изградње железнице, ако њен програм буде узео у обзир и њихове интересе: становници Берана и Бијелог Поља, Косовци, а уз то још хриш-

уски планински облици у долини Ибра без сумње ће се супротставити изградњи железнице и чак ако би се она остварила, ометати саобраћај. Но, пошто је код сваког политичког или културног подухвата већег стила, ако треба рачунати на успех, потребна сарадња и сагласност становника, одлука може пасти само у смислу трасе Сјеница — Нови Пазар — Митровица.

У погледу ширине колосека мора се из извесних трговинско-политичких разлога, пледирати за уски колосек. Железница треба да се прикључи на босанску железничку мрежу да би се омогућио аустро-угарски извоз за Санџак и увоз из те земље у Монархију или бар за Босну. Постављањем железничке пруге која из унутрашњости Босне води директно у средиште европске Турске, Косово Поље, треба да буде потиснуто продајно подручје солунског тржишта на ком доминирају наши конкуренти, у корист проширења и трговачког утицаја сфере Аустро-Угарске. Како би пак железница нормалног колосека која би од Митровице водила до босанске границе могла да одговори тој сврси? Она би сасвим на против проширила продајно подручје солунских тржишта све до босанске границе, а можда и даље и поново успоставила стање пре Берлинског уговора.

Разматрање конкуренцијалних прилика Санџака показало је да су аустријски и мађарски извозни артикли продрли донде докле стиже друм који је изграђен од Сарајева за Пљевља, а даље не; они нису могли да прихвате конкуренцију са солунском робом преко тог рејона. Разлог томе лежао је делом свакако у навикама и расположењу становништва, а углавном у околностима подвоза. Оног дана када је Друштво источних железница снизило своје подвозне ставове за саобраћај од Солуна у унутрашњост, извоз Аустро-Угарске за Санџак био је потиснут на границу код Пљеваља.

Наша трговина због високих транспортних ставова Трст — Сарајево 3,60и4,20 К, а Сарајево — Пљевље 5 К по метричкој центи није могла даље да конкурише са увозом преко Солуна. Како би конкуренција и била могућа на прузи, код које на сразмерно малом растојању треба два пута вршити претовар, док је немачка, италијанска, енглеска и француска роба могла да се из солунских складишта по повољној тарифи и без претовара доноси директно на босанску границу?

Ако дакле, успостављање места за претовар између ускотрачне железнице и железнице нормалног колосека на босанској граници само по себи не би било препоручљиво из трговинско-политичких разлога и питање рентабилности санџачке железнице говори за проширење ускотрачне железнице до Митровице и подизање места за претовар у том граду. Независно од тога што се ускотрачна железница много амортизује и боље рентира него железница нормалног колосека, што је код санџачке железнице од посебне важности морају се још размотрити следећи моменти од важности за питање рентабилности железнице. Пошто културно подизање Санџака треба да поникне из Аустро-Угарске, а не из Солуна не може увоз из тог турског лучког града никада достићи онај значај који би увоз из Монархије морао да постигне при подесном постављању железнице. Солунска трговина ће се додуше трудити да обезбеди себи тржиште у Санџаку ипак једва да ће бити у могућности да утиче на подизање потрошачке снаге земље. Поред тога му је, успоста

кљањем царинске баријере на босанској граници, сужено поље дејства. Сасвим друкчије стоји ствар с извозом у Санџаку: предуслови за његову експанзију у тој области већ постоје. Аустријски и мађарски индустријски производи уживају међу становништвом најбољи глас и били би вероватно више тражени када би услови подвоза били повољнији. Једна ускотрачна железница која би се прикључивала на босанску железничку мрежу могла би да отклони тај недостатак и отворила би трговини Аустро-Угарске не само пут преко читаве територије некадашњег новопазарског Санџака, већ и даље ако би Митровица била оформљена у велико стовариште за аустријске производе, одакле би могле да се економски освоје трговачки још мало нарушене западне покрајине европске Турске. Но, тај програм отвара за рентабилност санџачке железнице једну сасвим нову перспективу, но, идеја о изградњи пруге нормалног колосека која би полазила из Митровице. Ова последња би извесно била нерентабилна и таква остала, док би једна ускотрачна пруга доведена до Митровице у прикључку на босанску источну железницу за почетак искључивала каматно јемство које би извесно далеко заостајало иза захтева једне железнице нормалног колосека, а има све изгледе да временом постане рентабилна.

Да јој и са војничког гледишта треба предност док год босанска железничка мрежа остане ускотрачна не може се оспоравати. Па и пре тактички, но политички разлози који би евентуално говорили у корист започињања изградње железнице нормалног колосека од Митровице, не би требало да буду тако значајни да обеснаже трговинско политичке недоумице које се могу истаћи против те врсте извођења.

Из горе третираних трговинско политичких и финансијских разлога, требало би да пројект ускотрачне железнице за Санџак пре добије сагласност обе владе, нарочито у питању субвенционирања, а то мађарске владе утолико више што таква једна железница не би никако могла да се сматра конкуренцијом мађарским железницама, и да је опасност скретања саобраћаја с истока од стране ове последње на босанску ускотрачну железницу потпуно искључено.

Коначно би требало указати још на један моменат с обзиром на начин извођења изградње железнице који може бити од одлучујућег значаја за успех подухвата, а то је сарадња санџачког становништва. У току ове студије у више махова је указано на то да само они подухвати већег стила могу обећавати успех који се остварује у споразуму са становништвом земље уз чување њихових интереса и уз њихово учешће у добити. У Санџаку су прилике посебно повољне за нас јер један део становништва има нама да захвали релативно благостање које ужива и, уколико се ради о једној акцији трговинско-политичке природе, стајаће извесно уз нас. Ако бисмо интересе тих људи, који нам кроз своје сродничке, националне и трговинске везе у оним деловима Санџака где нас још сматрају странцима, ако не и непријатељима, могу бити од највеће користи, запоставили, тада се не бисмо само одвратили од својих пријатеља већ бисмо дигли руке од једне предности која никоме до нама не стоји на располагању и знатно ојачава наш положај у Санџаку. Ти људи у које спадају у првом реду грађани из Пљеваља који уживају учешће у пословима испоруке за ц. и кр. окупационе трупе, и у осталим царским и краљевским гарнизонским местима у Санџаку, имали би не

само разумевања за предности које се могу очекивати од изградње железнице, већ располажу и довољним новчаним средствима да и сами учествују у том подухвату, а поред тога би умели да привуку и остала помоћна средства која нама нису доступна — нарочито, код евентуалне експлоатације шумског и рудног блага као и лежишта угља у земљи. Ако бисмо те људе заобилазили, излажемо се опасности да се они придруже нашим противницима и појачају њихову фалангу док бисмо их иначе могли имати за савезнике.

Стога треба припремати земљиште за акцију која ће започети у Санџаку, одговарајућим поткрепљењем и придобијањем елемената који су према нама пријатељски расположени: руку под руку са тим требало би започети у Цариграду дипломатски притисак на Порту.

Беч, 1907. године.

Мр Авдија Авдић

ОПШТИ ПОГЛЕД НА МИГРАЦИОНА КРЕТАЊА МУСЛИМАНСКОГ СТАНОВНИШТВА НА БАЛКАНУ ОД КРАЈА XIX ВЕКА ДО ЗАКЉУЧЕЊА ЈУГОСЛОВЕНСКО-ТУРСКЕ КОНВЕНЦИЈЕ

(11. јула 1938. год.)

Догађаји који су се збили у периоду Велике источне кризе (1875—1878) изазвали су масовну миграцију муслиманског становништва на Балканском полуострву. Одлуке Берлинског конгреса, којим је завршен трогодишњи период кризе, биле су судбоносне за све балканске народе. За Аустро-Угарску, најважнија одлука била је садржана у члану XXV Берлинског уговора, на основу којег је она добила право да окупира Босну и Херцеговину и новопазарски Санџак. Крајем јула 1878. године окупационе трупе прешле су Саву и после тромесечних борби и савлађивања жестоког отпора босанских Муслимана, Аустро-Угарска је постигла свој циљ.

Окупација Босне и Херцеговине покренула је масе муслиманског становништва, које су бежале испред »шваба« према новопазарском Санџаку и косовском вилајету.[1] С. Ђукај доноси податке из извештаја енглеског вице конзула у Сарајеву од 7. децембра 1878. године да је »из Босне 50.000 житеља—исељеника, Муслимана, кренуло на пут за Истанбул, и да су Муслимани Босне добар отпор дали новој аустријској команди«, те да је, према саопштењу француског инжењера Бароа (Barrois) од 22. X 1878. године »на железничкој прузи Солун — Митровица, у Македонији гладовало 60.000 исељеничких породица, а то може да буде за њих катастрофа«.[2]

По В. Шалипуровићу, муслиманско становништво у новопазарском Санџаку чинило је 45% укупног становништва до устанка у Босни и Херцеговини (1875—1878), а после окупације Босне и Херцеговине тај број су на 60% повећали досељени мухаџири.[3]

Мржња према аустро-угарској владавини сјединила је Србе и Муслимане у херцеговачком устанку 1882. године. После угушења тог устанка, неки поражени устаници, Срби и Муслимани, прелазе црногорску границу, а појачава се и прилив мухаџира у новопазарски Санџак.[4]

Стицањем своје независности, на основу одредбе Берлинског конгреса, Црна Гора је добила и територијално проширење. Из, Црној Гори, присаједињених крајева отпочеле су масовне сеобе муслиманског становништва, које је у великом броју до тада било заступљено на том простору (Никшић, Колашин, Бар, Улцињ). Никшићани и Колашинци, као што је био случај и са мухаџирима из Босне и Херцеговине, селили

су се на подручје новопазарског Санџака, а неки су пошли даље на исток до Цариграда.[4] На том дугом путу, дешавало се да мухаџири буду нападани, пљачкани и са својим породицама убијани. Управник јаворске царинарнице извештава Српско министарство спољних послова 26. априла 1890. да је «навала Турака из Босне и Херцеговине и Космета тако велика, да се већ неће моћи сместити, услед тога и турска влада наредила је те су и о државном трошку пресељене 80 фамилија турских из Сјенице чак у Малеш ће се им дозвољавати дати земље, семе, па волове и остале потребе. Ових 80 фамилија били су досељеници из Херцеговине».[5] У вези са овим породицама, 25. маја 1890. јаворски царинарник извештава: «Чим су ових 80 фамилија тамо у Малеш стигле, изродила се нека распра између поглавара тих фамилија бајрактара Звиздића — овај бајрактар Звиздић био је неко време код књаза Николе, и између тамошњих нових Бугара. У самом почетку било је погибије и са једне и са друге стране. Но, у почетку овога месеца на сами дан Бајрама, кад су ове Турци били у џамији и немајући код себе оружја, јер им је оружје влада одузела, нападну их тамо Бугари у самој џамији, те их за пола часа падне 40 мртвије, а затим Бугари нападну на њихове жене и децу те већином све исеку. Од новопазарског гарнизона отишло је тамо два батаљона пешадије одмах».[7]

У пролеће 1893. године око 20 муслиманских породица, које су се из Никшића биле доселиле у Беране, иселило се у Турску, у околини Брусе. Ове породице изазивале су разне конфликте са црногорским пограничним стражама. Пошто им је турска влада доделила имања у околини Брусе, оне су отселиле.[8]

Са подручја Бара, Улциња и Краја, која су била уступљена Црној Гори, исељавао се албански муслимански живаљ. Исељеници из Краја упутили су 7. октобра 1878. године петицију енглеском конзулу у Скадру, у којој су наглашавали да им је положај врло тежак и да желе да се врате у своја места.[9] Исти конзул извештава 12. октобра 1878. године енглеског амбасадора у Истанбулу «да су исељеници из Бара и других крајева предали молбу, да им се омогући повратак у своја места».[10]

На подручју косовског вилајета стизали су мухаџири и из области, које су по одлуци Берлинског конгреса предате Србији (из топличког и врањског округа и среза прокупачког). Међу њима најбројнији су били албански муслимани, а било је и Турака и Черкеза[11]. С. Растеј истиче да је мухаџира било како по градовима, тако и по селима косовског вилајета,[12] а Б. Микић да «у старој Србији и Македонији није било готово ни једне вароши, а да у њој није било мухаџира и мухаџирске махале».[13]

Као резултат снажних мухаџирских кретања усмерених према косовском вилајету и даље за Турску, дошло је на том простору до промена у броју становника. Тако се број становника у приштинском санџаку повећао 1878. године за 12.232 у односу на 1877. годину. У скопском санџаку се у односу на поменуте године број становника повећао за 8.424. Међутим, у следећим санџацима број становника се смањио 1878. године у односу на 1877. и то: у призренском санџаку за 16.462, у новопазарском Санџаку за 47.518, а у дебарском санџаку чак за 77.125 становника.[14] До смањења броја становника у поменутим санџацима дошло је вероватно због исељавања у Турску. Као резултат исељавања

примећује се опадање укупног броја становништва косовског вилајета. Тако је на овом простору у 1884. години било мање становника за 4.378 у односу на 1882. годину.

Тенденција опадања становништва косовског вилајета престала је 1884. године, а каснији подаци указују да је дошло до повећања броја и муслиманског и хришћанског становништва. Према статистичким подацима о броју становника косовског вилајета које даје Т. Гуран за годину 1887/88.[15] такође је приметно повећање броја становништва. Тако се у периоду од једне деценије (1884—1893) у санџацима приштинском, скопском, новопазарском, пљеваљском и пећком, број становника више него удвостручио: од 307.610 становника, колико је било у тим санџацима 1884. године, повећала се цифра на 658.229 (1893).[16] Према салнами косовског вилајета за 1900. годину, укупан број становништва тог вилајета износи 964.657.[17]

Руско-турски рат, који је трајао од априла 1877. до закључења мира у Сан-Стефану (Yeşilköy) 3. марта 1878. године, био је један од најзначајнијих догађаја у периоду Велике источне кризе. У овом рату руска војска је успела сломити жесток отпор Турака, а после пада Плевне (9. децембра), руској војсци је био отворен пут ка Цариграду. Рат је узроковао масовну сеобу муслиманског живља са подручја Бугарске. У вези са овим, С. Ризај пише: »На основу писма српског кајмакама упућеног ферику Косова, од 2. јуна 1878. године, сазнајемо да су емигранти настањени у Ћустендилу, пошто нису могли да издрже напад Бугара, дошли у Паланку. А 29. јуна 1878. године Муслимани Империје упутили су апел канцелару Немачке и председнику интернационалног конгреса у Берлину Бизмарку о свом лошем положају, насталом Сан-Стефанским миром. Стога Берлински конгрес шаље 11. јула 1878. године на подручје Родопа једну европску комисију, у саставу са амбасадорима Француске и Енглеске у Истанбулу, чији је задатак био да испита на лицу места положај исељеника. Комисија је установила да је на Родопима било 150.000 исељеника, које су хтели да ликвидирају Руси и Бугари. Исељеници су били гладни, а од њих 70% биле су удовице и деца.[18] С. Ризај наводи и следеће податке: »У 1878. години је дошло до великог поремећаја становништва, у првом реду припадника исламске вероисповести европског дела Османског царства. Тако, према рачунању Тефик Бијикоглуа »када су Руси Дунав прешли и кренули према Једрену и Истанбулу 600.000 Турака је емигрирало, остављајући све своје ствари. Од ових емиграната до 100.000 прешло је у Анадол. Том приликом 150.000 житеља се сместило у Истанбулу. Исто толико (150.000) сместило се у планинама Родопа и у крајевима западне Тракије. Са горње стране емигранти су се сместили на свим пределима Румелије. Исељеници који су прешли у Анадол сместили су се у вилајетима централне и западне Анадолије. Од тих (углавном Черкези) упућивани су и у Сирију. Међутим, према констатацији Билала Н. Шимшира, заснованој на турским, француским и енглеским изворима, сматра се да се тачно не може утврдити колико је емиграната прешло у Анадол. Али, из Румелије, каже Шимшир, није било 600.000 исељеника, већ око 1,000.000. Јер, према тврдњи Шимшира у рачунању Тефика Бијиклија (900.000), очито се види, да није ушао број исељеника до 300.000 који су емигрирали у солунски и косовски вилајет, нити број до 200.000 који су побегли у друге крајеве Империје.[19]

После окупације Босне и Херцеговине, Аустро-Угарска је настојала да још више ојача своју моћ на Балкану, онемогући уједињење Србије и Црне Горе и стварање југословенске државе те тако да «стане на главу змији словенској». Она је према Балкану и балканским народима водила чисто освајачку, империјалистичку, колонијалну политику, која ће је гурнути у први светски рат.

У том свом плану Аустро-Угарска је 1908. године анектирала Босну и Херцеговину, што је било противно одлуци Берлинског конгреса.

Насељавање мухаџира из Босне и Херцеговине у новопазарски Санџак, после тог догађаја, добило је нешто другачије димензије, будући да су на власт у Турској већ у јулу 1908. године били дошли младотурци. «У Османском царству 19. столећа (пише Joseph von Hammer) зрело је дозријевало низ нових схватања: османизам и национализам, либерализам и конзервативизам, исламизам и туркизам, демократија и аутократија, централизација и децентрализација. Младотурско раздобље довело је сваку од тих идеја, и све заједно, до врхунца. . .»[28] Младотурци су настојали отоманизирати европски део Турске па се и насељавање мухаџира спроводило с много више плана него до тада. «Централни младотурски комитет у Солуну закључио је да ће се колонизацијом мухаџира моћи пригушити хришћанско становништво у свим областима. Младотурци су говорили да у насеобинама мухаџирским лежи услов за мирни развитак турске Империје».[29]

И. Косанчић пише да се «по ново-пазарском санџаку протеже густа насеља мухаџирска између Камене Горе, Звијезде и Бабине, на граници пљеваљске и пријепољске казе, затим у ново-варошкој кази на Мангури, испод Тикве на Кривој Калдрми, код села Драгољића и у Међугорју. Затим растурено је доста мухаџирских насеља по Рогозни и по Дежеви.

За последње три године од анексије Босне и Херцеговине највише је мухаџира насељено у пљеваљском санџаку, а нешто мање источно од њега.

Тако од извршене анексије Босне и Херцеговине насељено је мухаџира по овим двеју области:

1. Пљеваљска каза

1. Бучје	28 породица
2. Бријесница	30 породица
3. Комине	7 породица
4. Боровица	10 породица
5. Голо Брдо	11 породица
6. Мало Брдо	8 породица
7. Ковачи у Бољанићима	10 породица
8. Оџинина	1 породица
9. Потпеће	2 породице
10. Пљевља	40 породица
11. По друговинама (махалије)	7 породица
12. Другаиће	30 породица
Свега:	190 породица

2. Пријепољска каза

1. Зовоњац	11 породица
2. Околина Пријепоља	3 породице
3. Пријепоље	15 породица
4. Плужањ (више Толаца)	10 породица
5. Прибој	4 породице
6. Чувакуће (више Прибоја)	3 породице
7. Големина брда	10 породица
Свега:	56 породица

Дакле, у целом пљеваљском мутесарифлуку насељено је за последње три године 240 мухаџирских породица. Највећи део, више од 2/3, дошао је из Босне, остали део из унутрашњости Турске, одакле, тражећи погоднија станишта босански мухаџири најрадије долазе у новопазарски санџак».[25]

Будући да су мухаџири из Босне и Херцеговине били љута сиротиња,[26] њихов долазак погоршао је ионако тешко стање у новопазарском Санџаку. Зулуми ага, крађа и насиље аскера, повећања пореза и злоупотребе турских власти узроковали су бјежање српског становништва са овог подручја у Србију. Мухаџири, који су били «прсав свет» и «са собом донели свађалачку природу»,[27] још су више подстакли тај процес. Управник јаворске царинарнице извештава 14. септембра 1892. године Министарство иностраних дела: «Јуче сам извештен из Нове Вароши да је турска влада издала наређење ове садржине: «Сва бегуначка непокретна имања имају се, од њихових сродника ако их имају одузети, и Мухаџирима — досељеницима из Босне и Херцеговине, предати у њихову властиту сопственост. На основу овога наређења, Турски Кајмакам среза Нововарошког, под 9. овога месеца објавио је ово наређење у Новој вароши и Мухаџири Турци, који су се доселили нарочито из Никшића, учинили су прави грабеж од свију непокретних имања која су остала од родних Срба који су, од времена минулих са Турском ратова па до сад пребегли у Србију. Ови Турски Мухаџири, ни са овим нису задовољни на ишту још и даље, то траже и код Турских судова ћо добити део имања и оних женских које су се у току тога времена у Србију удале: јер веле ово што би тим женскима по турским законима припадало да су остале у Турској, то сада њима Мухаџирима припада.

Ова наредба Турске Владе односи се како на Србе по варошима тако и по селима. Већи део оваквих имања по селима Мухаџири су већ усвојили и са њима пуноправно као са својом сопственошћу располажу».[28]

У следећем извештају од 24. септембра 1892. године исти царинарник јавља: «У вези мога извештаја од 14. овог месеца П. Број 271. овим Вас покорно извештавам:

«Турци Мухаџири у Новој вароши, мало што су разграбили имања оних Срба, који су у Србију пребјегавали, но су сада ударили да отимају и црквена имања.

Услед предњега поступка Турака, Свештеници Цркве Бистричке, у срезу Нововарошкоме писмом својим од 16. овог месеца обратили су

ми се, да ми пронађем Тапије од Црквеног имања, код фамилије почившег Свештеника Перића, који је био Парох те цркве, па кад је пребјегао у Србију он је и тапије собом однео.

Ја сам четири тапије пронашао, па пошто не знам да ли су све четири од имања речене Цркве, то их у прилогу овђе шаљем, с понизном молбом, да се прегледају и да се на свакој од њих назначи Српски само ово: «Имање Цркве Бистричке» & да ми се што пре врате, ради предаје истој Цркви».[36]

Чини нам се да је бежање Срба било најмасовније у првим годинама XX века. Ш. Шаснигуровић наводи податак да је «године 1901. из западне старе Србије пребегло у Србију 1432 лица, преко Јавора 1250, а остала на прелазима од Ковина Брода до Мокре Горе».[37] Јаворски царинарник, Димитријевић, извештава Министарство иностраних дела 12. априла 1901. године како је «навала бегунаца из Турске веома велика. За 6 дана, од 5. до 12. априла, пребегло је 94 душе са 88 брава, ситне и крупне стоке. Много би већи размер бекство узело, да нису турски војници добро поселили границу, те спречавају прелазак. За овим бегунцима долазе аге и траже од бегунаца наплату дугова и повраћај стоке. Како је потписани добро обавештен, да народ понајвише бежи баш од тих ага, који су махом мухаџери из никшићке и сарајевске околине, јер притискују рају разним зулумима и глобама».[38] Начелник округа ужичког, Васа Драгићевић, извештава Српско министарство иностраних послова 13. јула 1901. године: «Вама је Господине Председниче познато, да је овога пролећа и лета прешао велики број српских породица из Турске на Јавору и Рашкој, а да се налазе у бедноме стању — гола, боса и гладна чељад, тако да њихове старешине и одрасли чланови нису у стању својим надничењем да их исхране, јер је кукуруз преко 12 дин. 100. килограма.

Да би се овим пребеглим породицама могла најнужнија помоћ у храни указати, док не стигне нов кукуруз и дође на цену од 5—6 дин. 100. килограма — у највећој понизности молим Вас Господине Председниче, да изволите наредити да ми се пошаље најмање 600. динара, како би ми могао ову суму разделити према броју чланова, за куповину кукуруза».[39]

Може се, дакле, закључити да је прилив мухаџира утицао на «продубљивање јаза нетрпељивости између Срба и Муслимана».[40] Како каже Ж. Шћепановић: «наслеђе прошлости није се могло лако одклонити».[41] Нетрпељивост је била последица верског фанатизма, зулума ага и честих злоупотреба власти над српским становништвом. Но, не треба заборавити да су на подручју новопазарског Санџака деловале и различите пропаганде и да су бројни агенти и шпијуни протурали разне вести, које су изазивале узнемиреност становништва.

Међутим, било је случајева када су исте невоље и иста социјална припадност, као и опасност од Аустро-Угарске и мржња према тој држави, покретале на заједничку акцију и српски и муслимански живаљ. Тако су се 1907. године против новоуведених пореза побунили у сјеничком крају и српски и муслимански сељаци. У ранијој буни 1905. године пропала је намера пљеваљских ага и бегова да формирају чету од Муслимана, која би ступила у борбу против побуњених српских сељака. «Нико од Муслимана није хтео да се јави и пође у ту њихову

чету, јер се и њима није плаћао новоуведени порез на вису желећи да гуше буну«.[27] Представници српског грађанства, трговци, свештеници и неки просветни радници изражавали су свој став на страни турске власти, па су их пљеваљски сељаци презриво називали турским измећарима (слугама). Грађанство је изјављивало: »Ми нисмо с њима (побуњеницима) него са хућуметом па сад хућумет какве зна мере за побуњенике нек употреби«.[28] Исто као и турским агама и беговима, српски сељаци су палили доброве и стогове, одузимали и клали стоку, и српским агама и беговима.

Српско и муслиманско становништво показало је идентичан став према анексији Босне и Херцеговине. На вест о анексији организован је бојкот аустроугарској роби. Лист »Вардар« који је излазио у Скопљу, упозоравао је и православне и Муслимане у Пљевљима да не купују робу у фирми Мехмед-паше Бајровића, указујући да ова фирма набавља робу у Аустро-Угарској. Бојкот се осјетио и у Новој Вароши и у Прибоју. Иначе је он био организован у целој Турској.[29]

Поводом анексије Босне и Херцеговине, на подручју новопазарског Санџака дошло је до одржавања протестних митинга. У Беранама је овакав митинг одржан код манастира Ђурђеви ступови. У Сјеници је одржан главни збор за Санџак на коме су били представници из Пљеваља, Пријепоља, Новог Пазара, Сјенице, Берана, Рожаја, Бијелог Поља и Нове Вароши.[30] У извештају из Рашке од 20. октобра 1908. године српском Министарству иностраних дела, стоји: »Овде је одржан митинг Студеничана на дан 18. тек. мес. Митинг је одржан ради протестовања за извршену анексију Босне и Херцеговине. Митинг је одржан пазарног дана, кад се овде стичу и Срби и Турци из Санџака, те је на тај начин узгред бачена парола за заједнички рад и Срба и Турака преко границе, разуме се, наговештајем, да Србија Босну и Херцеговину не тражи за себе, но да тражи за њих аутономију, а још мање да има каквих намера за Санџак. На овај начин и Срби и Турци отишли су задовољни. Председништво митинга послало је телеграм Думи. Било је расположење да се и Пазарци (Турци) подржаве и позову на заједнички рад против заједничког нам непријатеља, али начелник српски, по упутствима окружног начелника, саветовао је да се од овога одустане, па је и одустао. Ја сам тога дана доказивао Србима објаснио Вашу поруку у погледу одлуке за заједничку одбрану и њихову улогу према Турцима. Они су је примили са задовољством. Учинио сам поруку и онима који су код куће остали, па се надам да ће је и они са задовољством примати, јер сам им објаснио значај поруке«.[31]

Поред бојкота аустроугарској роби и митинга на којима је становништво Санџака изражавало свој револт према анексији, огорчење је нарасло до те мере, да су се у неким местима пријављивали и уписивали добровољци за рат против Аустрије. Тако је у Новом Пазару »упис добровољаца почео првих дана новембра«, а добровољци су и Срби и Муслимани«.[32] Омладина Пљеваља такође је »испољавала велико одушевљење и спремност за рат против Аустрије«.[33]

Видели смо да је став српског и муслиманског становништва на подручју Санџака према Аустро-Угарској био исти: и једни и други осјећали су заједничку опасност, и једни и други су испољавали велику мржњу према том суседу. Могли бисмо поставити питање зашто такав

однос није могао бити и према Турској, у том периоду, у којем се »болесник на Босфору«, због бројних нерешених проблема и честих устанака, једва држао. Иако су постојали заједнички интереси за све угњетене слојеве, без обзира на верску и националну припадност, за коначним рушењем турског дотрајалог режима, ипак тај став српског и муслиманског становништва на подручју новопазарског Санџака није био исти, него чак супротан. Вековна владавина Турака учинила је своје. До изражаја је долазила верска подељеност, национална неизграђеност муслиманског становништва, а донекле и класна опредељеност (бегови и аге имали су интереса да се и даље одржи постојећи турски систем). Наравно, свему овоме треба додати да је на овом простору владала општа заосталост, да није постојало напредних идеја, те да је становништво било подложно утицајима различитих пропаганди.

Мада је турско царство било при крају своје моћи и турски режим био тежак и омрзнут од стране већине муслиманског живља, ипак су санџачки Муслимани више волели и даље очување Турске, па такве каква је, него припајање Србији и Црној Гори.[58] Они су себе називали Турцима и прихватали пропаганду својих верских тумача. С друге стране, Србија и Црна Гора држале су се своје уско-националне политике, што је и иначе била одлика грађанске политике. »Кад проучимо спољно-политичке задатке Србије до балканских ратова онако како их је схватио Никола Пашић, видимо да су одговарали уско-српском националном програму Илије Гарашанина још у »Начертанију« 1844. године.[59] Пропагандни рад ових држава односио се само на Србе у Санџаку. Оне нису показале никакву активност да у борбу за слом турског режима покрену и Муслимане на овом подручју. За владе балканских буржоаских држава потчињени народи у Турској само су били хришћани, па је само њих требало повести у борбу за ослобођење испод османлијске власти. »Буржоаска штампа у Србији, Бугарској, Грчкој и Црној Гори, 1911—1912. године, нарочито у лето пред почетак рата, свакодневно је објављивала бројне написе о тешком стању потчињених народа у Турској и позивала је владе и народе да поведу борбу за ослобођење »сународника« од османлијске власти. Она је истицала да је дошао последњи час обрачуна између крста и полумесеца«[60] Према томе, муслиманско становништво на Балканском полуострву није могло очекивати никакво ослобођење од армија балканских буржоаских држава. Неизвесна ситуација условљавала је да оно настави са исељавањем у Турску.

У току првог балканског рата било је, на оним подручјима које је заузела црногорска војска, честих злоупотреба над муслиманским живљем. »И поред свих интервенција и упозорења команданата одреда и захтјева да се недисциплиновани војници, пљачкаши, предају суду, злоупотреба је било. Оне су у знатној мјери условљене тиме што су за позадину у ослобођеним крајевима остављене добровољачке јединице или јединице из пограничних племена предбалканске Црне Горе... Добровољци су сматрали да су наступили дани освете. Светили су се и недужнима за сва безакоња која су трпјели под Турцима. Проста логика појединаца ишла је дотле да су сматрали да се стање мијења утолико да би сада Муслимане требало претворити у рају. Пљачке, отимачине и појединачна убиства нијесу биле ријетка појава«.[61] У бјелопољској области највише је оваквих појава било у Доњем Колашину где је у два

села (Лијеска и Обод) насељеним Колашинцима, после слабог отпора које је ово племе пружило црногорској војсци, [illegible] запаљено 140, а Дрељанима 41 кућа».[43] Пљачки, убистава, паљевина и других злоупотреба било је и у беранском крају, рожајском, тутинском, пећком, ђаковичком, плавском и гусињском. Овакви поступци имали су лоше последице и они су подстакли исељавање Муслимана из Санџака.[44] «Муслимани дела Санџака били су после 1912. године захваћени таласом исељавања у Турску, остављајући често своја имања и куће и скоро боси одлазили у свет».[45]

Други балкански рат завршен је потписивањем букурештанског уговора (10. августа 1913. године). Новоосноване границе биле су ратифициране низом посебних уговора са Бугарском, Србијом и Грчком, «који су такођер регулирали и статус османских територија и свих муслиманских житеља на изгубљеним територијама. Свим османским поданицима остављене су четири године да одлуче да ли желе остати под краљевском владом или се иселити; ако се иселе, мора им се дозволити да продају своје посједе и да готовину пренесу у Цариград. Они који остану, имат ће иста грађанска и политичка права као и кршћани. Нове власти ће им дозволити да се држе своје вјере и да одржавају своју културу, а сеоске школе ће бити двојезичне: на турском и на државном језику. Вјерске обреде ће надзирати главни муфтија изабран од локалне улеме која ће надзирати и муслиманске школе и институције под општим надзором шејхулислама у Цариграду. Сваки град и село са већим бројем муслиманског становништва смије изабрати своју властиту муслиманску општину (мешет) која ће се бринути за локалне послове, као што су школе, управљање вјерским фондовима, и представљати муслимане у централној влади».[46]

После завршетка балканских ратова наставио се процес исељавања муслиманског становништва у Турску. Са подручја оног дела Санџака који је био припојен Црној Гори, исељавање је отпочело већ у јесен 1913. године, а у пролеће 1914. оно је добило масован карактер. «Према званичним подацима Министарства унутрашњих дјела, из нових крајева Црне Горе у периоду април—јун 1914. године иселила су се преко Бара за Турску 12.302 муслиманска житеља. По аустро-угарским изворима тај број је и већи. По извјештајима аустро-угарског вицеконзула из Бара само до почетка маја 1914. године иселило се 8.000 лица, од којих 2.500 преко Бара за Цариград, 3.500 (2. V 1914) за Србију, а око 2.000 отпутовало је у нека друга мјеста Турске, не користећи новчану помоћ за путне трошкове. По истим изворима, у периоду масовне емиграције муслиманског живља само од маја до јуна емигрирало је 8.570 Муслимана, а од априла до јула 1914. године иселило се укупно 16.570 лица».[47] Б. Бабић наводи податак да је из области које су припојене Србији емиграција била још интензивнија, те да се из тих области само до краја априла 1914. године иселило око 40.000 муслиманских житеља, а према подацима турског Министарства иностраних дјела, из изгубљених турских балканских провинција иселило се око 200.000 муслиманских житеља.[48] Основну масу исељеника чинило је сељаштво, међу којима су најбројнији били зависни сељаци — чифчије. Б. Бабић истиче више узрока исељавања муслиманског становништва са подручја Санџака: вјерски фанатизам, који је пропагирао да је «грехота и срамота

Турчину да живи под управом других народа, тј. народа друге вјере и да то њихов вјерски закон строго забрањује», робовска покорност, страх од последица које су војници починили над православним живљем у доба турске владавине, а тридесет бјелопољских првака изјавили су «да је узрок сељења исељавања неправда нанесена им од појединих представника власти». Наравно да су и економски мотиви били од значаја, будући да је међу исељеницима било највише сиротиње, која се надала бољем животу у Турској.[29]

У току аустро-угарске окупације за вријеме првог свјетског рата велики број Муслимана Санџака подлегао је специјалној акцији Аустро-Угарске, те су отишли да се боре на страни турске војске на руско-турском фронту. Они су били мобилисани као добровољци (ђурумлије).[30] Обављене су две мобилизације: прва 1916. а друга 1917. године. Ову другу мобилизацију окупациона власт је спровела «уз крајњу присилу».[31] После завршетка рата преживелим ђурумлијама био је дозвољен повратак у свој завичај. У једном извештају Министарства иностраних дела краљевине СХС, послат делегату краљевске владе у Цариграду, од 29. децембра 1919. године, између осталог стоји: «Муџахирине који су били у турској војсци пустити да се врате, а овамо ће се видети хоће ли се подвргнути одговорности што су као наши поданици служили непријатељску војску, а то нису морали».[32]

Повратак из Турске тражили су и неки Муслимани који су се, одмах после завршетка рата својевољно иселили, а у новој средини нису могли да се снађу. «Таквим лицима, — стоји у поменутом документу, не треба допустити повратак, јер се они имају сматрати као својевољни исељеници који су прекинули везе с нашом државом, а изузетно може одобрити Министарство Унутрашњих Дела по претходно прибављеним подацима од надлежних месних власти».[33]

Било је у Турској и пребеглих комита. У саслушању Алема Шеховића, родом из Требиња, који је двадесет година провео у Турској, помиње се познати санџачки комита Хусеин Бошковић, који у Цариграду «држи једну малу кафану» и «живи као и сви остали и не ужива међу Турцима никаквог нарочитог угледа».[34]

Међутим, комитске чете македонских одметника и даље су «крстариле» на подручју Санџака и Метохије, а зими, или у случају опасности, прелазиле би на албанску територију. Тамо су **качаци** (назив за комите) остајали и по неколико месеци, а највише су боравили у Скадру, Пешкопеји, Круји и Тирани. Неутрална зона између Србије и Албаније служила им је као склониште. У Албанији су се кретали слободно и несметано, а уживали су «нарочито поверење код војних и цивилних власти».[35] Албанске власти «узимају их по неколико месеци у жандармерију и у такозваном «летећем батаљону», па када дође време за прелазак на нашу територију оне их ослобађају и помогну им да се што лакше пребаце. Качачке банде приликом уласка у Арбанију гоне са собом опљачкану стоку са наше територије и јавно је продају на скадарском пазару».[36]

Од одметника најпознатији је био Јусуф Мехоњић, родом из бјелопољског округа. У његовој чети било је 18 комита. Он се је 1925. године из Скадра јавио једним писмом (без датума) начелнику округа бјелопољског у коме истиче да се једанаест година бори као одметник.

Даље, он саопштава начелнику да комите у Скадру и скадарској околини гледају у њега — хоће ли кренути у Турску. Али, пошто он нема путнога трошка, моли начелника и српску владу, да му плате земљу и кућу, која се налази у округу бјелопољском, срез и општина Шаховиће, у селу Гранчарову. Такође моли да му се пошаљу и пасоши за 18 другова, «јер Турска боље прима са српским него са арбанашким пасошима». Све то да му се пошаље преко Конзулата у Скадру».[77]

У вези са расположењем комита за одлазак у Турску, у једном извештају Министарства иностраних послова краљевине СХС краљевском посланству у Лондону, стоји: «Пре неколико месеци код **качака** се осетио покрет за одлазак у Турску. На ово су навели углавном јачом акцијом наших власти. Арбанаске власти са своје стране све раде да њихов одлазак у Турску омету, јер рачунају да преко **качака** могу и даље одржавати нереде на нашој територији и развијати арбанашку националну мисао.

О оваквом раду албанских власти ја сам неколико пута известио Министарство.

Што се пак тиче *Јусуфа Мехонића*, са 18 другова, већ се три дана налази у Скадру. Он је са својим друштвом имао намеру да пође у Турску. Очекивали су долазак својих породица са наше територије. Албанске власти чим су дознале да се Мехонића друштво спрема у Турску, ухапсиле су пет његових другова и спровеле у Тирану, а он се сакрио код својих пријатеља у Скадру. Његово је друштво пре неколико дана ослобођено из Тиране и дошло у Скадар. Извештен сам да би он са 18 друга хтео одмах поћи у Турску, али му албанске власти неће да даду пасош, а сем тога немају ни путног трошка. Пре два дана Мехонић је молио једног мог пријатеља да ме пита да ли би Конзулат дао њему и његовом друштву пасоше за одлазак у Турску и да ли му може обећати да им албанске власти неће правити сметње. Ја сам му јавио да је Конзулат готов да им даде пасоше за одлазак у Турску, и да ће код албанских власти настојати да им се не праве сметње кад буду кренули. Даље сам му јавио да ако би евентуално покушали да се поново врате на нашу територију, биће без милости прогањани они и њихове породице.

Сада се у Скадру налази сем Мехонића, његов брат Хаки, Хајдар Даутовић, Бећо Луца из бјелопољског округа и Назиф Шкријељ из беранског округа. Остало њихово друштво пошло је још пре месец дана у Красниће.

Сем ових у Скадру се налази око 300 одметника и емиграната са наше територије, који не узимају активног учешћа у комитској акцији. Они су, углавном, запослени у жандармерији и као послуге по разним надлештвима и код приватних људи. Извесни њихов део бави се трговином и контрабандом дувана и монополисаних артикала.

Пре неки дан извештен сам да је Бајрам Цур поручио Мехонићу да што пре дође код њега у Красниће, по свој прилици он ће ових дана код њега и отпутовати.[78] У истом извештају истиче се да качачку акцију «потпомажу присталице «Косовског Комитета» који у Арбанији има необично јак утицај» те да се «без претеривања може рећи, да се качачка акција на нашој територији одржава и покреће из Тиране».

Извештаји потврђују да су санџачки одметници стајали у вези са Бајрамом Цури, Исмаилом Цури, Хасаном Приштином и Зија Дибром, са њима се састајали и од њих добијали «наређења шта имају даље да раде».[39] Бајрам Цури је позивао из Ругове и Метохије «да иду код њега у Арбанију и обећао им је по 4 наполеона месечно оном који буде хтео уписати се у комите Бајрам Цуре у «Корчи». Како се дознаје да је циљ инфилтрирања ових Бајрамових комита на нашу и Грчку територију у друштву са Бугарским комитама који се сада налазе у «Корчи» код Бајрам Цура».[40] По одметнику из села Затре близу Пећи, Јусуфу Мулај, Бајрам Цур је послао писмо Садри Кору, у коме пише: «Доласком моје партије на власт у Арбанији позивам све **качаке** из Косовског Вилајета да дођу у Арбанију, где ће добити државне службе и одморити се од издржаних двадесет година подјармљених мука, који пак неће у државну службу може остати и даље **качак** и живети слободно у Арбанији».[41]

Зија Дибра, бивши министар у влади Хасан бега Приштине, водио је жестоку пропаганду против Краљевине СХС «организујући и подстичући банде. Он се сваког дана налази у друштву са црногорским одметницима, који се овде налазе».[42]

Од санџачких комита, поред Јусуфа Мехоњића, познати су били и следећи: Хајдар Даутовић (из бјелопољског округа), «у друштву са пет другова»,[43] Вјесо Вукић («бавио се у беранском округу»), са 6 другова,[44] Јусуф Адровић (из новопазарског округа), са 12 другова[45] и Саит Хаџовић (из беранског округа).[46] Није пак за сада познато колико је било одметника у њиховој чети. Извесно је изгледа, главни прелаз ових комита у Албанију био преко планине Богићевице.

Прилике у Турској после завршетка другог светског рата биле су врло тешке. У току 1918. године војне снаге чланица Антанте поразиле су остатке турске одбране. То је значило и слом Османлијског царства. Турска је била окупирана од војних снага Енглеске, Француске, Грчке и Италије. У мају мјесецу 1919. године, грчки премијер Венизелос, да би испунио свој сан о обнови византијског царства, послао је своје војне снаге у луку Измир, где је, након искрцавања грчке војске уследио покољ турског становништва, а затим је отпочео продор у унутрашњост Анадолије. Отпочео је рат за турску независност, који је имао неколико фаза и трајао до октобра 1922. године, кад су војне снаге Мустафе Кемала ушле у подручје Тјеснаца, из којих су се повукле војне снаге Француске, Италије и Грчке. Коначно се и британска војска повукла из Цариграда (2. октобра 1923. године. Пет месеци касније, 3. марта 1924. године, Велика народна скупштина укинула је калифат и тиме је окончана османлијска династија и Османлијско царство.

«Нова Турска, поучена искуством распада хетерогено састављених држава, међу којима је била и Отоманска царевина, узела је за темељ свог државног програма стварање етнички и расно хомогене државе. То начело је нашло и своју прву примену у конвенцији о размени становништва између Турске и Грчке (1923. год.).

Охрабрена успехом ове размене, (турско-грчком конвенцијом од 30. јануара 1923. године, која је уследила после грчког пораза у Малој Азији, било је предвиђено пресељење 1.300.000 Грка из Турске у Грчку — А. А.) Турска је почела обраћати пажњу демографском проблему земље. Тако је турска влада 14. јуна 1934. године донела закон о колони-

закона, који је ставио у изглед неограничене могућности у погледу исељавања Турака из балканских држава у Турску. У духу тога закона, турска влада је већ ове године закључила споразум са Румунијом о исељењу 400.000 Турака који се поглавито налазе у Добруџи».[57]

Можемо, дакле, закључити, да је турска влада, руководећи се мишљу о стварању своје етнички чисте нације, настојала постићи тај циљ усељавањем што већег броја муслиманског живља (Турака, Албанаца и Муслимана). У вези са овим, Турци би «довели до елемента подесног (нарочито Арнаута) за насељење појаса на граници према Курдима у Ирану и Ираку, а са којег су појаса прошле године своје Курде потаманили и раселили. Покушај за насељавање тог испражњеног појаса са домаћим Турцима није успео. Они не желе да са својих огњишта иду у брдске и изложене пограничне крајеве према Курдима, чије се освете боје».[58]

Сличан податак наводи и Е. Мушовић: «Муслимани исељени из Црне Горе 1924/25. године, морали су да населе готово граничне турско-иранске пределе, затим област Гемерек Шаркишла, вилајет Сивас. Тамо су услови живота веома тешки. . .»[59]

На неким подручјима балканских земаља муслиманско становништво било је заступљено у великом броју. У Бугарској су Турци чинили најбројнију националну мањину. Према попису од 31. децембра 1926. године Бугарска је имала 577.552 становника турске народности, 607.263 становника са турским матерњим језиком, а 789.296 становника муслиманске вере, што је сачињавало 15% укупног становништва. У становништво муслиманске вере убројано је 102.351 Помака — исламизираних Бугара, 103.202 Цигана и 6.191 Татара.

Распоред турског становништва у Бугарској према разним окрузима[60]

Округ	Турака	Укупан број становника
Бургас	38.898	484.759
Варна	40.412	230.121
Русе	108.900	341.648
Шумен	144.276	378.235
В. Трново	25.770	505.251
Хасково	17.931	245.353
Ст. Загора	12.573	326.285
Плевен	11.411	431.804
Мастанли	131.395	183.828
Пашмакли	7.856	68.860
Петрич	4.456	156.040

Примећује се да је турско становништво било расуто по целој Бугарској, а нарочито у окрузима шуменском, русенском и варнанском, на подручју северне Бугарске и у мастанлијском округу (где је чинило већину) у јужној Бугарској.

Муслиманско становништво Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно краљевине Југославије живело је на подручјима где и сада живи, као национално опредељено. Према извештају краљевском послан-

ку у Анкари од 18. октобра 1935. године, у јужним крајевима Србије (односи се на данашње Косово и Македонију — А. А.) живело је до 1931. године 505.000 Албанаца, а од 1931. до 1935. године, тај је број повећан за око 65.000.[72] Поред Албанаца, на овом простору било је и Турака, претежно у градовима. Муслимани словенског порекла (Босна и Херцеговина и Санџак) у периоду између два светска рата нису били национално опредељени. Неки су себе сматрали Турцима, иако нису знали нити су говорили турским језиком. У периоду између два светска рата Муслимани Босне и Херцеговине не показују више тенденцију исељавања, као што је то било крајем XIX и почетком XX века. У овом периоду много су покретљивији били санџачки Муслимани (на подручју Санџака било је и муслиманских породица раније досељених из Босне и Херцеговине).

Економски, социјални, национални и културни положај муслиманског становништва био је неповољан. Долазило је до изражаја економско, политичко, национално и културно запостављање. Балканске државе, као буржоаске творевине, нису могле решити ова питања. Настојећи да постигну чистоту свога елемента, владе балканских држава чак су подстицале исељавање муслиманског живља у Турску. Међутим, главни разлози за исељавање били су економске природе, јер је то становништво углавном живело на подручјима економски неразвијеним и било је већином сиромашно, верски оптерећено и културно заостало. Историјско наслеђе, несигурност и страх за опстанак и даље су долазили до изражаја. Просветне прилике биле су на ниском ступњу. Према извештају из Софије од 18. марта 1932. године у Бугарској је «у школској 1929/30. години било 1.033 турске основне школе са 1.599 учитеља и 44.959 ученика; 21 грађанска са 66 учитеља и 2.899 ученика. Учитељски кадар за турске школе образује се у једној турској учитељској школи. Све турске основне школе издржаване су од самог становништва, без икакве потпоре од стране бугарске владе, зато је и ниво тих школа врло слаб. Око 10% турске деце школује се у бугарским државним школама... Турска мањина нема ни једне гимназије за више образовање, те један део турских младића одлази у Турску на продужење студија, где најчешће и остаје јер у својој националној држави има шире поље рада и више могућности да се пласира. Зато турска мањина у Бугарској толико многобројна и нема своје интелигенције, нема својих национално-политичких вођа нити живи неким нарочитим посебним културним животом... Данас у Собрању има само један посланик турске народности».[73]

Процес исељавања муслиманског становништва из балканских земаља у Турску, текао је, и после завршетка другог светског рата спонтано и без неког утврђеног плана и међудржавних договора, све до закључења грчко-турске конвенције 30. јануара 1923. године, којом је предвиђена размена 1,3 милиона Грка и 500.000 Турака. Конвенција се односила на Грке који живе у Анадолији и Тракији, осим оних који живе у Цариграду од пре 1918. године.

Односи између Краљевине СХС и Турске нису били у почетку уређени, јер Краљевина СХС није потписала Лозанска акта. Нерешено је било и питање разграничења. Створено стање Турска је признала у октобру 1925. године потписом уговора о обнови дипломатских односа.

Важна међудржавна питања која је требало решити, било је **доминијум** (питања о имањима) и **империјум** (питања о лицима). Питање о имањима решено је крајем 1933. године.

Исељавање је озакоњено 21. септембра 1928. године, на основу члана 55 Закона о држављанству, који је тада донесен. Овај члан гласи:

»Држављанство становника некадашњих крајева турске царевине, који су после ратова од 1912. и 1913. године присаједињени одређује се овим прописом:

Постали су држављанима Краљевине они некадашњи турски поданици који су 25. августа 1913. године били житељи које општине на територији присаједињеној од стране пређашње Краљевине Србије, као и они који су били 8. новембра 1913. године житељи које општине на територији анексираној од пређашње Краљевине Црне Горе, и који су ту остали до 1. децембра 1918. године.

Лицима која су се иселила у Бугарску, ако се врате у земљу у року од три године дана од ступања на снагу овог закона, признаће држављанство својим решењем министар унутрашњих дела.

Несловени, који су у смислу другог става овог параграфа постали држављани Краљевине, престају то бити, ако у року од пет година* од ступања на снагу овог закона изјаве код надлежне првостепене управне власти да иступају из држављанства.
Првостепене управне власти доставиће речене изјаве војним и општинским властима, које су дужне дотичног одмах избрисати из војних и општинских спискова.

Ова ће лица бити дужна одселити се из Краљевине у року од једне године дана од дана учињене изјаве, при чему ће моћи слободно од сваке дажбине понети сва своја покретна добра.

Министарски савет ће на предлог Министра унутрашњих дела прописати олакшице овим исељеницима за исељење и за продају њихове имовине«.[78]

Генерални конзул Краљевине Југославије у Марсељу, који је, у споразуму са Краљевским посланством у Ангори (Анкара) израдио Прелазне одредбе предлога Конвенције, извештава поменуто Посланство 30. јула 1934. године:

»— У предлогу Конвенције о настањивању — прелазне одредбе, регулисана су сва питања која се тичу лица са територија бившег Отоманског царства, које су ушле у састав Краљевине Југославије. Решено је питање »Спорних поданика« — хришћана са тих територија настањених на територији садашње Турске. За њих је предвиђена опција. Турци сада настањени на територији Краљевине Југославије могу оптирати, у предвиђеном року, и могу се иселити у Турску. Одредбе које се односе на Муслимане у Јужној Србији у духу су члана 55 Закона о држављанству. Разлика је само у толико што исељавање Муслимана из јужне Србије, према пројекту генералног конзула у Цариграду стајао сам на гледишту да се Муслиман из јужне Србије може сматрати исељеником, кад испуни све услове из чл. 55 Закона о држављанству и кад од турских конзуларних власти у Краљевини добије исељеничку визу на основу које добија од турских власти нуфус (исправу о држа-

---

* Рок од 5 година продужен је до 1. новембра 1938. године.

жављанству). Наше власти у земљи примењивале су Одредбе чл. 55 о држављанству сматрајући да је исељавање једнострани акт и због тога је долазило до неспоразума, јер су многи Муслимани из Јужне Србије добијали редовне визе од турских конзуларних власти у Краљевини на исељеничке пасоше издате од стране наших власти. Ти Муслимани у Турској нису могли добити нуфус и остати турским држављанима. Ако турска влада прими предлоге садржане у предложеним одредбама Конвенције о насељавању, исељавање Муслимана из Јужне Србије наставиће се без икаквих препрека, јер неће долазити до неспоразума. Муслимани из Јужне Србије, који су у Турску дошли са нашим исељеничким путним исправама снабдевеним турским исељеничким визама, постали су турски држављани. У тим случајевима исељавање се вршило прећутним споразумом. Стога, не треба покретати питање о већ исељеним Муслиманима из Јужне Србије, могла би се поставити опција за Муслимане, који се налазе на територији садашње Турске као наши држављани (Муслимани који имају наше уредне заграничне исправе). Таквих Муслимана из Јужне Србије нема много у садашњој Турској.

Наравно друга лица не долазе у обзир при регулисању питања о лицима са територија бив. Отоманске царевине«[illegible].

Из наведеног цитата се види, да је влада Краљевине Југославије, по покретању исељавања Муслимана у Турску, настојала постићи споразум са турском владом о том питању. Тако су израђене Предлоге одредбе предлога Конвенције (пројект), где су регулисана питања муслиманских исељеника, у духу члана 55 Закона о држављанству. Према овом Пројекту, исељавање не би било више једнострани акт, а лице се може сматрати исељеником кад испуни све услове из чл. 55 Закона о држављанству и кад од турских конзуларних власти добије исељеничку визу, на основу које добије од турских власти нуфус (исправу о држављанству). Такође се види да је било извесних неспоразума, пошто та питања нису била регулисана.

Преговори са турском владом о склапању конвенције отегли су се све до 11. јула 1938. године, када је парафиран текст, односно одредбе конвенције. Турски представници су истицали проблем везан за финансијска средства која су потребна за истовремено насељавање емиграната из Јужне Србије и Румуније.

Са Румунијом је Турска потписала конвенцију 4. септембра 1936. године у Букурешту. Иста је ратификована 27. јануара 1937. године од стране турског Парламента. Следеће године постигнут је споразум и са Бугарском о исељењу турског становништва из Бугарске у Турску.

На састанку Савета Балканског споразума, одржаног у Анкари од 25. до 27. фебруара 1938. године, турски министар иностраних послова Рушди Арас, предложио је да се образује једна комисија састављена од по два румунска, два југословенска, два турска представника и једног грчког опсерватора, која би имала задатак да детаљније проучи питања емиграције муслиманског становништва из балканских земаља у Турску. Његов предлог је био прихваћен.

После састанка Савета Балканског споразума, у Министарству иностраних послова Краљевине Југославије одржано је пет интерминистеријалних конференција, које су имале припремити материјал у вези са исељавањем. На овим конференцијама решено је »да се првенствено

има иселити сеоски елеменат, како би се дошло до слободног земљишта за колонизацију. Дискутовано је о броју становништва, које би Турска хтела да прими. Решено је да се Турској плати максимална отштета од по 20.000 динара по исељеној породици, односно 2—3.000 динара по особи: од ове одштете 20% би имало бити исплаћено у слободним девизама, 80% стављено на рачун турске владе у Народној банци за набавке у роби код нас«[7].

У духу одлуке »Савета министарског споразума, Комисија за исељавање састала се у Цариграду 9. јуна 1938. године и до 11. јула 1938. године одржала осам седница. Конференцији је председавао турски делегат Хасан Сака. Југословенски делегати били су М. Ристић, шеф Балканског одсека Министарства иностраних послова, и В. Маровчевић, инспектор Министарства пољопривреде. Такође су присуствовали румунски делегати и грчки опсерватор. Приликом ових преговора турски делегати су нарочиту пажњу поклањали финансијским проблемима. Преговори су завршени 11. јула и парафиран је текст Конвенције о исељавању муслиманског становништва из јужне Србије у Турску.

Пошто су, на основу члана 55 Закона о држављанству, од 21. септембра 1928. године и сачињеног пројекта о исељавању (Прелазне одредбе), били вођени од 1933. године, припремљени спискови лица, која су, на основу поменутог члана и закона, дала изјаву да иступају из југословенског држављанства и да се селе у Турску, после су се установиле одредбе конвенције. Одредбе садрже податке о исељењу 40.000 муслиманских породица сеоског становништва, што износи око 200.000 душа. Исељавање треба да отпочне 1. јула 1939. године и трајаће 6 година, тако да прве године буде исељено 4.000 породица, друге 6.000, треће и четврте по 7.000, пете и шесте године по 8.000. Утврђено је да ће југословенска влада исплатити турској влади за сваку исељену породицу по 500 турских лира, свега 20.000.000 турских лира. Сва сеоска имања припашће југословенској држави, која ће их употребити у сврху колонизације. Поред сеоског, моћи ће се исељавати и градско становништво, за сеоско становништво је исељење облигатно ако се налази на листи исељеничких породица од Солуна, а свака породица може да пренесе по четири грла крупне стоке и десет грла ситне стоке.

НАПОМЕНЕ:

1. Косовски вилајет формиран је 1877. године са центром у Приштини.

2. С. Ракић, *Структура становништва косовског вилајета у другој половини XIX века*. Врањски гласник, књига VIII, Врање 1972, стр. 98.

3. Радмила Петковић — Поповић и Велимир Шћекинчевић, *Српске школе и просвета у ослобођеним крајевима старе Србије у XIX веку*, Приштина 1978., стр. 18.

4. Х. [illegible], *[illegible] устанак 1882. године*, „[illegible]", Сарајево 1973., стр. 163.

5. [illegible] Б. Мујовић, *[illegible] и Колонисти у Србији*, Новопазарски зборник 7, 1983., стр. 89; Ж. [illegible], *[illegible]* XX века, [illegible] Бијело Поље 1973, стр. 95.

6. Архив ССИП-а, пол. одељење 1890, пов. број 603, Извештај управника јањевског [illegible] В. Радуловића Српском министарству иностраних дела од 25. априла 1890. године.

7. Архив ССИП-а, пол. одељење 1890, пов. број 733, Извештај јањевачког [illegible] В. Радуловића Српском министарству иностраних послова од 25. маја 1890 године.

8. М. Костић, Из историје Срба у новопазарском Санџаку, Скопље 1940, стр. 177.

9. С. Ракић, наведено дело, стр. 98.

10. Исто, стр. 98.

11. Исто, стр. 97.

12. Исто, стр. 97.

13. Ђ. Микић, *Аустро-Угарска и младотурци 1908–1912*, Бања Лука, 1983, стр. 207–208.

14. С. Ракић, наведено дело, стр. 99.

15. Исто, стр. 100.

16. Исто, стр. 103.

17. Исто, стр. 105.

18. Исто, стр. 96.

19. Исто, стр. 96/97.

20. Јозеф фон Хамер, Хисторија турског (Османског) царства књ. 3, Загреб 1979, стр. 508.

21. Ж. Кнежевић, *Новопазарски Санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912, стр. 41.

22. Исто, стр. 60/65.

23. Архив ССИП-а, пол. одељење 1899, Ф-1, пов. број 3990, Извештај приштинског генералног конзула Т. Атанасковића — Председнику Министарског савета, Владану Ђорђевићу од 26. маја 1899.

24. Е. Мушовић, *Исламизација и Колонизација у Санџаку*, Новопазарски зборник 7, 1983, стр. 98.

25. Архив ССИП-а, пол. одељење 1892, Ф-4, пов. број 1482, Извештај јаворског окружног начелника Ђорђа Радуловића — Министарству иностраних дела од 16. септ. 1892. године.

26. Архив ССИП-а, пол. одељење 1892, Ф-4, пов. број 1636, Извештај јаворског окружног начелника Ђ. Радуловића — Министарству иностраних дела од 28. септембра 1892. године.

27. В. Шалипуровић, *Раскрсница бура*, кн. 1, Сјеница 1969, стр. 65.

28. Архив ССИП-а, пол. одељење 1905, Ф-4, пов. број 5503, Извештај јаворског окружног начелника Димитријевића — Председнику Министарског савета од 12. априла 1905. године.

29. Архив ССИП-а, пол. одељење 1903, Ф-1, пов. број 2088, Извештај начелника округа ужичког, Васе Драгићевића — Председнику Министарског савета од 11. јуна 1904. године.

30. Е. Мушовић, наведено дело, стр. 96.

31. Ж. Шћепановић, *Друштвено-економске прилике у Бијелом Пољу и његовој околини почетком XX вијека*, „Овдје" 6, Б. Поље 1973, стр. 112.

32. В. Шалипуровић, наведено дело, стр. 97.

33. Архив ССИП-а, п.п. одељење, бр. 4082, Пљевља 31. 05. 1905, Василије Поповић — управнику јаворског начелства.

34. Ђ. Микић, *Аустро-Угарска и новопазарски Санџак*, Новопазарски зборник 4, 1980, стр. 28.

35. Исто, стр. 29.

36. Архив ССИП-а, пол. одељење 1908, Ф-5, пов. број 1871, Извештај рашког окружног начелника — Министарству иностраних дела од 23. октобра 1908. године.

37. Ђ. Микић, наведено дело, стр. 29.

38. Исто, стр. 26.

39. Архив ССИП-а, пол. одељење 1889, Ф-8, пов. број 597, телеграм из Призрена од 28. фебруара 1889.

40. В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд, „Просвета" 1958, стр. 384.

41. *Историја македонског народа*, књ. II, Београд 1970, стр. 123.

42. Ж. Шћепановић, наведено дело, стр. 319.

43. Исто, стр. 113.

44. Трагичност балканских ратова најбоље се да уочити [illegible] представника власти; Б. Бабић, *Исламизација Муслимана [illegible] Црне Горе у пролеће 1914. године*, стр. 123.

45. Ђ. Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962, стр. 295.

46. Јозеф фон Хамер, наведено дело, стр. 910.

47. В. Хабић, наведено дело, стр. 314.

48. Исто, стр. 314.

49. Исто, стр. 315.

50. Позната је песма о одласку Ђурђевића из Плавала, коју му је саставио мај отац, Ђорђе Илић. Певала се некада и у бруснобољском крају:

Ђурђевдање јадна мајко,
по Плавалма крају,
Ђурђевдање мај жалосна,
по Плавалма крају.

Боље мало, јадна мајко,
добријех момака,
боље мало, мај жалосна,
добријех момака!

Свима свега — јадна мајко,
цвећем накићела,
свима свега — мај жалосна,
цвећем накићела!

А ја мога — јадна мајко,
зеленом долином,
а ја мога — мај жалосна,
зеленом долином!

51. Е. Мушовић, *Тутин и околина*, Београд, 1985, стр. 66.

52. Архив ССИП-а, пол. одељење 1920, Ф-3, пов. број 134, Министарство иностраних дела Краљевине СХС — делегату краљевске владе у Цариграду, од 28. септембра 1919.

53. Исто.

54. Архив ССИП-а, пол. одељење, Посланство Краљевине СХС у Турској 1922, Ф-4, пов. број 10950, Београд, 5. октобар 1922. године.

55. Архив ССИП-а, пол. одељење, Посланство Краљевине СХС у Лондону, пов. број 393, од 30. 06. 1926. године.

56. Исто.

57. Архив ССИП-а, пол. одељење, Посланство Краљевине СХС у Лондону, пов. број 250, 26. 05. 1926. године.

58. Архив ССИП-а, пол. одељење, Посланство Краљевине СХС у Лондону, пов. број 355, од 30. 04. 1926. године.

59. Архив ССИП-а, пол. одељење, Посланство Краљевине СХС у Лондону, пов. број 133, од 24. 06. 1926. године.

60. Архив ССИП-а, пол. одељење, Посланство Краљевине СХС у Лондону, Ф-3, пов. број 443, од 21. јула 1926. године.

61. Архив ССИП-а, пол. одељење, Посланство Краљевине СХС у Лондону, Ф-3, пов. број

62. Архив ССИП-а, пол. одељење, Посланство Краљевине СХС у Лондону, Ф-3, пов. број 390, од 23. 08. 1926. године.

63. Архив ССИП-а, пол. одељење, Посланство Краљевине СХС у Лондону, пов. број 533, од 10. јуна 1926. године.

64. Архив ССИП-а, пол. одељење, Посланство Краљевине СХС у Лондону, Ф-4, пов. број 926, од 13. 10. 1926. године.

65. Архив ССИП-а, пол. одељење, Посланство Краљевине СХС у Лондону, Ф-4, пов. број 982, од 30. октобра 1926. године.

66. Архив ССИП-а, пол. одељење, Посланство Краљевине СХС у Лондону, Ф-3, пов. број 693, од 28. јула 1926. године.

67. Архив ССИП-а, пол. одељење, пов. број 1620, М. Стојадиновић — Бранку Лазаревићу, краљевском посланику у Анкари, од 18. октобра 1935. године.

68. Архив ССИП-а, пол. одељење Посланство Краљевине Југославије у Турској, Ф-31, строго пов. број 54, од 21. априла 1939. године.

69. Е. Мушовић, Југословенско исељавање у Турској, Зборник радова Етнографског му-

69. Б. Мујовић, Југословенско посланство у Турској, Зборник радова Етнографског института књ. 12, Београд 1981., стр. 71.

70. Архив ССИП-а, пол. одељење, Посланство Краљевине Југославије у Турској, Ф-38, пов. број 127, Нинчић из Софије од 10. марта 1932.

71. Архив ССИП-а, пол. одељење, пов. број 2025, М. Стефановић — Бранку Лазаревићу, краљевском посланику у Анкари, од 18. октобра 1935. године.

72. Архив ССИП-а, пол. одељење 1939. године, Ф-11, Посланство Краљевине Југославије у Турској, пов. број 289, од 13. јуна 1939.

73. Архив ССИП-а, пол. одељење 1932, Посланство Краљевине Југославије у Турској, Ф-16, пов. број 137, од 22. априла 1932.

74. Архив ССИП-а, пол. одељење 1935, пов. број 265, од 26. марта 1935.

75. Архив ССИП-а, пол. одељење, 1934, Посланство Краљевине Југославије у Турској, Ф-20, пов. број 330, од 17. јула 1934.

76. Архив ССИП-а, пол. одељење 1939, Посланство Краљевине Југославије у Турској, Ф-11, пов. број 309, од 18. јула 1939.

Др. Јован Ф. Трифуноски

ТОРБЕШИ У СТРУШКОМ ДРИМКОЛУ

Струшки дримкол је особито занимљив предео како у географском и историјском, тако и у етнографском погледу. Ми ћемо укратко говорити само о неким карактеристикама његових становника званих **Торбеши**. То су Муслимани чији је говор македонски.

Струшки дримкол је једно од бројних подручја СР Македоније која су с етнолошког становишта неиспитана. Проучавања торбешких насеља и Торбеша у њима ја сам вршио у два маха — у јулу и октобру 1977. г.

Струшки дримкол лежи северно од Струге, а недалеко од наше државне границе према Албанији.[1] Предео је издужен између високе планине Јабланице са запада и корита Црног Дрима са истока. Села Струшког Дримкола су: Боровец, Лабуниште, Подгорци, Вевчани и Октиси. То су углавном велика стара средњовековна насеља. Најстарији писани податак очуван је само за село Вевчани: као Вевчани њега је српски краљ Душан приложио 1342—1345. г. Св. Богородици Перивлепти у Охриду[2].

Долина Црног Дрима правца југ—север, чија вода отиче у Јадранско море, до краја турске владавине 1912. г. представљала је за Струшки Дримкол главну саобраћајну артерију. Ова природна комуникација јако је повезивала Струшки дримкол са Дебром, Призреном и Скадром. Та чињеница имала је одређену улогу за историју, културу и етничко-миграциона збивања овог подручја.

Сва села Струшког дримкола данас су углавном велика: 1971. г. укупно су имала 1.842 домаћинства са 10.525 становника. Међутим, Торбеши са око 1.120 домаћинстава (1977. г.) живе, сем у селу Вевчану, у осталим насељима. Они су за време турске владавине, поглавито од краја XVII века[3], примили ислам да би заштитили живот и имања. И та словенска група, која је очувала језик, примивши ислам почела се отуђивати од суседних хришћанских сународника.

Сада људи из ове групе кажу да су Торбеши, а тако их зову и остали становници — Македонци и Албанци. Међутим, приликом пописа становништва из 1953., 1961. и 1971. г. Торбеши Струшког дримкола у националном погледу записивани су различито: једни као Македонци, други као Турци, трећи као Албанци. Чак су се становници истих домаћинстава од једног до другог пописа различито декларисали.

Према народној традицији преци торбешких родова већим делом потичу од старинаца, а само мањи део је од досељеника. Има живих мушкараца, потомака досељеника, који се сећају родитељских прича о пореклу и времену досељавања. Старина им је у Голом Брду, суседном пределу сада у Албанији. И у Голом Брду има више села са торбешким становништвом.[3]

Занимања

До краја турске владавине 1912. г. торбешко становништво у Струшком дримколу вековима се бавило сточарством.[4] На ово су утицали следећи услови: за стоку је било довољно пашњака; стока је имала добру продају на тржишту; сточарство је непосредно задовољавало домаће потребе. Сточари су лети стоку изгонили на сувотине планине Јабланице (највиша висина 2.257 м). Изузетно сточарима једино је тешкоћу задавало зимско прехрањивање стоке, да зато неки сточари до краја турске владавине могли су терати стоку у јадранско, односно албанско приморје које лежи на западу — област Мусакија.

Међутим, након турске владавине услови за наведену привреду знатно се мењају. Југословенско-албанска граница, делом повучена на планини Јабланици, задала је удар даљем развоју сточарства. Дримколско становништво се умножавало па је земљорадња почела потискивати ливаде, пашњаке, шуме. Појавила се и изразита печалбарска зарада од рада изван насеља. То је утицало на смањење већег броја стоке. У вези са ратарством почело се развијати и воћарство.

Иза другог светског рата развило се ново, веома уносно занимање: из сваке куће торбешких насеља млађи људи раде као грађевински радници, поставши у приватној организацији. Неки су и грађевински предузимачи. Новчани приходи од овог рада брзо утичу не само на изградњу бољих кућа, него и на друге промене и услове живота. Спољашњи изглед торбешких кућа сада се не разликује од градских. Једном речи брзо се изједначава становништво ових села с градским начином живота. Међутим, Торбеши задржавају и неке старије сеоске облике привређивања и живота.

Друштвени односи

Савремена породица у торбешким селима има већи број чељади. То се види из података 1971. г. када је просечно једно домаћинство имало око 6 чланова. Међутим, педесет година раније — 1921. — просечно једно домаћинство имало је око 5 чланова. (Табела на следећој страни).

На приложеној табели дат је укупан број сеоског становништва, и муслиманско-торбешког и хришћанско-македонског. Службена статистика није одвојила једне становнике од других (1971. г.). Ја сам на терену 1977. г. установио следећи број торбешких домаћинстава по селима: Боровец око 100, Лабуниште око 570, Подгорци око 200 и Октиси око 250. Та домаћинства укупно су имала око 6.700 становника[7].

Из података на табели јасно се види да су уже породице 1921. г. биле више заступљене. Педесет година касније просечна породица у но-

Назив насеља	Број домова	Број становника	Просечан број чл. у домаћин.
1921. г.			
Боровец	121	582	4.8
Лабуниште	317	1.556	4.9
Подгорци	198	917	4.6
Октиси	303	1.621	5.1
1971. г.			
Боровец	135	779	5,7
Лабуниште	580	3.611	6,2
Подгорци	248	1.390	5,6
Октиси	377	2.278	5,9

питаним насељима била је незнатно већа захваљујући бољим условима живота и смањеној смртности деце. За деобу породица и код Торбеша као главни узрок наводи се неслога жена. Отац са синовима учествују у деоби имовине. Пре него подели синове отац настоји да за сваког сина сагради нову кућу. Са оцем у кући остаје најмлађи син.

Код Торбеша нема великих, сложених домаћинстава са по 12 до 15 чланова. О неким таквим домаћинствима очувало се само сећање у народној традицији. Старији мушкарци и жене говоре како је током XIX века било породичних задруга у којима је живело и по двадесет људи (села Подгорци, Октиси). Ипак кућна задруга није била довољно развијена код Торбеша, као што је био случај код околних Македонаца и Албанаца.

Ауторитет домаћина у кући је велики. Жена може бити старешина домаћинства само изузетно, кад нема мушкарца који би био способан за ту дужност. О дневним пословима брину и домаћин и домаћица: одређују шта ће чељад радити током дана и друго.

Најважнија друштвена заједница у оквиру торбешких села је сој, односно род. То је сродничка заједница проистекла од истог претка. Род се одликује великом разгранатошћу. Неки родови су толико разгранати да се већ поједини огранци сматрају посебним родовима (село Лабуниште и др.). У том погледу Торбеши се изједначују са Албанцима у суседним струшким селима.

У роду људи међусобно се брачно не орођавају и узајамно се помажу. Групе породица у сродству имају заједнички назив који се завршава на — ци, на пример: Сулејмановци, Маскутовци, Имеровци, Дервишовци, Шабановци итд. Породице једног рода настањене су у кућама које образују посебан део села — махалу. Родовска повезаност међу становницима је јака.

У сеоском друштву код Торбеша јасно су утврђени принципи морала и владања. Људи тачно знају своје дужности, зна се шта се не

сма урадити и како се треба владати. Све се одржава без писаних закона. Ниједан члан не жели избећи овим одредбама.

Друштвени обичаји

Рођење, свадба и смрт су најважнији догађаји у животу Торбеша. Стога су око њих груписани поједини обичаји који представљају скуп верско-мађијских ритуала као и остатке старинских народних веровања.

а) Обичаји око рођења детета су разноврсни. Међутим, ја сам био у прилици да чујем само за неке обичаје. Трудна жена код Торбеша ужива специјалну пажњу, поштовање укућана и чланова рода. До недавна жене су се све од реда порађале код куће. Данас поједине трудне жене порађају се у болницама којих има у дримколском селу Вевчану, у Струги и Охриду.

Приликом порођаја код куће трудној жени помаже нека суседица која је томе вична. Три дана после порођаја мајка са новорођенчетом прима у посету жене које долазе да виде породиљу и да честитају. Долазе жене из комшилука и родбине.

У прошлости, како се прича, умирање деце у време епидемија било је велико. Деца су умирала и од разних инфективних болести. Но, после другог светског рата, захваљујући развијеној здравственој служби, тога више нема.

б) Етничком одржавању торбешког становништва у селима Струшког Дримкола, које је окружено насељима са другим живљем, добрим делом треба тражити у брачној ендогамији[6]. Све до данас мали је број оних који су доводили девојке из неког другог муслиманско-албанског села, а исто тако мало се торбешких девојака удавало у друга насеља. Само онај који није могао да се ожени у свом селу тражио је жену изван дримколске торбешке групе. Највећи број бракова око 95% — и данас склапа се само у оквирима поменуте групе. Безженство (целибат) скоро није познато.

Девојке се удају рано — од 16 до 19 године — и оне се редовно удају за момке нешто старије од себе. Мушкарци се жене после одслужења војног рока.[7] Већа је брига оженити се, него удати се — јер тешко је наћи девојку за сваког момка. Важну улогу избора за женидбу или удадбу имају родитељи и њихови рођаци. Како момци и девојке поштују родитеље то они имају поверења у њих.[8] Верност, здравље и трудољубивост женскиња су највеће врлине.

У кућу у којој нема синова, кћерки се доводи муж, преко кога се продужава одржавање домаћинства и имања. То је домазет и он долази из кућа у којима има више синова.

Период од просидбе до свадбе није дуг. Дужина тог периода зависи од тога да ли је завршена девојачка спрема, и од спремности родитеља да дочекају велики број гостију. Свадбе се држе највише током јесени.

Сва деца из исте куће жене се и удају по реду рођења. Одступања су ретка. За невесту и данас се плаћа: дају се новац и потребне ствари. Свадба се обавља на традиционалан начин и не може бити без

свирача. Траје обично од уторка до четвртка. По невесту иду сватови. Када је доведу кући онда настане сејр: мушкарци са свирачима играју на некој повећој пољани, где има пехливана и др. После свадбе родитељи невестини и младожењини посећују пријатеље итд.

Разводи бракова код Торбеша су особито ретки. Срамота је развести се од жене чак и када она нема деце. Брачни пар има од троје до шесторо живе деце. Бракови без деце су особито ретки. Код Торбеша је обичај: ако неком умре брат он може снаху-удовицу узети за жену. То је случај и код околних Албанаца.[31] Има и тога: да су две сестре удате за два брата (село Октиси).

в) Становници торбешких села у прошлости — до краја турске владавине и у међуратном периоду — веома ретко су одлазили лекару, и то онда када се болеснику више није могло на други начин помоћи. Болест и смрт примају се као удар судбине од које се не може побећи. Међутим, у нашем послератном времену чешћи су одласци лекарима и често се лежи у болницама.

Торбешко становништво и данас живо негује култ покојника. Погребни ритуал који се одржава око сахране има за циљ да се олакша одлазак покојника на онај свет. Многи су уверени у постојање загробног живота и верују да тамо постоје исте овоземаљске потребе. Покојника за сахрану припремају његови укућани и суседи. Сматра се «севапом» помоћи суседу приликом сахране. Мртвац се обавезно окупа и увије у платно. Када је сахрана завршена присутнима у кући покојника даје се вечера.

Иако је култ покојника значајан, муслиманска сеоска гробља су прилично запуштена. Надгробни споменици су типизирани, а гробови једне породице су груписани. Гробља су нешто даље од села, увек поред главног пута, с једне или с обе стране пута.

Верски обичаји

Посебну групу чине обичаји у току године који су везани за поједине муслиманске празнике. Важнији муслимански празници су: Петак, Рамазан, Бајрам, Курбански бајрам. Током сваке недеље петак је муслимански празник. Па ипак Торбеши петком раде као и обичним даном. Прекидају рад само када иду у џамију на молитву.

У животу Торбеша веома је значајан рамазански пост, који се и сада строго држи. Траје тридесет дана. Увече, пошто зађе сунце, укућани могу да једу. Иза тога мушкарци излазе у џамије и посећују пријатеље ради разговора. Након завршеног поста је празник Бајрам, када се не ради три дана. Тада се облачи ново одело и људи се међусобом посећују: мушкарци долазе мушкарцима, а жене женама. Једни другима поклањају воће, колаче, тигањице и др.

Затим долази Курбан бајрам. За тај празник ко може коље «курбан». То је обавезно ован. Месо од заклане жртве једним делом задржи се кући, а остало се раздаје рођацима и сиромашним сеоским породицама. Од коже закланог овна прави се «постекија».

◆

Не треба да нас изненади што Торбеши имају и обичаје везане за поједине хришћанске празнике — Божић, Нову годину, Ђурђевдан, Митровдан. Ово нису могли искоренити ни сеоске хоџе. Ђурђевдан (6. V) је најважнији и пре свега то је празник сточара¹¹. Тога дана изјутра стока се кити и музе. Верује се да млеко помузено тога дана има неку посебну моћ. На Ђурђевдан обавезно се окиће куће зеленим гранчицама. Ништа се не ради у пољу. Од врбове коре деца праве свирале и др. Женама и сточарима припада већа заслуга за одржавање ове традиције.

*

Како је напред речено, у новије време мушкарци све више упошљавају се као грађевински радници далеко од својих села, већином у СР Словенији. Због тога они не могу бити за дан празника у свом дому. Њихову улогу у обичајима преузимају други укућани, чак и жене. На тај начин мења се традиција о улози појединих чланова у породици.

Струшки дримкол има и култна места која су заједничка торбешко-муслиманском и македонско-хришћанском становништву. Једно такво место налази се у селу Вевчану код главног карсног врела. Друга култна светилишта су у селу Октиси око појединих црквених рушевина. Тамо је по неки извор звани «ајазма». Код наведених култних места одлази се петком, недељом, на Ђурђевдан и Св. Илију. Ово се ради из више побуда: да се постигне исцељење, да се спречи болест, ради одржавања деце. У селу Октиси види се и култно («накуфско») дрвеће, махом брестови. Нико неће да посече то дрвеће.

Чуо сам за веровање у опасну моћ злих очију. За одбрану од тога употребљавани су позната оријентална методи: амајлије, записи и бајања.

⁂

У овом прилогу, као што је речено на почетку, изнете су само неке карактеристике из живота и обичаја дримколских Торбеша. Већ из тога се јасно види: како су и данас очувани поједини веома архаични облици.

Међутим, иза последњег рата и у Струшком дримколу мењају се услови привређивања и начин живота. Настало је отварање до сада затворене торбешке средине. Нове куће и нови начин одевања такође ће се изражавати у њиховој култури.

Даља проучавања показаће у којој ће мери и како нови услови живота утицати на промене у обичајима. Та проучавања треба вршити у свима областима народне културе.

*

Торбеша у СР Македонији у мањем или већем броју има у околини ових градских насеља: Струге, Дебра, Кичева, Тетова, Скопља, Титовог Велеса и Прилепа. Међутим, да би се знала тачна распрострањеност и бројно стање Торбеша неопходна су теренска истраживања у свим њиховим насељима.

1. Име Д р и м к о л састављено је од две речи: од имена реке Дрим и од турског израза к о л. Право значење израза кол није јасно. Видети М. Ф и л и п о в и ћ: Дебарски Дримкол, Скопље 1939., стр. 4.

2. М. П у р к о в и ћ: *Попис села у средњовековној Србији*, Годишњак Скопског филозофског факултета, IV, Скопље 1940., стр. 12.

3. Упоредити М. Ф и л и п о в и ћ: нав. рад, стр. 22; исти: Голо Брдо, Скопље 1940., стр. 38.

4. На пример, у великом торбешком насељу Лабуништу записано је:

	Македонци	Турци	Албанци	Остали
1961. г.	1807	334	523	30
1971. г.	2097	287	685	12

За 1981. г. резултати пописа по националној припадности нису објављени.

5. Упоредити Ј. Х. В а с и љ е в и ћ: *Муслимани наше крви у Јужној Србији*, Београд 1924., стр. 13—18; М. Ф и л и п о в и ћ: *Голо Брдо*, стр. 21—40.

6. Ј. Ц в и ј и ћ: *Балканско полуострво*, Београд 1966., стр. 504.

7. Помена Торбеша из села Струшког Дримкола у новије време пресељава се у суседну варошицу Стругу. Међутим, тешко је утврдити њихово бројно стање, јер Торбеши у Струзи кажу да су „Турци“.

8. Становници села Заборани склапају бракове више и са Торбешима из суседног села Лабуништа у Дебарском Дримколу.

9. Ретки су малолетнички бракови.

10. Не постоји обичај да се [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible].

11. Четвртог јула 1971. г. у торбешком албанском селу Добовјани присуствовао сам у кући Хаџије Мехмеда (стар 74 године) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], па је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Она [illegible] [illegible] је [illegible] на два [illegible] брака.

12. Упоредити Ј. В а с и љ е в и ћ: нав. рад, стр. 41.

Сенко Радљанин

НЕШТО О ЖЕНСКОЈ ГРАДСКОЈ НОШЊИ НОВОГ ПАЗАРА С КРАЈА XIX И ПОЧЕТКА XX ВЕКА

Нови Пазар је основао турски војсковођа Иса-бег Исхаковић шездесетих година XV века. Он је убрзо, захваљујући свом веома важном гео-стратегијском положају, као и развоју политичких догађаја, постао велики административно-економски центар и један од важнијих градова европског дела турског царства.[1]

Турска власт је и у овом подручју, као и у свим балканским, азијским и афричким земљама, асимиловала и гутала све што је могла да искористи од старог система: и ситне племићке војнике, који су одмах примани у редове турске војске или и добијали статус спахија; и полуповлашћене групе сељака, који су делимично ослобађани разних дажбина али су зато учествовали у турским походима, па чак и крупне старе велможе, који су постајали вазали и давали Турцима своје земље и градове за насељавање и оснивање упоришта.[2] Таквом политиком Турци су лакше држали и освајали нове земље, али тако се брже вршио и процес исламизације.

Турци су се у овим крајевима задржали веома дуго, до балканских ратова, што је оставило дубок траг на све облике културе Новог Пазара. Ти оријентални трагови најуочљивији су у материјалној култури о чему нам сведоче бројни, сачувани споменици исламске културе (бројне џамије, гробља, хамами, Стара чаршија, Тврђава и друго).

У веома вредне исламске споменике материјалне културе слободно можемо уврстити и збирку народне ношње која се чува у Завичајном музеју у Новом Пазару. На предметима ове, изузетно вредне, збирке, као и материјала који је сакупљен њеном обрадом, могу се уочити карактеристике начина одевања типичне за турски период с краја XIX века, као и касније настале промене у периоду после 1912. године све до другог светског рата.

Треба нагласити да се на основу ове грађе могу уочити и знатне разлике између градског и сеоског начина одевања, док се, на другој страни, могу запазити готово исте карактеристике у погледу одевања и код муслиманског и код српског становништва.[3]

У складу са раније реченим, а с обзиром на друштвено-политичке промене које су настале, нарочито после 1912. године као и после другог светског рата, што се одразило на целокупан живот и културу становништва Новог Пазара, у развоју ношње Новог Пазара могу се издвојити три карактеристична периода:

1. Народна ношња с краја XIX века све до ослобођења од турске власти 1912. године,
2. Народна ношња после 1912. године све до другог светског рата,
3. Народна ношња од другог светског рата до данас.[4]

Како је тема овог рада само женска ношња, то ће поље разматрања обухватити женску градску ношњу и то у периоду с краја XIX века све до ослобођења од турске власти, као и првих десетак година после тога.

Женска градска ношња овог периода је, у основи, оријентална ношња карактеристична за део османлијског Балкана.

Делове ношње у овом периоду израђивали су домаћи мајстори — терзије, намењеном за средњи и сиромашнији слој становништва, док су богатији одећу за себе набављали код призренских, скадарских и сарајевских мајстора. Треба истаћи да је Нови Пазар био на раскрсници важних караванских путева (Дубровник — Солун — Цариград; Сарајево — Ниш — Софија — Цариград, као и старог зетског друма) па је разумљиво да су се сливали различити утицаји, што се одразило на живот и културу овог становништва. Све је то оставило трага и на начин одевања као развој заната у вези са тим, па је велики број одевних предмета, највише у овом крају, који су увезени из Солуна, Софије, Цариграда па и Багдада, као и оних који су дело домаћих мајстора али су рађени по узору на оне претходне и својом лепотом нимало не заостају за њима.

Ипак може се рећи да су одевни предмети овог краја, који су дело домаће производње, рађени по угледу на радове косовских и босанских мајстора и да представљају типско јединство са њима. Треба нагласити да је женска ношња израђивана под утицајем Скадра и Косова док су мушки делови одеће рађени по угледу на исте из Сарајева.

Новопазарски мајстори су одећу израђивали од различитих материјала што је зависило од економског стања купца. Терзије су ношњу израђивали од чохе, кадифе, свиле, свиленог броката, сомота и атласа украшавајући их срмом, металном и свиленом бојом, као и свиленим концем (ибришимом и клабоданом) и гајтаном, са најчешће вегетабилним а ређе, геометријским и другим мотивима.

Османлије су са собом донели на Балкан и исламско верско учење, које су, не много раније, и сами примили од Арапа преко Персије.[5] Исламизирани свет у Новом Пазару, прихватајући то исламско верско учење, прихватио је и нову исламску културу. Та нова религија имала је посебан однос према жени и њеном положају у заједници. Куран (исламска света књига) је, осим тога што је одређивао статус жене, умногоме утицао и на њен начин одевања, о чему говоре куранске суре 24 и 31 у којима се препоручује женама да носе пурду (печу).

Ти верски прописи оставили су траг и на одевање аутохтоног становништва овог краја, што се види у прихватању бројних одевних предмета од стране женског становништва, а који по својој функционалности не одговарају овом подручју, односно његовим климатско-географским карактеристикама као и начину привређивања, али су ношени јер је то ислам прописивао.

ОСНОВНИ ДЕЛОВИ ЖЕНСКЕ ГРАДСКЕ НОШЊЕ НОВОГ ПАЗАРА С КРАЈА XIX И ПОЧЕТКА XX ВЕКА

Покривање главе

У покривању главе присутни су различити предмети са својим карактеристикама и разликама у материјалу, кроју, везу и другом, као и делови одеће који су карактеристични и по томе што их носе особе различитог доба и статуса у разним приликама.

Шамија

Ово је типично оријентални део одеће, који је примљен од Турака веома рано, а у одевању новопазарског становништва се задржао веома дуго, па га и данас срећемо али искључиво код муслиманског становништва, док је код српског становништва потпуно изобичајен.

Шамија је добила име од персијске речи «шама» што значи «покривати».[3]

Ова марама је израђивана од танког памучног материјала и шареног бојадисањем вегетабилним мотивима. По ивицама је украшена ојицама (привезице за мараму у виду чипке), исплетеним од свиленог конца ибришима разних боја такође у вегетабилним мотивима.

Шамија је део свакодневне и празничне одеће коју су носиле удате жене обавезно, а срећe се у одевању девојака најчешће као део радне одеће. Ношена је тако што се преклапала по дијагонали и добијала облик троугла са истим, наспрамним страницама, па је најдужом страном забрађивано лице. Крајеви најдуже странице су укрштани са задње стране врата, па су постављени и везивани на темену.

Ова марама је, у периоду о којем је реч, ношена од стране жена без обзира на постојеће национално-етничке и конфесионалне разлике. Тек по ослобођењу од Турака 1912. године, када је код српског становништва присутна тенденција одбацивања свега што је турско, у одевању српске жене се губи, па је данас, као што је већ речено, потпуно изобичајена. Код муслиманског становништва је и данас доста често срећемо.

Параманта

Параманта је такође део типично оријенталне ношње, коју су носиле невесте искључиво уз невестачку одећу, у периоду од 40 дана по доласку у младожењину кућу. Невесте су парамантом покривале главу и у кући и ван ње, па би се параманта условно могла назвати невестачком шамијом.

Ова марама је обично прављена од беле свиле у квадратном облику. За разлику од шамије, сама марама није украшавана бојадисањем, вероватно због природе материјала од кога је прављена, већ је била чисто беле боје, али је најчешће била уоквирена оивицом од ибришима зелене боје, као и шамија, оивичена је ојицама али искључиво од ибришима беле боје плетеним на једну иглу са вегетабилним мотивима.

Треба нагласити да су паралантом покривале главу искључиво муслиманке. Данас је потпуно изобичајена.

Паралантом се повезивала глава на исти начин као и шамијом.

Чаткија и дувак

Ово су два одевна предмета која су у уској вези са свадбеним и предсвадбеним свечаностима.

Чаткија (од турске речи «чатка»[8]) је марама од танког свиленог платна квадратног облика, увек црвене боје, по ивицама украшена шљокицама, коју су носиле испрошене девојке у време предсвадбених свечаности, тј. за време кане. Чаткијом су се покривале и невесте и то у време свадбених свечаности, а нарочито је карактеристична за обред дворења.

Кана је интересантан иницијацијски обред којим се обележава и објављује промена статуса неудате девојке у испрошену. На два дана пре одласка девојке (обично средом, јер се млада најчешће одводила петком) окупљају се жене и девојке, невесте и звице (ове обавезно са поклонима за младу), да кану девојку (назив кана потекао је од турске речи «кна» којом се обележава козметичко средство справљено од праха осушеног лишћа биљке **Lawsonia inermis**[9], које служи за бојадисање ноктију и косе; овај назив се може довести и у везу са арапском речју «кана» што значи «покорна», а најчешће се употребљава за лично име,[10] па би, имајући у виду то значење ове речи, овај обред добијао и симболичан карактер, односно млада са обојеним, кањеним рукама би представљала будућу покорну жену[11]). Кањење се вршило тако што би будућа невеста, обучена у невестачке хаљине и обавезно покривена чаткијом, села пред огледало, које је држала једна девојка, стојећи иза леђа будуће младе, док су са стране стајала два дечака (то су једини мушкарци на кани) и у висини њених рамена, са марамицама у руци, држали по једну запаљену свећу. Будућа млада би испружила руке и тада би јој једна девојка кнала — бојила руке[12]. По завршетку кањења она би се неколико пута пресвлачила («у неколико катова») тј. показивала би присутнима своје, припремљене невестачке хаљине, а глава би увек била покривена чаткијом.

Чаткијом је покривала главу и невеста и то у време свадбених свечаности, а нарочито за време «дворења».

По доласку у младожењину кућу мења се статус испрошене девојке, она постаје невеста, што се обележава посебним обредима, као и посебном гардеробом.

Када дође у младожењину кућу невеста је дужна да, у време свадбених свечаности, а и касније повремено, «двори» госте. Она би у стојећем положају са склопљеним шакама, десна преко леве, у неком кутку стајала, дворила, у невестачким хаљинама, присутне рођаке и пријатеље. Као саставни део тих невестинских хаљина била је и чаткија којом се покривала глава али преко паралане којом је већ била забрађена невеста.

Потребно је истаћи да је чаткија искључиво муслимански одевни предмет, као и обреди кањења и дворења.

Чаткијом се покривала, и у време кане и у време свадбених свечаности, читава глава тј. обавезно је покривано и лице.

Покривање главе чатkијом може се тумачити као нека врста превентиве тј. заштите будуће младе и невесте од лица са урокљивим погледом, која су се у то време могла наћи у кући и наудити како младој тако и будућем породу што би деструктивно утицало на развој заједнице.

У периоду од изласка из своје, па до уласка у младожењину кућу, будућа млада (још увек *будућа* јер тек по уласку у младожењину кућу она стиче статус невесте) покривала је главу дуваком, делимично провидним ткањем од памука танког ткања, квадратног облика без икаквих украса и искључиво црвене боје. Дуваком се покривала будућа невеста на тај начин што би се марама пресавијала по дијагонали тако да се добијао облик троугла. Горњи део тог троугла био је спуштен, а доњи би остајао отворен и кроз њега се провлачила глава са стране лица.

И дуваком се млада штитила од урокљивих очију, али то му није била превасходна функција.[10] Овај одевни предмет имао је и симболично значење — њиме се показивало задовољство или незадовољство младине породице због одласка у младожењин дом. То би се радило тако што би се, мање или више, зависно од односа младине породице према младожењиној, пунио горњи део дувака вуном. Уколико је младина породица била задовољна због одласка будуће невесте у младожењину заједницу, врх дувака је пуњен са много вуне, која је набијена да би врх стајао што усправније, а уколико младина породица није била задовољна, врх је пуњен са што је могуће мање вуне тако да је врх падао према земљи.[11] Како је чин одласка младе у младожењину кућу по својој природи јаван (млада је на коњу, у невестачким хаљинама и уз бројне сватове одвођена) овим путем се обавештавала шира заједница о односу младине породице према младожењиној, али и младожењина породица, што је утицало на касније односе између две породице.

И чатkија и дувак су данас потпуно изобичајени, мада се среће марама која по изгледу одговара чатkији, а по материјалу дуваку, за коју се употребљава термин дувак. Срећено је код муслиманског становништва које је задржало обред дворења.

Тепелук

Тепелук (од турске речи »тепелук« која означава малу, кратку женску капу, окићену низовима дуката или бисера[12]) је део женске ношње које су у овом крају носиле све жене, без обзира на национално-етничку и конфесионалну припадност. Док на једној страни нема разлика између тепелука обе конфесије, на другој страни постоје разлике које су настале услед различитог социјалног статуса, као и економске моћи власника.

Најбогатији слој је овај одевни предмет украшавао веома раскошно и носио га као свакодневни део одеће за излазак док је тепелук средњих и сиромашнијих слојева био више имитација претходних и ношен је као репрезентативни одевни предмет.

Ова капа добила је назив по тепелуку — брошу од сребра[13], најчешће рађеном техником филиграна у облику розете који се налази на њеној средини. Ивице овог броша су обрубљиване »цветићима« лучног облика, а површина плоче је испуњена »турским везом« — филиграном. У

центру се налазио украсни камен црвене боје, а око њега у концентричним низовима простирали су се према периферији »исечени са бобицама« и »елмасе« (од грчке речи „адамас-аса" што значи дијамант, драги камен[27]) — ромбоидне плочице. Осим броша, по коме је ова капа добила име, на предњем делу капе, а испод броша, су се налазила три реда »хајрија« (турски златни новац) нанизаних једна испод друге. На средини најнижег реда хајрија налазио се [illegible] дукат[28].

Чаршав са печом

Ова два одевна предмета поменута су искључиво због тога што је то ислам прописивао. Носили су их искључиво Муслимани, што је још једна потврда више нашој тврдњи.

Чаршав и печу, одевне предмете овог краја, можемо упоредити са босанским јашмаком и чембером, али их ипак не смемо поистовећивати, међу њима постоје знатне разлике. При покривању главе јашмаком и чембером очи остају слободне (најпре се јашмаком покрива доњи део лица, до очију и врат, а онда се чембером покрије глава и чело, до очију тако да само оне остају слободне) док се чаршавом и печом покривају и очи. Такође је уочљива још једна разлика: док су јашмак и чембер два посебна одевна предмета — две мараме, чаршав условно сврставамо у делове ношње којим се покривала глава јер је својим задњим делом, са леђа, спојен са тзв. »фишекли-чаршавом« (доњим делом ношње у облику сукње, који је добио назив по пиштољима рађеним у Тулу а који су погрешно називани »фишеклије«), па се слободно може уврстити и у горње делове одеће.[29]

Чаршав (у народу се најчешће чује назив »чаршаф«) је велика марама памучног ткања црне боје а квадратног облика, која је савијана по дијагонали и која је, као што је већ речено, својим супротним углом пришивана за фишекли-чаршав. Овом марамом жене су покривале главу а како је била веома велика она је преклапана са предње стране тако да је покривала и руке склопљене на грудима којима су жене држале мараму. Иза ушију чаршав је причвршћиван шналама за косу, а у исто време је причвршћивана и печа којом се покривало лице.

Печа је марама од танке, делимично провидне, тканине црне боје, правоугаоног облика и без икаквих украса, којом су муслиманке покривале лице приликом изласка из куће. Веома су интересантне пече које су биле оплетене од танке коњске струне.[30]

И чаршав и печу су обавезно носиле и жене и девојке, почев од своје 14. године, приликом изласка ван куће.

Током времена ова два дела ношње су избачени из употребе, али се и данас срећу тзв. получаршав и намазбез. То су, у ствари, два одевна предмета која су настала од, раније описаног, чаршава и фишекли-чаршава. Получаршав је рађен од тревире црне боје, попут равне сукње из две поле. Намазбез је велики покривач за главу којим се покривала глава на исти начин као и чаршавом. Име је добила по марами којом су се покривале муслиманке када су клањале »намаз« (исламску молитву која се клања пет пута на дан) и која је била од »безе«, танког памучног платна беле боје.[31]

Кошуља свиленица

Један од основних делова женске одеће је и кошуља, одевни предмет који је у овим крајевима представљао горњи хаљетак. Шивена је од свиленог платна (важно је истаћи да су ову кошуљу правили од свиле искључиво богатији слојеви, док су сиромашнији слојеви носили кошуљу од тзв. јаког платна о којој ће касније бити речи, а коју су називали свиленица) па је по њему и добила име свиленица. Прављена је од једног стана са разрезом за врат на средини као и разрезом за прси који је био веома мали. Са стране је ушиван по један клин како би се добило на ширини кошуље. Рукави су били веома широки и право усађени а завршавали су се опшивом од свиленог конца беле боје и везом рађеним истим концем. Око врата се налазила крагна која је била украшена везом од свиленог конца разних боја. Мотиви и на крагни и на рукавима били су исти — вегетабилни.

Ова кошуља је репрезентативни одевни предмет — ношена је искључиво уз невестачко хаљање и у свечаним приликама. Понекад, додуше веома ретко, ношена је као свакодневни, летњи хаљетак, али искључиво од стране најбогатијих слојева.

Израђивали су је домаћи мајстори по угледу на исте са Косова. Богатији слојеви су свиленицу куповали у Призрену, Скадру па и самом Цариграду.

Свиленица је присутна у одевању припадника и једне и друге конфесије. Треба истаћи да је, од стране српског становништва, ношена као свакодневни одевни предмет и то претежно свиленица од јаког платна, док је код муслиманског становништва преовладавала иста кошуља од свиле, али као репрезентативни одевни предмет (свиленицу од јаког платна носили су и муслимани као свакодневни део одеће, али претежно сиромашнији слојеви).

Свиленицу су носиле углавном жене, наравно, будуће невесте и то у периоду предсвадбених и свадбених свечаности, а понекад и девојке али не млађе од 14 година. Присутна је у одевању припадника и једне и друге конфесије.

Као што је већ речено, поред ове постојала је и кошуља која је по кроју идентична свиленици али је рађена од другачије тканине од тзв. јаког платна, односно ланчане тканине домаће производње. И ова кошуља је била беле боје и без посебних украса. Изузетно ретко се срећу примерци који су украшавани »подставањем« око врата и рукава, односно везом од свиленог конца беле боје.

И једну и другу кошуљу срећемо и данас али само у одевању муслиманског становништва.

Димије

Димије овог краја, као саставни део женске одеће, рађене су по угледу на исте са Косова (Призрена), па чине тесно јединство са њима. Рађене су од различитих материјала, а најчешће од свиле, чоје (богатији), свиленог броката и др. готово увек у црвеној или белој боји. Димије су кројене из шест уздужних, равних делова од којих је сваки био широк два метра, па су тако укупно биле широке дванаест метара.

На горњој ивици се налазио поруб кроз који се провлачио «учкур» (узана трака од шифона) помоћу кога су се димије фиксирале за струк. Учкуром се понекад називао и нека врста појаса прављеног од посебног материјала у односу на димије; учкур се најчешће украшавао свиленим концем у цветним мотивима.

На отворима за ноге (димије скоро да и нису имале ногавице) налазили су се веома уски «началуци» (попут прикоторских, мушких «тозлука», само што су началуци били причвршћени за димије и много краћи), који су причвршћивали димије за ноге. Прављени су редовно од сомота љубичасте боје и свиленог гајтана црне боје.[27]

Испод димија обавезно се носио «фистан», «етек» (фистан — од грчке речи «фистан», која означава кратку женску сукњу;[28] етек — од турске речи «етек», која означава скут, крило;[29] у народу се срећу и један и други термин), нека врста подсукње рађене из два равна дела са поругом у горњем делу кроз који се такође провлачио учкур. За разлику од димија које су по читавој површини биле богато украшаване клабуданом или свиленим концем (зависно од економског стања власника), фистан је био без икаквих украса.

Димије су важиле и као свакодневни и као репрезентативни одевни предмет. Међутим, како су биле, због своје врло велике ширине, веома непрактичне, временом су прилагођене свакодневној употреби. Наравно ово није једини и искључиви разлог. Овде, пре свега, треба имати у виду економску моћ власника. За сиромашније слојеве 12 метара неког од наведених материјала је био веома велики издатак, па су прибегавали или најобичнијим материјалима или су смањивали ширину. Она је најчешће смањивана за половину (са 12 на 6 метара) и таквим димијама је дат посебан назив — «тумалије» (назив је потекао од турско-персијске речи «тумалик», што значи широк, простран.[30] Тумалије се по кроју нису разликовале од димија већ само по ширини и материјалу од којих су прављене. Док су димије, као што смо већ рекли, рађене од свиле, чоје и свиленог броката и биле богато украшаване везом, тумалије су биле без икаквих украса (на тумалије се никад нису стављали началуци) и рађене су од мање луксузних материјала.

И тумалије и димије су присутне у женском одевању без обзира на године старости (ове делове одеће срећемо у одевању женске деце и од 5,6 година старости), етничку припадност и конфесију вере. Разлике постоје само у врсти материјала и богатству украса, које су настале услед неједнаког друштвено-економског стања власника.

Овај део одеће се задржао у одевању до наших дана али искључиво код муслиманки. Код српског становништва је избачен из одевања веома рано, односно већ у првим годинама после ослобођења ових крајева од турске власти.

Појас трабулос

Жене су се у овом периоду, обичним даном, опасивале «трабулосе». Име је добио од грчке речи «трабулос», која означава свилени широки појас са китама на крајевима.[31] Овај појас су носиле само удате, старије жене, без обзира на етничку и конфесионалну различитост,

Важно је истаћи да се овај назив често употребљава за мушки појас, сличан женском али много дужи и шири.

Траболос је прављен од једне поле, а од свиленог платна линеарно шараног. Од основе свиле извлачене су дуге ресе, а обично су доминирале зелена и јарко црвена боја.

Опасивање овим појасом је веома рано изобичајено, тако да га данас уопште не срећемо у одевању становништва овог краја.

Тулбент марама

Уз траболос носила се и «тулбент» марама. Она је својим једним углом качена за појас, и то са леве стране. Као и траболос и она је веома рано изобичајена, а данас се уопште не среће у одевању женског становништва.

Рађена је од «саламгури», танког памучног платна квадратног облика. Обавезно је украшавана везом вегетабилних мотива од свиленог конца.

Важно је истаћи да се овај назив у другим крајевима чује и за мараму којом се покривала глава.

Колан

Док се обичним даном жене опасују траболосом у свечаним приликама носе, у добу о којем је реч, «колан» — појас од сребра. Рађен је од сребра у вегетабилним мотивима. Колан су носиле све жене без обзира на постојеће сталешке и конфесионалне разлике, али искључиво из богатијих слојева.

И данас је у употреби, али само код Муслиманки, и то за празнике и уз одговарајућу гардеробу (уз димије, свиленицу, минтан...), мада и он све више постаје изобичајен.

Овај назив се понекад употребљавао и за мушки каиш од коже, који је причвршћивао оружје за појас. Доста се често употребљавао овај термин и за кожни појас којим се причвршћивало седло или самар за коње. Ипак, у периоду о којем је реч, овај термин се употребљавао за женски, свечани појас.

Јелек

Као део женске, градске ношње посебно је интересантан «јелек», горњи одевни предмет. Јелек су носиле све припаднице женског пола, без обзира на доба, национално-етничку припадност и конфесију вере. Ношен је у свим приликама, с тим што су се о празнике носили најрепрезентативнији примерци. Посебних разлика у кроју нема, али постоје у богатству украса, које су настале услед различитог економског стања власника.

Јелек је рађен најчешће од сомота и чоје, готово редовно, љубичасте или црвене боје. Кројен је из делова са малим изрезом за врат и дубоким за груди. Они највреднији примерци богато су украшавани жутим клободаном по читавом пољу. Мање вредни јелеци су украшавани по појединим деловима јелека, клободаном или свиленим концем.

Треба истаћи да јелек представља летњи одевни предмет, мада се носио и зими, али у кући или испод неког другог горњег дела одеће. Име је добио од турске речи »јелек« што значи прслук.[26]

Јелек се и данас среће као одевни предмет, али само код муслиманки и то о женском празнику, мада и он све више постаје изобичајен.

Малтан-салта

»Малтан-салта« је женски, горњи одевни предмет које су носиле све жене овог краја, без обзира на постојеће етничке и конфесионалне разлике. Овај хаљетак је рађен од сомота, чохе, калифе или свиленог брокатa, зависно од економске моћи власника, у разним бојама, а најчешће у црној, црвеној, плавој или љубичастој боји.

Овај део одеће је кројен из делова са рукавима који су право углављивани. Изрез око врата је био висок и мали, са колиром, а изрез на грудима је био дубок и косо кројен. Ивице око врата, изреза на грудима, петеша и леђа богато су украшавани по читавом пољу. Посебно је интересантна стандардна шара, тзв. »капље« (у облику капљице воде) којом су редовно украшавани рукави малтан-салте. Крајеви рукава су обавезно завршавани попречно постављеним везом од клободана или свиленог конца, која је деловала као манжетна и тај део рукава је био расечен.

И овај хаљетак је представљао летњи, горњи одевни предмет, мада се и он носио зими али такође испод неког другог горњег дела одеће.

Веома је интересантан назив овог хаљетка, који потиче од персијске речи »нимтене« којом се означава кратки хаљетак до паса са дугим и уским рукавима,[27] и италијанске речи »салта« којом се означава кратки капут са кратким рукавима до испод лактова.[28] Сматрамо да је прави назив за овај хаљетак »мантан«[29] па је трансформацијом слова Н у Л, које је карактеристично за ове крајеве, добио име »малтан«. Реч »салта« је придодата јер је овај део одеће подсећао на кратке капуте које су носили дубровачки трговци, који су од самог оснивања Н. Пазара у њему имали своје колоније, а које су они преузели од млетачких морнара и који је носио име »салта-марина«, а у овим крајевима је називан, због поменуте трансформације слова, »салта-марка«.

Данас се малтан-салта, под овим именом и онаква каква је описана у овом раду, уопште не среће. У употреби је, додуше и тај веома ретко, код муслиманског становништва хаљетак који подсећа на »нашу« малтан-салту, али који је рађен од свилених материјала индустријске производње и без икаквих украса, а за који се употребљава само термин »малтан«.

Мисираба

Горњи хаљетак »мисираба« је у овим крајевима део одеће који је карактеристичан само за богатије слојеве, без обзира на, већ поменуте, постојеће разлике.

Мисираба је рађена из делова и најчешће од црне чохе са нарочито карактеристичним »чепкен« рукавима (рукави који су уздуж расечени потпуно, а само су фиксирани на рамену за мисирабу). Изрез

зо врат био је мали и са колиром, а изрез за груди дубок и косо кројен. Мисираба је по читавом пољу богато украшавана везом од клободана и свиленог гајтана у апликацијама због чега је и био приступачан само богатијим слојевима. И за мисирабу је карактеристична шара «каље», која је рађена и на рукавима и на леђима. По осталим деловима доминирали су вегетабилни мотиви, најчешће кукуруза.

Веома је интересантна етимологија и овог назива. Састоји се од јеврејске речи «мисир» што значи кукуруз[35] и арапске речи «аба» која означава тканину домаће производње.[36] Сматрамо да је назив добила по богатом везу, којим је украшавана површина мисирабе, вегетабилних мотива, најчешће «мисирастих» (кукурузних).

Овај хаљетак је веома рано изобичајен, па га данас уопште не срећемо.

Џубе

«Џубе» је горњи хаљетак који се носио преко кошуље а понекад и јелека. Рађен је најчешће од црвене чохе, а био је без рукава спреда отворен целом дужином и дуг до колена. Кројен је звонасто и из три дела. По леђима и скутовима богато је украшаван везом од клободана и апликацијама од свиленог гајтана. За овај одевни предмет нарочито је карактеристична стилизована композиција «аждаје» или «але» која је обично извођена на скутовима.

Име је, погрешно, добила од арапске речи «џубе» која означава одору муслиманских свештеника.[37] Због чега и како нисмо могли утврдити.

Веома је важно истаћи да је овај део одеће присутан само у одевању српског становништва, што нам говоре његове кројне и украсне одлике. Наиме, имајући у виду раније наведене исламске прописе о одевању жена, овај део одеће је исувише «слободан» за жене муслиманске конфесионалности. Поред тога, мотив «але» на скутовима џубета је још једна потврда нашој тврдњи ако имамо у виду куранске прописе који не дозвољавају антропоморфне и зооморфне мотиве у уметности, јер уметник тиме «конкурише свемоћи Алаха» (ствара жива бића).

Овај хаљетак је веома рано изобичајен и данас се уопште не употребљава.

Терлук

«Терлук» је горњи хаљетак прављен од црног сатена, звонасто кројен (као џубе) са рукавима који су право углављени. Спреда је био дуг до колена, а закопчавао се низом металних дугмади. Око крајева рукава (у виду манжетни), изреза за врат и џепова (налазили су се на куковима) рађене су овалне композиције од црног, свиленог гајтана.

Терлук је име добио, опет погрешно, од турске речи «терлуке» која означава женске папуче(?).[38] Због чега и како такође нисмо могли утврдити.

Носиле су га искључиво Муслиманке и то приликом изласка ван куће.

Терлук је знатно раније изобичајен па га данас уопште не срећемо.

Као што смо већ рекли (и видели, надамо се) женска, градска ношња Новог Пазара с краја XIX и почетком XX века настајала је под утицајем Косова и Скадра, па чак типско јединство са њима на шта нам указују кројне и украсне карактеристике делова одеће које смо описали. Поред овога, могу се уочити још неке, за етнологију интересантне појединости. Пре свега, може се уочити да делови одеће који служе за покривање (и украшавање) главе прате и обележавају животни циклус жена (девојчица, девојка, испрошена девојка, невеста и удата жена) као и обреде прелаза у вези са тим («крњење» и «дворење»). Такође, је уочљиво да религија у начину покривања главе игра веома значајну улогу, тако да је на овим деловима ношње најуочљивија конфесионална различитост, за разлику од осталих делова одеће (изузев пубета и терлука) који су присутни у одевању и једне и друге конфесионалности.

Тема овог рада претпоставља много ширу и дубљу анализу, коју писац овог рада у недостатку адекватне литературе није направио, али се нада да ће његов рад, који иначе и нема амбиције да пређе ниво дескрипције, подстаћи на даља истраживања.

---

1. Види: „[illegible] турску ношњу", Вук [illegible], „Нови Пазар и околина", Београд 1969., стр. 179.

2. Исто.

3. Незнатне разлике у одевању муслиманског и српског становништва су постојале и оне ће бити наглашаване када буде реч о појединим деловима женске градске ношње.

4. Злата [illegible] је у свом раду „Српска народна ношња у Ибарском Колашину, Штавици и околини Н. Пазара", ГЕМ 43, Београд 1979, стр. 73—118, направила исту поделу, што је уочено и у развоју женске ношње Н. Пазара.

5. Др Ђуро [illegible], *Исламизација у новопазарском Санџаку*, Историјски записи, Титоград, 1981., година XXXIV, отисак.

6. Абдулах Шкаљић, „*Турцизми у српскохрватском језику*", Свјетлост, Сарајево, 1979, друго допуњено издање, стр. 388.

7. [illegible] су најзаступљенији у покривању главе [illegible], вероватно због куранских прописа, који забрањују, осим цветних, слике живих бића, јер се сматрало за [illegible] стварања Алаха, који је једини, по Кур'ану, кадар створити жива бића.

8. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 386.

9. Исто, стр. 403.

10. Исто, стр. 395.

11. Ово ће нам постати јасније ако имамо у виду исламске одредбе, које за добру жену сматрају само послушну и покорну жену.

12. Кном се нису бојадисале само будуће невесте, као и на своме венчању, већ и остале жене боје своје нокте, косу и руке, у току свог живота јер је сматрана светом бојом. Њоме су бојадисани и делови тела умрлих.

13. Све што је речено и што ће бити речено о предсвадбеним и свадбеним свечаностима и одевним предметима који су у вези са њима, односи се на свечаности које су везане за склапање брака тзв. уговором.

14. До овога је долазило због губљења угледа [illegible] породице и немогућности [illegible] породице да испуни дата обећања.

15. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 416.

16. Односи се на најраспрострањеније примерке који су прављени најбогатијим слојевима.

17. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 90.

18. Као што је већ речено [illegible] које је [illegible], па су се данас [illegible] и [illegible] на [illegible], а које су се називале „ћефови". [illegible] је и [illegible] које се чува у Завичајној збирци [illegible] број 12.

19. [illegible] је [illegible] фала у [illegible].

20. Овакве [illegible] се зову [illegible] у [illegible] о којој је реч.

21. Види А. Шкаљић, наведено дело, стр. 148 и стр. 490.

22. На овим [illegible], уместо [illegible], [illegible] за [illegible] су [illegible] од [illegible].

23. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 294.

24. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 272.

25. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 622.

26. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 622.

27. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 622.

28. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 307.

29. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 464.

30. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 596.

31. Као [illegible], [illegible] на турски [illegible] за овај [illegible] предмет.

32. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 348.

33. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 612.

34. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 612.

35. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 612.

36. А. Шкаљић, наведено дело, стр. 283.

Вукман Вујафић

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ЗНАКА «СВАСТИКЕ» КОД НАС

Свастика је санскритски знак, у облику једнакокраког крста, с крајевима савијеним под правим углом. Њемачки фашисти учинили су свастику својим амблемом.

Међу декоративним елементима у орнаментици крст је представљао особиту шару. Многи народи су га и пластично градили много прије Христовог распећа. Од Христова распећа постао је хришћанска светиња. Кад се крсту додају краци на лакат добија се кукасти крст који представља магијски знак — свастику.

Изгледа да крст потиче из староиндијског ватреног круга, као ватреног симбола. Доцније је добио улогу неке амајлије да од човјека отклања сваку несрећу. Крст као произведена шара од свастике чест је у народном везу, а у доба турске владавине био је и чешћи. Истраживач Сима Тројановић каже: «Ја, чудо, ја свастике не нађох досад у нас да је уметнута у тврде ствари, као у дрво, камен и метал».

Знаку свастике у везу данас народ не придаје значај раван крсту. Овај преламчани крст, у неким крајевима Босне, назива се «кука окретуша». Више је има у везу у источној Србији, него на западу. Раније су је често најмање везле пешском иглом на заручењу, скуту и кошуљи. И на осталом словенском подручју свастика се примјењивала за везења.

Код западних и источних Словена свастика се јавља на шареним ускршњим јајима. То је насликана свастика. На Рајни и Мозелу стављају свастику на кућу да би је сачували од пожара. Код Полака је до XII стољећа урезивана на новцу. У источној Индији је сматрају као знак који доноси срећу. Неки Цигани је узимају за племенско обиљежје. Шлиман је у Троји ископао Венерину статуету са ознаком свастике. Такође у Шпанији су нађене многобројне статуете од печене земље са урезаним орнаментима, који подсећају на свастику.

У нашем народном везу краци свастике су окренути с лијева на десно, као што се сунце креће. Они који иду обрнуто ређи су. Код неких народа свастика је постала знак сунца и ватре, док се код нас претворила у обичну шару.

На ликијском новцу свастика је урезана у облику главчине на точку, чија четири увијена крака одговарају паоцима (спицама) којих такође, има четири. И у Далмацији се виђају колски точкови са четири паока, који се тако зову крст. Имају и четири гобеље. Таква свастика одаје слику сунчевих храмова.

Појава свастике и њен развој на ускршњим јајима могу се пратити нарочито у сјеверозападном Балкану која је довела свастику на шараним јајима, док се на другим подручјима среће ријетко или никако. На овом терену, појава свастике из источне Европе, преступа ново градиво с југа, важно за упоређење са сјеверним. Међу обје ове појаве има идентичних појединости. Еволуција свастике се може детаљно пратити на овом подручју.

Главно подручје појаве пасхалне свастике јесте Хрватска, затим Словенија, Далмација и Босна, па донекле и западна Србија. У осталим дијеловима Балкана, осим Бугарске, мало се јавља.

Пасхална свастика је на овом подручју најраширенији орнамент. Али у неким крајевима, у орнаментику шарања јаја, продиру и други орнаменти, који се повезали комбинацију са свастиком.

Орнаментални развој пасхалне свастике текао је на неколико начина. Особит тип представљају ликови свастике на 6 мјеста на јајету: четири на појасу јајета и по један на свакој врху. Насупрот овоме имамо ликове свастике на истом јајету, заједно с орнаментима неке друге врсте.

Запажају се двије тенденције орнаменталних промјена: једне ситније, које прате чисту свастику, и друге, битније модификације.

Прве варијације могу се груписати: а) чисти ликови од једноставних линија; б) ликови украшени ситнијим елементима, као у Босни и Далмацији и ц) ликови којима линије добијају двостручењем. У околини Книна најчешће су комбинације под **б** и **ц**.

Међу модификацијама пасхалне свастике постоји: а) **удвајање** — двострука свастика — свака изведена у посебној боји; б) **половљење** којим се добија једна половина у облику латинског слова S; в) **обртање кука једног пара** — свастика у обрнутом смјеру — према куковима другог пара; г) **удвајање свих кука завијених у оба смјера**; д) **губљење кука**; ђ) **метаморфоза кракова** који губе куке сасвим и е) **додавање, односно одузимање крака** (кука) чиме се добива нов лик са три крака (трискел) — .

Поставља се питање да ли је овај лик настао модификацијом свастике или се овај лик развијао упоредо са свастиком још од праисторијског доба. Морало би се помишљати на паралелан сличан развој и свастике и трискела независно једно од другога или упоредо у исти мах на истом јајету. Можда је трискел изворни елемент за себе у орнаментици балканских шараних јаја.

На неким примјерима поред свастике је изведен кружић с неком тачком или цртица око њега у облику зрака. Можда је ознака симболика у вези са сунцем. Други пратиоци свастике су тачке поред ње.

Свастика је на Балкану регистрована од праисторијског доба све до данас, али се налази и код других народа далеко од Балкана. Изведена је шарањем помоћу воска и особито писаљком. То је била давна традиционална техника шарања ускршњих јаја.

чају свастике упркос врло старим староиндијским подацима о њеној симболици. То иде тако далеко да се њено значење, сматрам, неће лако утврдити.

Једна је чињеница да је кукасти крст уско везан за јаје, а друга да су шарено јаје и означени знакови на њему везани за пролеће. Обје ове чињенице су значајне за велику територију. С обзиром на ове чињенице могла би пасхална свастика да буде орнаментални израз самог Сунца, повезавши се с добом пораста снаге Сунца и предметом који сам крије клицу живота, зависну опет у даљем развоју од

У науци још није утврђен извор свастике, шта она приказује и њена симболика, већ се све то заснива на хипотезама. Појављивање кукастог крста на предметима праисторијских и историјских епоха све до наших доба, на великом простору Земље (Европа, дио Азије и Америка), а на различитим предметима, отежавало је закључивање о извору и [illegible]. Ову хипотезу је заступао Монтелиус, а у новије доба Шчербаковскиј. Но према мишљењу већине археолога и етнолога, она има слабе темеље.

На другој страни, значајније су хипотезе Karla v. den Steinena о извору свастике и трискела. Прву хипотезу он доводи у везу с родом (птицом) пронађеном је урезану у ископинама Троје и на крову неких урни. Он доказује да је настала као проста цртачка стилизација роде у лету — да су четири крака свастике њене ноге, кљун и оба крила. Трискел изводи од пијетла као обичну цртачку стилизацију. Из ове везе са птицама он изводи везу настанка свастике са јајетом.

На другој страни, оба ова знака су везана за култ покојника, а то због тога што је шарено јаје још и данас везано за култ покојника. На Балкану се шарена јаја, поред неишараних, стављају о задушницама на гробове. Исто то чине и Малоруси о Ускрсу. Постоји и могућност полигенезе свастике и трискела. Но, сви ови путеви су нејасни и не могу се са сигурношћу примијенити на словенску свастику и трискел.

Као што се види из наведеног цитата Симе Тројановића, он као истраживач није пронашао свастику уметнуту у тврде ствари. Међутим, ми смо пронашли свастику уметнуту у камен. Трагајући за културно-историјским споменицима по терену општине Нови Пазар, ми смо 1966. године наишли на такву свастику у једном планинском селу, на падинама Голије. То је село Пустовлах које се налази удаљено од Новог Пазара око 10 km на сјеверозапад. На западној страни овог села, налази се ливада Стојелац и на истој, на једном пустом узвишењу, споменик Стојелац. Вјероватно је по истом и ливада добила своје данашње име. Споменик је четвртастог облика, димензија 30 x 30 cm, а висина му је изнад земље 1,77 m. На њему је, с јужне стране, у једном квадратном оквиру, уклесана (урезана) свастика с крацима окренутим сдесна улијево, која се на нашим споменицима јавља ређе.

Са источне и западне стране, на споменику Стојелцу, урезани су обични крстови, уписани у круг, који заузимају нешто већу површину од кукастог крста. Са сјеверне стране су опет урезана четири квадрата, те простор између њих опет чини крст.

Споменик је израђен од камена гранита (пешчара), те је зуб времена површину споменика нагризао. Осим тога служио је и као стрељачка мета, те је на неким мјестима и окрњен.

Сељаци из дотичног села овај споменик везују за Карађорђево ратовање 1809. године и називају га «Карађорђев споменик на Стојелцу.» Према том веровању овај споменик је у време опсаде Сјенице поставио Карађорђе, као успомену на поменути сукоб с Турцима.

У близини овог споменика налази се ливада Стојелац, која је подијељена између два власника. На ливади се налази пространо врло старо гробље, можда влашког поријекла.

Из досадашњих истраживачких резултата да је свастика урезана у камену, у Пустовлаху, прва пронађена свастика у тврдом материјалу у Србији.

Литература

1. Сима Тројановић, Ватра у обичајима и животу српског народа, кн. I, Београд, 1930., 240—242.

2. Др Милован Гавази, Зборник за народни живот и обичаје јужних Славена, издање Југославенске академије знаности и умјетности, кн. XXVII, св. 1., Загреб, 1929., 1—24.

Мр Сеит Качапор

ЈЕРЕМИЈА ПОПОВИЋ, ПРВИ НАРОДНИ УЧИТЕЉ У ОПШТИНИ ТУТИН

Школство у Тутину и околини нема дугу традицију. Шире гледано, из овакве констатације треба издвојити школство у долини Ибра које има корене у дубокој прошлости: од прве женске домаћичке школе која се налазила на двору краљице Јелене Анжујске, супруге краља Уроша I (Краљ Урош I Немањић ктитор Сопоћана, владао је 1242—1276. године. Био је ожењен 1254. год. лепом принцезом Јеленом, из француске династије Анжу. Иако ова школа није у територијалном погледу на тлу данашње општине Тутин, имала је битног утицаја на развој школства и просвете у овом крају, те је са тог аспекта и треба посматрати и даље проучавати), преко богатог преписивачког рада манастирске школе у Црној Реци, до наставно-часовног система образовања и васпитања у српској народној школи при Манастиру Црна Река и педагошки дисциплинованог и дидактички обликованог наставног рада у основној школи у Сувом Долу. Зато педагошко-историјско истраживање зачетника народне школе на подручју данашње Општине Тутин временски треба везивати за почетак двадесетог века, територијално за Црну Реку и село Суви До и за имена учитеља Милана Краговића и посебно Јеремије Поповића.

Први организовани вид школског рада на подручју општине Тутин започео је при манастиру Црна ријека 1901. године. Рад школе је био одобрен уз сагласност митрополита, а за њен рад је знао и намесник из Рашке, те су уџбеници поред тога што су обично добијани из Солуна и Цариграда — добијани и из Београда. За учитеља је био постављен Милан Краговић из Дубоког Потока (Радич поље). Имао је завршену богословско-учитељску школу у Призрену. Он је остао у овој школи све до 1912. године када је школа дефинитивно престала са радом. Школа је била организована као четвороразредна српска народна школа. Међутим, будући да је била интернатског типа и смештена уз сам манастир (у конаку манастира) и да је са ученицима радио свештеник, школа је имала више манастирски него световни карактер. Ученици су морали да обављају низ дужности у манастиру, од чувања манастирске стоке и рада на имању, до дужности у самом манастиру, пекари, кухињи, трпезарији, интернату и школи. На тај начин су ученици, добрим делом, обезбеђивали средства за сопствено издржавање, а поред тога њихови родитељи су обавезно давали жито и стоку као надокнаду за школарину, интернат и плату учитељу.

Школа у Сувом Долу привлачи посебну пажњу. То је прва народна школа на горњој Пештери, а изузимајући школу при манастиру Црна Рijека, она је прва школа у тутинском крају. Почела је са радом фебруара 1903. године,[1] али су за њено отварање турске власти, на предлог призренске епархије, дале сагласност тек на почетку школске 1904./1905. године, тако да се 1904. година узима као година почетка рада прве основне школе у овом делу тутинске општине.[2]

У самом насељу Тутин се први организовани школски рад јавио тек 1915. године. Међутим, тај вид рада организован за време окупације и под јурисдикцијом окупатора са задацима остваривања њихових циљева, није имао карактер народне школе. Након првог светског рата, у првим школским годинама, школа у Тутину није наставила са радом. Тек 4. септембра 1921. године, након што су постигнути одређени услови, школски надзорник за новопазарски школски округ, Живојин Поповић, написао је министру просвете молбу следеће садржине:

«Молим да се у Тутину (подвукао Ж. П.) среском месту среза штавичког, округа рашког отвори школа која до сада није постојала јер у том срезу постоји само у Сувом долу. Зграда све таком спремна је.[3]

Само десет дана након тога заступник министра просвете, министар унутрашњих дела, донео је решење следеће садржине:

«На основу члана 12. Закона о народним школама Одлучујем: да се отвори четвороразредна основна школа у Тутину, срез штавички, окр. рашки.»[4]

Настава је извођена у привремено подигнутој школској згради 8 м дужине, 5 м ширине и 3 м висине, без стана за учитеља, без интерната и ђачке кухиње, са пространим школским двориштем и баштом. Редовно извођење наставе почело је тек јануара 1922. године када је за учитеља постављен Божидар Радовић. Те скраћене школске године похађало је 53 ученика првог и 5 ученика другог разреда.[5] Школа није имала никаквих наставних средстава. У извештају надзорника остало је записано: «Нова школа набавиће.» У школској библиотеци је било 30 «педагошких» и 20 «ђачких» књига. Учитељ Божидар Радовић је био почетник те је од школског надзорника добио следећу карактеристику: «Радио је, али још је неумешан — дато је упутство. Добро је обратио пажњу на васпитање ученика».

Као што смо већ навели у току овог истраживања, посебну пажњу смо посветили Основној школи у Сувом Долу, а у оквиру тога њеном првом учитељу Јеремији Поповићу, те ћемо покушати да његов лик осветлимо.

Животни пут Јеремије Поповића

Јеремија Поповић је рођен 1873. године у угледној свештеничкој породици. Његов отац, поп Милутин, је и сада познат старијим генерацијама, као врло уважен човек и неприкосновени ауторитет на горњој Пештери. Посебан допринос дао је у сузбијању крвне освете, а као водећа личност у «суду добрих људи», у «муслихунима» (мировним већима) значајно је утицао да се доносе најправеднија решења у многим вансудским поравнањима и помирењима. Поповићи се осећају староседеоцима на горњој Пештери, мада се поуздано зна да су из Букумира

(Црна Гора), преко Шекулара и Хазина досељени у Суви До.[6] Мајка Јеремије Поповића била је домаћица, Марија (дев. Марковић), родом из Шароња код Тутина. У жељи да »удари темеље првој просветној институцији на Пештери« поп Милутин је настојао да школује своју децу. Његов најстарији син Јеремија је основну школу завршио у Штављу (срез сјенички), а затим Богословско-учитељску школу у Призрену. По завршетку школовања Јеремија Поповић »није жудео за каквим удобним учитељским местом, него је свим силама радио да отвори школу у свом родном месту«.[7] Тиме је наставио мисао и остварени сан свога оца. »Ту у том месту је отворио школу, прву школу у Пештери, ту у том месту је свој дом претворио једног фебруарског дана 1905. године у школу и почео прикупљати децу око себе да их напаја духовном храном. . .«[8]

Тако је школа започела рад у новој кући — брвнари, у чардаку кога је поп Милутин саградио за свог сина Јеремију. Ђачке клупе је израдио лично учитељ, јер је столарство изучио као обавезу у Богословско-учитељској школи у Призрену. Поред клупа израдио је још неколико столица, столова, клупа без наслона и полица за књиге. Међутим, и након легализовања школе и званичног одобравања њеног рада уз слање потребних уџбеника штампаних у Истамбулу и Солуну, школа је наставила са радом у овој згради. Тек се 1913. године приступило изградњи школске зграде, али опет у својини учитеља Поповића. Подигнута је мала зграда, са једном просторијом наменски саграђеном за учионицу чија је величина била 6 x 4 м, а висина 2,5 м. У овој згради је извођена настава све до подизања нове, простране школе 1925. године.

Јеремија Поповић се оженио 1904. године Велинком Спасојевић, родом из Брњице (срез сјенички).

Октобра 1911. године, према потреби Краљевине Србије, као прекаљени борац и проверени патриота, Јеремија Поповић је упућен на рад у школу на крајњи југ, у село Доловац (призренски срез). У том крају проводи године балканског рата и постаје централна личност у борби за ослобођење, као активни учесник у борбама. »Почетком 1913. године Јеро се враћа у Суви До и предано ради на проповедању толерантности између Срба и Муслимана доказујући да су то једнокрвна браћа вером раздвојена«.[9] На тај начин, својим ставом равноправности, разумевања и уважавања, преобраћа на сарадњу све грађане Сувог Дола и околине, и награђује себи углед попут оног који је уживао његов отац. Ништа се на Пештери не ради без његовог знања, без његовог непосредног учешћа и доприноса.

У новој школској згради је Јеро завршио једну школску годину. Број ученика је нагло растао, што га је испуњавало одушевљењем; муслиманска деца су готово у истом броју почела похађати као и српска, а у школи су имала равноправан третман. Међутим, започети рад је поново прекинут буром првог светског рата.

Године првог светског рата провео је у Средњој Реци на Гостији, бавећи се искључиво столарством што му је помогло да прехрани породицу.

У првим данима након ослобођења, средином школске 1918/19. године, наставила је са радом школа у Сувом Долу. Иако су свега око-

ло харали одметници, Јеремију Поповића није напуштала воља за рад. Ноћи је проводио на штали, у сењаку, са пушком у руци, а дању је радио у одељењу, трудећи се да на послу буде тачан, уредан и »оран за рад«. У тим тешким годинама, поред активног рада у школи, Јеремија је дао огроман допринос сузбијању одметништва. Као човеку који је уживао поверење народа и имао широк углед код власти неки одметници са Пештери су њему, као јемцу, лично предали пушке на руке.

Терет рада у тешким условима, скривање од одметника, рад на народном просвећивању и учешће у свим видовима живота и рада мештана Сувог Дола и околних села, исцрпљивали су учитеља Јера. Поред тога деца су дорастала за гимназијско школовање (најстарији син Војин, а убрзо и Зорка и Душан). Почео се обраћати школском надзорнику за премештај у Нови Пазар. Посебно је дирљиво његово писмо упућено школском надзорнику Божидару Д. Радуловићу:

»Господине Надзорниче

Шаљем молбу за премештај за Нови Пазар, молећу Вас да дате добру препоруку и мишљење да добијем Пазар, јер као што Вам је познато, мене је опстанак у служби немогућан, ма где било, пошто су ми деца дорасла за гимназијско школовање, осим Новог Пазара. Дакле остајем на милост Вашу.

Господине Надзорниче ја сам се мучио да дођем до нове школске зграде овде, али је немогуће пошто је овако стање. У прошлу среду 21. овог месеца, баш када сам дошао из Пазара и био код ове џамије у Граду, **комите су навале на Суводо, борили су се сељаци и жандарми те им** (подвукао Ј. П.) у село нису дали, али комите су успели да отерају 33 говеда и убили три сељака из Суводола. Комита је било **преко сто** (Ј.П.) у Корита су **убили једног жандарма** (Ј. П.), у Рамошеву **једног жандарма** (Ј. П.). На све стране на територији, војске и јаке помоћи нема. Жандарма и сељака мало је према њиховој навали, овде у Сувом Долу све попадали од страха, јер су се зарекли да неће оставити ни једно **живинче у селу од стоке, за убиства то нам се и зна«.** (Ј. П.) Даље је Јеремија у свом писму писао школском надзорнику колико су одметници људи убили, колико су стоке отерали, како је тешко у страху живети.[17]

Због предног рада и изузетних резултата у раду на васпитању и образовању ученика у тако тешким условима, Јеремија Поповић је више пута предлаган за одликовање »Свети Сава«. На крају школске 1919/20. године школски надзорник Божидар Радуловић је, уз извештај о стању школства у новопазарском школском округу, послао посебан додатак у којем је о школи у Сувом Долу и учитељу Јеремији Поповићу написао следеће:

»Суводолска општина нема своју школску зграду. Школска зграда својина је г. Јеремије Поповића учитеља суводолске школе. У згради има само једно одељење за учионицу. Одељење је простран и доста видно. Школске баште нема. Наставник станује код своје фамилије. Школа је удаљена 30 км од главног друма. Зидана је у штавичком срезу. Наставник ове школе је г. Јеремија Поповић, учитељ — сталан. Рад у овој школи почео је 18. фебруара т. г. (1920, С. К.). У почетку године уписано је 21 ученик и 5 ученица у I разреду, два ученика у II разреду

и у IV разреду 3 ученика. Свега 31 ученик-ца. На испиту, који је одржан 30. јуна било је 20 ученика и 5 ученица у првом разреду, 2 ученика у II разреду, 3 ученика у IV разреду. Сви ученици прелазе у старије разреде. У школи у току године није било прекида у раду.

Г. Поповић је радио са пуном вољом и разумевањем свога посла. Рад је проверзан и зато је постигао успех какав се само пожелети може од савесног и ваљаног наставника...» Даље је надзорник писао о тешким условима за живот и рад и великом пожртвовању учитеља Поповића, да би закључио: «Његов патриотизам огледа се и у томе што је своју сопствену зграду уступио општини за школу у свом дворишту. За такав његов рад у школи и ван школе, за такво пожртвовање... слободан сам предложити господина за одликовање «Св. Саве» и јавном похвалом, пошто би му то било највеће морално задовољство за све тешкоће које преживљује у том месту где ни један наставник, ако би овај одатле отишао, не би пристао ни по какву цену живети».

У свом образложењу у предлогу Јеремије Поповића за одликовање «Свети Сава», заступник школског надзорника, учитељ из Новог Пазара Станимир Станимировић, писао је између осталог: Као одличан радник у школи, једини интелектуалац у том крају, својим радом као добар учитељ и грађанин, стекао је опште поштовање не само код Срба, него и околних Арнаута, па и одметника, што је имало за последицу да се у прошлој години преко њега преда властима одметник среза Штавичког Машовић са својом дружином». Просветни инспектор је, међутим, био супротног мишљења. Сматрао је да све то нису довољне заслуге: «Сва му је заслуга што је учитељ у том месту где ни један други учитељ не би ни годину саставио, што ради свој посао савесно.» Налазио је да су заслужнији учитељи из Новог Пазара, Богољуб Пејатовић и Рафаило Вукадиновић, као и Стерђа Ставрић из Сјенице, те је Министарство просвете њих и одликовало.

Јеремија Поповић је одликован орденом «Свети Сава» тек након предлога учитељског збора Новог Пазара и околине на крају 1921/22. г.

Јеремија Поповић коначно напушта Суви До на почетку школске 1922/23. године. За шесточлану породицу навикнуту на пештерске планине, чист ваздух и добру питку воду, изнајмљена кућица у Варош-махали, са две собице, без дворишта и баште, са бунарском водом која је била «бљутава и никако питка» — била је претесна. Поред тога то је била година чувене епидемије шарлаха која је у Новом Пазару однела много живота. Тако су сва деца Поповића прележала шарлах. Ускоро је породица Поповић купила велику и лепу кућу, са осам одељења и воћњаком од преко пола хектара, са пространим двориштем, шталом и амбаром и наставила скроман и спокојан живот, али без дугова и оскудица. Алтун-алем сокак, где се налазила ова кућа, био је у непосредној близини бројних учитељских станова (Поповски сокак), тако да је Јеремијина кућа била често свратиште за учитеље.

Јеремија је радио у основној школи «Стефан Немања» у Новом Пазару. Био је запажен учитељ и активан радник на народном просвећивању, у Друштву за помоћ деци и младежи, у Друштву за помоћ незапосленима, у Црвеном крсту итд. Поред рада у школи, активно се бавио столарством. Израђивао је столице, клупе, столове, а највише прибор за млечне производе. Добро је познавао технику повезивања књига, што

је за оно време била права реткост. У тим годинама поред оснивања народне књижнице и читаонице у Новом Пазару и организованог рада на формирању ђачких и школских библиотека, та његова делатност је имала велики значај.

Јеремијина кућа је била увек отворена за виђеније грађане Новог Пазара, за просветне раднике, а у њу најчешће долазили сељаци са горње Пештери којима је била потребна ма каква помоћ или савет. Никада није »губио главу у политици«. Тих и ненаметљив, свој углед стицао је и повећавао радом, доброчинством, мудрошћу, поштењем...

»Мало је пазио на своје нежно здравље када је у питању дужност, када је у питању школа. Трошило се његово здравље, али је љубав према послу остајала стара, гасио се сјај његових искрених очију, али су мисли његове биле у школи до последњег дана живота«[44]. Умро је 21. XI 1933. године у Новом Пазару. Болест је била кратка, али тешка.

Учитељ Јеремија Поповић је имао шесторо деце. Кћер Деса је умрла као беба. Најстарији син Војин, по коме данас носи назив Земљорадничка задруга у Новом Пазару био је дипломирани инжењер-агроном, пре рата. У току рата као заробљеник, у логорима, био је истакнути присталица НОП-а, те је ту постао и члан КПЈ. Као активни друштвено - политички радник, предани комуниста и пољопривредни стручњак кога су пољопривредници просто обожавали, после рата је радио на следећим функцијама: начелник и повереник окружног одбора, помоћник министра, потпредседник Задружног савеза Србије, генерални секретар Савеза пољопривредних комора Југославије, потпредседник Већа произвођача Савезне скупштине, дипломата у Индији итд. Умро је као председник Задружног савеза Југославије 1963. године. Учитељица Зорка (Радуловић) из Младеновца је треће дете учитеља Јеремије. Дипломирани инжењер шумарства, Душан Поповић, пензионер, стално настањен у Београду је четврто дете Јеремије Поповића. Познат је јавности у нашем крају, а нарочито у Београду, као активни друштвено-политички радник. Кћерке Јеремије Поповића су и Душанка (Гурдулић), дипломирани инжењер — агроном, пензионер са сталним боравком у Сплиту и Радмила — виши управни службеник у пензији у Београду.

Створена повољна породична атмосфера за слободољубиво васпитање деце, што је заједничко дело учитеља Јеремије и његове супруге Велике, која је после смрти свога мужа активно наставила заједничко дело у васпитању деце, дала је пет бораца који су осетили све патње и прогоне у току другог светског рата. То је Велику Поповић довело до репутације да по ослобођењу буде бирана за већника АВНО Санџака.

*

Живот Јеремије Поповића, чика Јера, протекао је у борби за отварање и рад школе у Сувом Долу, за њено развијање и прерастање у значајну културно-просветну институцију, за унапређивање животних и културно-просветних прилика становништва Пештери, за сузбијање међунационалних и верских нетрпељивости, осветништва и крвних освета. Иако васпитан у патријархалној породици и припреман за свеште-

ника, израстао је у напредног народног учитеља. Цео свој живот посветио је школи у васпитно-образовном раду. Учитељ Јеремија Поповић се није бавио педагошком теоријом, али је, користећи педагошко-дидактичку и методску литературу оног времена, нарочито радове Стјепана Басаричека, Ђорђа Натошевића, Јована Миодраговића и других, као и страних педагога чији се утицај осећао на развој наше педагошке мисли, (Herbart, Ziller, Rein, Dörpfeld и др.) израстао у једног од најбољих учитеља практичара у нашем крају, за оно време.

Већ самом појавом, као први учитељ из ових крајева, а касније својим педагошким и просветитељским радом, уврстио је себе у ред најзначајнијих учитеља Новог Пазара и шире околине односно дежевског, сјеничког и штавичког среза.

---

1. Станимир Станимировић, *[illegible] на граду Ј. [illegible]*, 1935.

2. Ејуп Мушовић, *Легенда из Сушје Доле и њихова просветитељска делатност*, Настава и васпитање, бр. 7–8/1962.

3. и 4. АЈ, ФМПКЈ, ФОН, 15—98—21, 4000 од 14. IX 1921.

5. Извештај школског надзорника бр. 110, 30. VI 1922.

6. Ејуп Мушовић, *Легенда из Сушје Доле и њихова просветитељска делатност на терену [illegible]*, Настава и васпитање, бр. 7–8/1962.

7. Станимир Станимировић, Нови Пазар, 1933.

8. Исто.

9. АЈ, ФМПКЈ, ООН, 1678, од 13. III 1925.

10. АЈ ФМПКЈ ООН, Ф-48, Писмо учитеља Јеремије Поповића школском надзорнику, 25. VI 1922. године.

11. АЈ ФМПКЈ ООН, Бр. 379, 24. II 1925.

12. и 13. АЈ ФМПКЈ ООН, Бр. 579, 26. II 1921.

14. Станимир Станимировић, 1935.

Др Србољуб Живановић

ТРАГОВИ ПОВРЕДА, ПОРЕМЕЋАЈА И ОБОЛЕЊА НА ОСТАЦИМА СКЕЛЕТА ЉУДИ ИЗ НЕКРОПОЛЕ ЦРКВЕ БРОЈ 1 У ТРГОВИШТУ

Палеопатолошка испитивања скелетних остатака људи сахрањених у цркви број 1 и на гробљу око ње, на падини брда Оцеш у Трговишту су веома значајна за стицање општег утиска о здравственом стању становника ове позне средњовековне српске популације, која је користила за сахрањивање цркву број 1 и гробље око ње. Некропола је прилично велика и у току испитивања прегледано је укупно 361 гроб и извесан број групних налаза костију људи у којима су остаци више особа или сахрањени без неког нарочитог реда. Захваљујући систематским антрополошким проучавањима свих остатака у јамама и у гробовима утврђено је да је у овој некрополи било укупно 487 скелета особа различитог пола и узраста. Остаци овако великог броја скелета омогућују сигурни увид у здравствено стање испитиване популације, учесталост обољења, поремећаја и повреда и дају корисне податке о животном веку и смртности у појединим старосним групама. По броју скелета ово је до сада највећа нађена и испитана некропола српског становништва.

До сада су се ова испитивања палеопатологије скелета из старих српских некропола сводила на опис појединачних костију на којима су запажене патолошке промене, јер ни у једној некрополи није нађен довољан број скелета са знацима обољења, поремећаја и повреда да би се могла извршити нека статистичка обрада налаза појединих појава.[1] Овде се по први пут на једном месту испитују скелети из једне веће некрополе, па се тако добија јаснија слика о здравственом стању ове српске популације.

За разлику од других српских средњовековних некропола у којима је сахрањивано становништво из сеоских насеља, овде у гробљу цркве број 1, које се налази на периферији градског насеља сахрањивано је становништво Трговишта. Не улазећи за сада у то колике су и какве су разлике постојале у периоду коришћења ове некрополе између сеоског и градског становништва, начин живота људи у Трговишту сигурно се знатно разликовао од живота на селу. Густина становања је била изузетно велика, куће су зидане тесно збијене једна уз другу, а географски услови терена нису дозвољавали ширење насеља. Свака стопа земље била је искоришћена у највећој могућој мери. Трговиште је не само по своме имену, већ и у суштини било трговачко насеље, које се развило на значајној раскрсници путева и у њега су долазили трго-

вац, са својим караванима из разних крајева, доносећи са собом поред робе и своје преносне болести. Трговиште је такође представљало и станицу на путу за Сопоћане где се изгледа налазила нека врста болнице или лечилишта.[7] Пошто не поседујемо никакве податке о здравственом стању становника српских средњовековних градова, то нам палеопатолошки налази на скелетима из ове некрополе пружају почетне податке у ширем проучавању здравственог стања српског средњовековног градског живља.

Материјал и метода

Од свих некропола у ширем подручју Раса, које су истраживане у току систематских археолошких истраживања од 1972. године до данас највећи број скелета је нађен у гробљу цркве број 1, које се налази на падини брда Осања. Укупно је ископан 361 гроб и известан број група костију ван гробних целина, тако да је идентификовано укупно 487 појединачних скелета боље и слабије очуваних. У антрополошком смислу то је најпотпуније обрађено налазиште, јер је археолошки истражен највећи део гробља, као и сви гробови унутар цркве. У демографском погледу ово гробље је у стању да да приближно тачну слику о смртности и о просечном животном веку популације која је овде сахрањивана. Археолошка ископавања гробова су плански и поступно вршена током више година. Сваки гроб је у току ископавања цртан и снимљен, а сви налази су исцрпно документовани. Ископавања је пратио антрополог на терену, па је један део скелета проучаван in situ, а сви су скелети после обраде на месту налаза вађени, прани, сушени и мерени. Налази су уписивани у посебан антрополошки записник. Уколико су претходним антрополошким прегледом уочени знаци поремећаја, обољења, повреде или прелома костију вршен је посебан палеопатолошки преглед стандардним методама, прво на терену, а затим су све кости са променама подробно прегледане и проучаване у лабораторији Department of Anatomy, The Medical College of St. Bartholomew's Hospital, у Лондону, где је обављен и рендгенолошки преглед. Најзанимљивији препарати су потом конзервирани и сачувани.[7, 9, 11, 12]

У оквиру ових палеопатолошких проучавања покушано је и одређивање крвних група појединих скелета. Укупно су вршена два проучавања, од којих је прво извршено систематски и правилно примењеним методама, али није дало поуздане резултате због постморталне контаминације скелета in situ, па су разне кости истога скелета дале различите резултате.[14] Други покушај одређивања крвних група је потпуно неуспео, јер није рађен стручно. Аутори нису узели у обзир контаминацију скелета и нису проверавали добијене резултате на другим костима истога скелета, па су их тако добијени налази навели на доношење потпуно погрешних закључака.[1]

Пошто су ископавања ове некрополе вршена током више од десет година, то се указала потреба да се извесни интересантни налази објаве пре него што цело ископавање буде завршено. Подаци изнесени у овим првим саопштењима биће поменути само у краћем изводу у овом извештају.[14], [10, 12, 16]

Терен на коме се налазила црква и гробље око ње представља релативно стрму падину брда, прилично неповољну за укопавање и сахрањивање. Терен је каменит, а земља оскудна. Порозност терена омогућавала је плављење гробова приликом сваке веће кише или приликом топљења снега, тако да је унутрашње загађење таквих костију било веома велико. Унутар костију су се таложиле поред минералних и органске материје које су потицале од биљака из околних гробова. Терен на коме је вршено сахрањивање био је веома скучен, па је тако густина гробова била веома велика. Зато су се методе антрополошког и палеопатолошког испитивања скелета морале прилагодити оваквим условима терена.[17]

Пол и узраст

Утврђивање пола и узраста сваког појединачног скелета вршено је стандардним антрополошким методама[7,8] а у случајевима који су били сложени и несигурни коришћене су специјалне методе аутора.[4,5,6] Подаци о полу и узрасту скелета у моменту смрти изнети су у табели (Табела 1).

Наведени подаци о полу и узрасту могу да послуже за добијање основне демографске слике популације која је користила гробље и цркву број 1 за сахрањивање, и за одређивање смртности појединих узрасних група. Смртност деце и омладине је била веома велика. Од укупног броја умрлих 18,48% чини деца до 7 година старости. Од 8 до 14 година имало је 10,06% деце. Произилази да су деца претстављала 1/3 од укупног броја умрлих или на десет умрлих било је троје деце. Број и проценат старих особа је био веома мали. Старих особа је било свега 18,89%, а веома старих 1,85%. Просечан животни век жена био је краћи, што опет одудара од резултата који се добијају проучавањем других некропола где је сахрањивано словенско становништво или пак од савремених популација у којима је животни век жена увек дужи од животног века мушкараца.

Обољења и поремећаји организма

Да би се створиле трајне промене на костима потребно је да оболела особа болује дуже време. То је разлог што се знаци разних обољења углавном налазе на скелетима одраслих, зрелих или старих особа. Изузетно тешка обољења мишићно-коштаног система доводе до деформација и промена на костима, које могу да се виде чак и на скелетима рано умрле деце. Овакви случајеви нису чести и могу се запазити само у великим некрополама, или пак у случајевима када је нека популација имала веома тешке и неповољне услове за раст и развој деце.

У некрополи цркве број 1 је нађен само један скелет оболелог детета старог око 4 године, женског пола у гробу број 32 на коме се запажају тешке промене на костима. Најизразитије промене су на десној бутној кости, која је била захваћена запаљенским процесом, који је захватио и површински слој и ткиво у дубини кости. На самој кости нема видљивих трагова било какве повреде, која би могла да доведе до уношења инфекције споља, ма да се ова могућност не може искључи-

ти. Инфекција је могла бити пренета путем крвотока у току септикемије, но мало је вероватно да би дете могло да преживи једно тако тешко стање, као што је сепса. Према томе најлогичније је претпоставити да се инфекција проширила путем неке повреде меких ткива, тако да су клице продрле у дубину и захватиле кост. Запаљење покоснице је довело до нагомилавања наслага окошталог коштаног ткива на површини кости. Запаљењски процес се продубио и довео до изразите остеопорозе компактног коштаног ткива у пределу захваћеном запаљењем. Када је ова инфекција продрла дубље и захватила веће крвне судове сигурно је дошло до сепсе и смрти детета.

Обољења која су оставила трагове на појединим скелетима одраслих особа женског пола описана су раније.[19] Ради се о скелету из гроба 218, који је припадао одраслој жени. Ова жена је имала запаљење средњег уха и о скелету број 227, који је припадао старој жени која је својевремено боловала од рахитиса, па су многе кости биле карактеристично деформисане. Поред ова два скелета на остацима костију костура из гроба 206 нађене су промене у пределу зглоба кука. Скелет број 206 је припадао старој особи (Сенилис I) женског пола. Леви зглоб кука је био захваћен запаљењским процесом, који је довео до оштећења зглобних површина чашице леве карличне кости и главе леве бутне кости. Дуж ивица зглобних површина нађене су бројне егзостозе у виду малих или већих квржица и бодљи, које су несумњиво отежавале покретљивост зглоба. Десни зглоб кука је био без видних знакова обољења. Поред оболелог зглоба кука на скелету је нађено да је вратни део кичменог стуба био захваћен дуготрајним запаљењским процесом, па је тако дошло до срастања II и III вратног пршљена. Број скелета особа женског пола нађен у овој некрополи је мањи од броја скелета особа мушког пола, јер цела некропола није ископана, већ само онај део који је остао сачуван. Зато је број скелета особа женског пола на којима се виде знаци и трагови обољења мањи у односу на скелете мушког пола.

Патолошке промене и трагове обољења на скелетима мушког пола најчешће запажамо на костима особа које су умрле у старости или у познијем зрелом добу. Од свих запажених промена на костима најчешће су оне које су настале као последица запаљењских процеса у пределу зглобова. Обично се на истом скелету поред основног обољења налазе трагови других болести углавном независних од основног обољења. Из следећег прегледа промена на скелетима изнетим хронолошким редом према времену налаза може се стећи утисак о најчешћим обољењима која су довела до промена на костима и зглобовима појединих скелета.

Скелет бр. 33. Припадао је зрелој (матурус) особи мушког пола. На зубима овог скелета запажају се тешке промене у пределу вилица. Сви сачувани зуби су били захваћени каријесом, а гризне површине појединих зуба су биле знатно истрошене. Најизразитије промене, настале као последица дуготрајног запаљењског процеса, налазе се на левој горњој вилици и на левој половини тела доње вилице. На горњој вилици у пределу коренова другог левог преткутњака и првог левог кутњака налази се отвор фистуле којом се изливао гној из дубине кости.

Ово оболење је трајало дуже времена и захватило је и одговарајући део доње вилице, нарочито у пределу доњег левог првог кутњака.

Приликом проучавања скелета из ове некрополе запажено је више промена на зубима и вилицама које заслужују посебну пажњу у једној детаљнијој студији о стању зуба и вилица код српског средњовековног становништва. У овом раду су наведени само они случајеви, као што нам на пример показују вилице скелета бр. 33, где су промене биле веома изражене и довеле до већих оштећења вилица.

Поред промена на вилицама на скелету бр. 33 су запажене тешке запаљенске промене у пределу десног коленог зглоба. На ивицама зглобних површина колотура бутне кости и голењаче запажају се наслаге остеофита. У дубини коштаног ткива у пределу доњег окрајка бутне кости и горњег окрајка голењаче налазе се жаришта остеопорозе. Цела слика даје утисак на рендгенском снимку да се ради о једном жаришном запаљењу костију зглобљених у колену, које је трајало дуже времена. Промене одговарају оштећењима која се налазе код туберкулозе колена. Познато је да туберкулоза захвата обично један већи зглоб, као што је у овом случају колено.

На лобањи овог скелета у затиљачном пределу се налази Os Incae. Постоји и прелом I до IV ребра са десне стране, неправилно срастао, који је настао као последица неке повреде. Није нађена десна кључњача, па се не зна да ли је и она била поломљена истовремено када су поломљена и прва четири ребра. До ломљења горњих ребара обично не долази приликом пада, већ се најчешће ради о прелому насталом услед неког насиља, у борби или приликом туче. Окрајци I и II ребра на месту прелома нису срасли, већ су се између њих формирали секундарни зглобови, док је III и IV ребро неправилно срасло. Ови преломи ребара немају неку патолошку повезаност са променама на колену и вилицама.

Скелет бр. 47. Припадао је веома старој особи (senilis II) мушког пола. Ова особа је дуже времена боловала од запаљења левог средњег уха. Гнојни процес је био веома јак и дуготрајан, па је довео до инфилтрације шупљина мастоидног наставка слепоочне кости. Затим је дошло до разарања преграда сунђерастог коштаног ткива и отварања фистуле кроз коју се дренирао гној. Запаљенски процес који је том приликом захватио мека ткива — покосницу и поглавину довео је до стварања наслага околног ткива на месту запаљења, које је током времена окоштало и створило егзостозе.

Скелет бр. 93. Припадао је веома старој особи (senilis II) мушког пола. Ова особа је у току живота патила од запаљења десног коленог зглоба. На ивицама зглобних површина доњег окрајка бутне кости и горњег окрајка голењаче налазе се бројне егзостозе, док је коштано ткиво у дубини захваћено остеопорозом. Највероватније се у овом случају радило о туберкулозном запаљењу колена.

Скелет бр. 148. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. На грудној кости овог скелета нађен је урођени отвор (foramen sternale) који је настао као последица изостајања срастања стернебри приликом развоја ове кости. Десни зглоб кука је био захваћен дуготрајним запаљењем које је довело до анкилозе са горњим окрајком бутне кости у положају антефлексије и потпуног губитка покретљивости. Дуж ивица

зглобних плочица чашице и бутне кости нађене су бројне егзостозе. На осталим деловима скелета није било видних патолошких промена.

Скелет бр. 159. Припадао је одраслој, зрелој особи (maturus) мушког пола. На десној бутној кости налазе се последице тешког запаљенског процеса који је захватио покосницу и кост на месту неправилно сраслог прелома. Овај прелом и промене на кости описани су раније.[11] На кичменом стубу у вратном, грудном и у слабинском пределу налазе се промене типичне за туберкулозно запаљење кичменог стуба, какве се увек налазе код Потове болести.

Скелет бр. 206. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. На појединим пршљеновима кичменог стуба виде се артритичне промене и егзостозе, које су најбоље изражене у вратном пределу. Други и трећи вратни пршљен су потпуно срасли. Ова особа је патила и од тешког артритичног процеса у пределу левог зглоба кука. Дуж ивица зглобних плочица главе леве бутне кости и чашице леве бедрене кости налазе се бројне и проминентне егзостозе.

Скелет бр. 218. Припадао је младој особи (adultus) женског пола. На десној слепоочној кости налази се више отвора насталих као последица запаљенског процеса, који је довео до изливања гноја из запаљених мастоидних ћелија. Такође се налази и један отвор који је довео до изливања гнојног садржаја из шупљина средњег уха у задњу лобањску јаму. Запаљење средњег уха код ове особе је трајало јако дуго, компликовало се и највероватније је да је то био и узрок смрти, јер се гној коначно излио у лобањску јаму и притом изазвао менингитис и смрт.

Скелет бр. 280. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. И ова особа је имала тешко запаљење левог зглоба кука. Дуж ивица зглобних површина главе бутне кости и чашице бедрене кости налазе се бројне егзостозе. Запаљењски процес је трајао веома дуго, па је тако дошло до остеонекрозе у пределу главе бутне кости услед пропадања коштаног ткива. Остеонекроза је нарочито изражена на рендгенским снимцима.

Скелет бр. 338. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. На овом скелету се запажа обострано оштећење зглобова кукова. На десном куку није било неких већих промена, сем самог оштећења, док је леви зглоб кука био захваћен запаљенским процесом, па је тако дошло до стварања бројних егзостоза знатне величине, које су се налазиле дуж ивица зглобних плочица. Ове егзостозе су биле изразито проминентне дуж горње ивице зглобне чашице бедрене кости. Глава леве бутне кости је знатно деформисана услед неправилног зглобљавања са бедреном кости.

Патолошке промене и знаци обољења на кичменом стубу

Патолошке промене и знаци обољења на појединим пршљеновима кичменог стуба су веома честе и треба им поклонити посебну пажњу. Ни на једном скелету одраслих, зрелих или старих особа, оба пола, није нађен кичмени стуб без извесног броја знакова промена више или слабије изражених у виду егзостоза дуж ивица тела појединих пршљенова или дуж обода појединих зглобних плочица. Патолошке појаве и

знаци су на појединим скелетима били толико изражени на кичменим пршљеновима да их је потребно посебно истаћи.

Скелет бр. 1. Припадао је одраслој, зрелој (maturus) особи мушког пола. На свих пет слабинских пршљенова налазе се бројне егзостозе дуж ободних ивица зглобних површина пршљенских тела. Овакве егзостозе увек смањују или онемогућавају покретљивост међупршљенских зглобова, доводе до сужавања отвора за пролаз коренова живаца и узрокују болове. Нису запажени знаци неког специфичног запаљења кичменог стуба.

Скелет бр. 10а. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. У слабинском делу кичменог стуба налазе се специфичне промене настале као последица запаљенског процеса, који је захватио кичмени стуб од 10. грудног до другог слабинског пршљена, као и четврти и пети слабински пршљен. Тела првог и другог слабинског пршљена су јако оштећена у предњој половини, тако да је дошло до „клинастог" срастања ова два пршљена, које је карактеристично за Потову болест, односно за туберкулозу кичме.

Скелет бр. 93. Припадао је веома старој особи (senilis II) мушког пола. У слабинском делу кичменог стуба овог скелета нађене су бројне егзостозе настале услед хроничног артритичног процеса који је довео до срастања од другог до петог слабинског пршљена, са окоштавањем појединих међупршљенских веза и запаљење покоснице. На атласу се са десне стране налази веома издужени наставак, који се пружа са горње стране лука ка затиљној кости и одговара парамастоидном наставку затиљне кости, који је у овом случају израстао од ове кости и срастао са атласом.

Скелет бр. 100. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. У грудном и слабинском делу кичменог стуба налазе се бројне егзостозе, нарочито изражене дуж ивица зглобних површина пршљенских тела.

Скелет бр. 159. Припадао је одраслој, зрелој (maturus) особи мушког пола. Кичмени стуб је био захваћен дуготрајним специфичним запаљенским процесом, који је оставио трагове у вратном, грудном и слабинском делу. Промене у слабинском делу које карактерише клинасто срастање предњих делова пршљенских тела имају све карактеристике Потове болести или туберкулозе кичменог стуба.[11]

Скелет бр. 206. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. Цео кичмени стуб је био захваћен неспецифичним запаљенским процесом који је довео до срастања тела другог и трећег вратног пршљена, док се на пршљеновима грудног и слабинског дела налазе бројне егзостозе. Запажене промене су карактеристичне за хиперостотичну спондилозу.

Урођене промене, деформитети и морфолошке варијације

Ране урођене деформације настале као последица поремећаја у развоју плода, које би могле да се запазе на скелету нису честе, па их нема много ни у скелетима ове популације. Није нађен ни један случај неке веће деформације. Чешће су биле појаве морфолошких варијација, насталих у току развоја скелетног система услед деловања извесних

наследних утицаја или пак као последица неког мањег поремећаја приликом развоја скелета. Пошто нема неких већих разлика у учесталости ових појава код особа мушког и женског пола све запажене појаве могу да се поброје хронолошким редом према редоследу налаза.

Скелет бр. 1. Припадао је одраслој, зрелој особи (maturus) мушког пола. На атласу се обострано налазе непотпуно затворени ретроартикуларни отвори за пролаз кичмених артерија. Појава ових отвора је релативно ретка у садашње време. Ретроартикуларни отвори атласа се често налазе код нижих примата, а код човека представљају атавистичку појаву, која се чешће виђала код старијих популација, а код савремених људи се губи.[4]

Скелет бр. 6. Припадао је одраслој, зрелој (maturus) особи мушког пола. И на атласу овог скелета нађени су ретроартикуларни отвори кроз које пролазе кичмене артерије, само су у овом случају оба отвора била у целини затворена. Зглобне плочице кондила затиљне кости су биле удвојене.

Скелет бр. 29. Припадао је младој особи (adultus) мушког пола. На атласу се обострано налази по један ретроартикуларни отвор за пролаз кичмених артерија.

Скелет бр. 33. Припадао је одраслој, зрелој особи (maturus) мушког пола. На луски лобање, у пределу затиљних шавова се једна јасно ограничена кост Инка (Os Incae). У току интрамембранозног окоштавања луске затиљне кости дешава се да дође до изостајања срастања појединих центара окоштавања, па тако делови коштаног ткива остају издвојени у виду посебних, прекобројних костију у шавовима лобање. Сматра се да је ова појава прекобројних костију лобање последица поремећаја у исхрани плода у периоду окоштавања костију лобање.[5]

Скелет бр. 38а. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. На атласу се обострано налази непотпуно затворен ретроартикуларни отвор кичмених артерија.

Скелет бр. 39. Припадао је одраслој, зрелој (matura) особи женског пола. За разлику од осталих скелета у овој некрополи, овај скелет је заједно са још једним нађеним непосредно уз њега имао карактеристике монголоидне расе, док су сви остали скелети били српски. На обе бедрене кости и на обе бочне кости налазе се бројне промене карактеристичне за обострано урођено ишчашење кука. Леви зглоб кука је био јаче оштећен, што се види из већег броја егзостоза, ерозија зглобних површина и деформације са леве стране. Лобања овог скелета је била издужена услед вештачке деформације изазване бандажирањем.[6],[7]

Скелет бр. 49а. Припадао је одраслој, зрелој особи (matura) женског пола. На лобањи се у затиљном делу налази удвојена кост Инка (Os Incae bipartitum), а луска чеоне кости је подељена јасно израженим чеоним шавом (sutura metopica) на два дела. Метопични шав се често јавља на лобањама из средњовековних некропола. Сматра се да жене које ступају у брак и рађају веома младе немају довољно минерала и беланчевина потребних за потпуну изградњу и сазревање сопственог скелета, пошто се све грађевне материје мобилишу за изградњу плода. Зато код тих особа изостаје срастање метопичног шава, а појављују се и прекобројне кости шавова и кост Инка.[8],[9]

Скелет бр. 84. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. На првом вратном пршљену се обострано налази ретроартикуларни отвор за кичмену артерију.

Скелет бр. 93. Припадао је веома старој особи (senilis II) мушког пола. Овај скелет је већ споменут због туберкулозног запаљења коленог зглоба. На десној половини атласа овог скелета налази се наставак који се пружа навише према затиљној кости са којом се зглобљава на месту корена парамастоидног наставка.[9],[10]

Скелет бр. 100. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. На десној рамењачи се налази отвор у лакатној јами (Perforatio fossae olecrani) и костна бодља изнад епикондила (Spina supracondilaris dextra). Лева рамењача је нормална. До ових појава долази услед неког мањег поремећаја у развоју плода.

Скелет бр. 103. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. На десној кључњачи се налази удвојена зглобна гланица на унутрашњем или грудном окрајку, тако да постоји посебна гланица за зглобљавање са првим ребром, а посебна за зглобљавање са грудном кости.

Скелет бр. 116. Припадао је одраслој, зрелој (maturus) особи мушког пола. На чеоној кости се јасно запажа чеони шав (Sutura metopica). Ова појава је далеко чешћа код особа женског пола.

Скелет бр. 125. Припадао је старој особи (senilis I) женског пола. На бедреним и бутним костима запажају се знаци настали као последица урођених ишчашења оба зглоба кука са бројним егзостозама дуж ивица зглобних површина обе бедрене и обе бутне кости. Глава десне бутне кости је била изразито деформисана услед неправилног зглобљавања, па су покрети у овом зглобу били знатно отежани и ограничени.

Скелет бр. 148. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. На телу грудне кости нађен је отвор (foramen sternale) преостао као последица изостајања потпуног срастања појединих делова грудне кости (sternebrae).

Скелет бр. 163. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. И на грудној кости овог скелета нађен је отвор (foramen sternale). Појава отвора на телу грудне кости није ретка код особа са извесним поремећајима у развоју скелета. Ако до поремећаја дође пре пубертета тада понекад изостане потпуно срастање стернебри, нарочито у пределу четврте стернебре, чији центар окоштавања понекад уопште не постоји. На овом скелету је нађен и метопични шав лобање.

Скелет бр. 167. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. У затиљном пределу лобање овог скелета налази се кост Инка.

Скелет бр. 179. Припадао је одраслој, зрелој особи (maturus) мушког пола. На телу грудне кости овог скелета налази се отвор услед изостајања срастања стернебри.

Скелет бр. 280. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. Леви зглоб кука је претрпео урођено ишчашење, које се доцније у току живота компликовало тешким запаљењем са формирањем неправилног зглобљавања, порастом егзостоза и оштећењем зглобних површина. Ове морфолошке промене довеле су до смањења покретљивости зглоба. На рендгенским снимцима се запажају проширена поља остеопорозе горњег окрајка бутне кости и околине чашице бедрене кости.

Скелет бр. 358. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. Ова особа је имала обострано урођено ишчашење зглоба кука. Ово ишчашење се доцније комбиновало запаљенским процесом у пределу левог зглоба кука, па да су зглобне површине оба зглоба претрпеле оштећења, са деформацијама зглобних површина, израстом егзостоза дуж ивица зглобних површина и смањење покретљивости. Глава леве бутне кости је смањена, док је врат исте кости знатно повећан и задебљао. На рендгенским снимцима се не запажају знаци прелома ниједне кости у пределу оба зглоба кука.

Повреде и преломи

Повреде скелета и преломи појединих костију обично остављају најуочљивије трагове на костима, било да су поломљени делови потпуно или непотпуно срасли или су кости остале раздвојене. Запаљењски процес до кога долази после повређивања или прелома праћен је нагомилавањем везивног ткива на месту повреде, које после извесног времена окошта и ствара деформацију кости која се најчешће запажа голим оком, а помоћу рендгенских снимака уочавају се и сасвим дискретни преломи. Повлачење минералних материја из околине прелома доводи до остеопорозе, која се увек добро види на рендгенским снимцима. На следећим скелетима из некрополе цркве 1 запажени су знаци повреда и прелома.

Лобања из групе костију означене са »V«. Припадала је старој особи (senilis I) мушког пола. На десној теменој кости нађен је прелом лобање у виду повреде овалног облика са отвором величине 7 x 5 мм. Ивице отвора су заобљене нагомиланим, окошталим коштаним ткивом у току процеса зарастања. Повређени је преживео ову повреду нанесену неким заоштреним предметом.

Скелет бр. 135. Припадао је одраслој, зрелој (maturus) особи женског пола. На овом скелету се запажа прелом леве голењаче. У пределу доње трећине тела голењаче, изнад глежња, налази се лако укошени, готово попречни прелом са задебљањем кости на месту окошталог калуса. Прелом је срастао правилно и није оставио неке веће функционалне последице.

Скелет бр. 33. Припадао је одраслој, зрелој особи (maturus) мушког пола. Ова особа је претрпела тешку повреду грудног коша, највероватније услед јаког неочекиваног пада са висине, или пак услед пада са коња и гњечења грудног коша. Прва четири ребра са десне стране су била поломљена. Треће и четврто ребро је неправилно срасло, па се виде задебљања услед окоштавања нагомиланог ожиљног ткива. Преломљени окрајци првог и другог ребра нису срасли, већ је дошло до формирања посттрауматских секундарних зглобова. Поред ових прелома запажене су на вилицама фистуле, а постојало је и запаљење десног коленог зглоба.

Скелет бр. 72. Припадао је одраслој, зрелој особи (maturus) мушког пола. Десна бутна кост је претрпела трауматску повреду и том приликом је преломљена. Овакве повреде настају код коњаника којима је бутна кост поломљена ударцем неке тешке полуге. Такве повреде су биле честе у средњем веку. Приликом повреде дошло је до прелома

доње трећине тела десне бутне кости. Поломљени делови су срасли неправилно, а фрагменти су урасли један у други под углом, тако да је дошло до ефективног скраћења бута и увијености доњег окрајка, а самим тим и колена и целе ноге заједно са стопалом. На рендгенским снимцима се види линија срастања фрагмената са разређењем коштаног ткива и остеопорозом у околини спојница. Услед неправилног оптерећења горњег окрајка кости и зглоба кука, после прелома и деформисања ноге дошло је до следствене промене угла између главе и врата и тела бутне кости.[16],

Скелет бр. 122а. Припадао је старој особи (senilis I) мушког пола. Особа којој је припадао овај скелет претрпела је тешку повреду десног лакта, највероватније услед пада на лакат са висине. Удар је довео до прелома десног лакатног наставка (olecranon), који је у току зарастања неправилно спојен са лакатном кости. Виде се знаци дуготрајног запаљенског процеса у виду егзостоза нагомиланих дуж ивица повреде. Повреда и неправилно срастање фрагмената довели су до знатног смањења покретљивости зглоба лакта.

Скелет бр. 159. Припадао је одраслој, зрелој особи (maturus) мушког пола. У пределу средине тела десне бутне кости налази се прелом неправилног облика. Делови кости су срасли под углом. Виде се огромне масе окошталог коштаног ткива и знаци дуготрајног запаљења које је довело до нагомилавања окошталог везива. Све ово је довело до деформисања кости на месту прелома. Прелом је највероватније био отворен и загађен приликом повреде, па је процес унутар загађене ране довео до неправилног нагомилавања калусног ткива које је доцније окоштало.[11]

Скелет бр. 258. Припадао је одраслој, зрелој особи (maturus) мушког пола. На љусци чеоне кости, са леве стране у висини чеоне кврге налази се удубљење овалног облика, 2,6 цм дужине и 1,3 цм ширине, настало као последица удара тупим предметом, који је поломио спољашњу плочу компактног коштаног ткива и део сунђерастог ткива, без повреде унутрашње компактне плоче. Повређени је преживео ову повреду.

На десној страни љуске чеоне кости види се прелом лобање нанет тупим предметом. Прелом је у виду удубине овалног облика, 4,2 цм дужине и 2,4 цм ширине. На дну повреде се налазе пукотине које се шире зупчасто и зракасто од центра удубине. Поред спољашњег компактног и средњег сунђерастог слоја повређен је и унутрашњи компактни лист. Испод ове повреде на растојању од 4 мм, налази се мања овална удубина, 4 мм у пречнику, са напрслинама целом дебљином љуске лобање. Повреде на десној страни љуске чеоне кости су биле смртоносне и болесник их није преживео, јер нема трагова процеса зарастања, запаљења или неких других промена у ткиву кости, какве се виде са супротне стране.

Скелет бр. 348. Припадао је веома старој особи (senilis II) мушког пола. На десној голењачи се налази ожиљак од прелома доње трећине тела десне голењаче. Дуж ивица неправилно сраслих окрајака кости налазе се егзостозе. На рендгенском снимку нема знакова остеопорозе, већ се једино назире линија прелома кости.

Дискусија

Посматрајући резултате палеопатолошког проучавања ове велике некрополе српског становништва у подручју цркве 1 на Трговишту потребно је посебно размотрити известан број запажања од ширег значаја.

Постоји више могућих објашњења за добијање затечене демографске слике Трговишта у време када се истраживана некропола цркве 1 користила за сахрањивање. Највише пада у очи веома велико смртност деце до које је дошло највероватније из више разлога. Стамбени услови су били изузетно лоши, јер су куће биле збијене и очигледно је да нису биле намењене искључиво становању, већ и чувању робе и стоке. Тако је целокупно становништво било у веома тесном личном додиру, па се свака преносна болест и била која зараза лако преносила од једне особе на другу. Иако нема данашњих могућности да се утврди деловање цревних и других инфекција и паразитарних инфестација на смртност деце, жена и старијих особа у Трговишту, јасно је да су баш такве инфекције и инфестације највероватније омогућавале преношење болести, јер се зна да и у данашње време таквим обољењима јако подлежу баш деца и старци. Обољења се са деце преносе на мајке и старије који су у кући, па ови много више страдају од мушкараца зрелог доба који проводе време у раду ван затвореног простора куће.

Трговиште је у суштини било трговачко насеље у коме су се стицали каравани са робом, који су поред робе носили и заразе.[1] Несумњиво је Трговиште било и расадник зараза које су други каравани износили из овог места и преносили даље. И одрасле особе су подлегале болестима, па број скелета одраслих, зрелих особа у овој некрополи није мали. Животни век тако није био дугачак и у некрополи има сразмерно мало скелета старих и веома старих особа. Просечан становник Трговишта у то доба је могао бити срећан ако је доживео зрело доба.

Географски услови нису дозвољавали ширење насеља, а веома оскудна и сиромашна земља у околини није пружала никакву наду да се исхрани становништво бољим убирањем веће летине. Изгледа да су становници Трговишта живели углавном од трговине, путем које су набављали храну за своје потребе. Сточарство је највероватније представљало сигурнији извор меса и млека, јер је услова за држање стоке било, али о томе немамо за сада веродостојније доказе.

Урбанизација насеља Трговиште је била на релативно примитивном нивоу.[3] Дренажа и уклањање отпадних материја вршена је природним путем, захваљујући близини две реке, Рашке, која је већа и Себечевске која се улива у Рашку непосредно уз насеље. Вода за пиће је добијана највероватније искључиво из тих истих река, које су носиле и отпадне материје. Не треба посебно наглашавати утицај ових чињеница на здравствено стање и смртност популације Трговишта.

Клима у пределу Трговишта и околине је континентална, планинска и релативно сурова. Зиме су дуге и обично са доста снега. Хладноћа је велика. Становништво је било приморано да највећи део времена током отприлике 5 месеци годишње проведе у малим, скученим и димљеним просторијама, са добро затвореним прозорима, који су обично гледали на уски простор између кућа. Проветравање тих просторија у зим-

ско време било је више симболично него ефикасно. Добро је познато шта оваква микроклиматска и климатска ситуација значи за ширење обољења, нарочито инфекција дисајних путева.

Загађеност паразитима и глодарима је исто тако била велика како ће о томе бити више говора у извештају ветеринара и палеозоолога.

Ових неколико основних чињеница могу да помогну да се лакше схвати добијена неповољна демографска и здравствена слика становништва Трговишта у периоду коришћења некрополе цркве I. Археолошка истраживања вршена у Трговишту дају далеко детаљнију анализу појединих предмета и објеката у насељу Трговиште и објашњавају га као урбану целину, илуструјући његове карактеристике налазима остатака материјалне културе.

Некропола цркве I у Трговишту у ширем подручју Раса спада у велике некрополе српског средњовековног становништва. Палеоантрополошко проучавање остатака скелета људи сахрањених у овој некрополи дају прве податке о демографској и здравственој ситуацији у једном урбаном и трговачком насељу из периода коришћења некрополе за сахрањивање.

Смртност деце и стараца, као и младих жена била је веома велика. Мали број особа је успео да преживи зрело доба. Хигијенски услови, клима, географски услови и степен културног развоја омогућавали су лако оболевање и повређивање.

Уочавајући знаке и трагове поремећаја, обољења и повреда на појединим скелетима долази се до закључка о веома негативном процесу оболевања и повређивања. Повреде и преломи највероватније нису ничим лечени већ је остављено организму да се бори да дође до зарастања и залечења.

Налази појединих повреда, случајева обољења и поремећаја организма који су оставили трагове на костима представљају основну грађу Србије у прошлим периодима.

Табела 1 Подаци о полу и узрасту (N = 487 скелета)

Пол	Мушки		Женски		Непознат		Дечји	
Узраст	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Infans I	—	—	—	—	—	—	90	18,48
Infans II	—	—	—	—	—	—	49	10,06
Juvenilis	11	2,26	13	2,67	6	1,23	—	—
Adultus	19	3,90	28	5,75	7	1,44	—	—
Maturus	104	21,36	42	8,62	17	3,49	—	—
Senilis I	60	12,32	28	5,75	4	0,82	—	—
Senilis II	7	1,44	2	0,41	0	0	—	—

НАПОМЕНЕ:

1. [illegible], Б., и Зивановић, М.: ABO Blood Groups in Medieval Remains. J. Hum. Evol. 8:713—715, 1979.

2. Зивановић, С., и Живановић, С.: The Establishment of Sex by the Greater Sciatic Notch. Acta Anat. 61:281—287, 1965.

3. **Јовановић, С., Живановић, С., и Лотрић, Н.:** The Upper Part of the Greater Sciatic Notch in Sex Determination of Pathologically Deformed Hip-Bones. Acta Anat. 69:229–238, 1968.

4. **Јовановић, С., Живановић, С., и Лотрић, Н.:** A Study of Sex-determined Characteristics of the Hip-Bones in Pathologically Deformed Female Pelves Using the Method of Sauter and Privat. Acta Anat. 84:[illegible], 1973.

5. Симоновић, [illegible]: *Миграција [illegible] на [illegible] [illegible]*. Зборник Историјског музеја Србије. 13–14:5–[illegible], 1977.

6. Lamberty, B. G. H., и **Живановић, С.:** The Retro-articular Vertebral Artery Ring of the Atlas and its Significance. Acta Anat. 85:113–122, 1973.

7. **Мартин, Р.:** Lehrbuch der Anthropologie. Gustav Fischer, Jena, 1928.

8. [illegible], [illegible], и **Живановић, С.:** *Прилог проучавању [illegible]* [illegible] [illegible] [illegible]. Гласник АДЈ. [illegible], 1968.

9. **Живановић, С.:** Основи остеологије и антропометрије. Научна књига, Београд, 1964.

10. **Живановић, С.:** The Paramastoid Process of the Occipital Bone and Its Air Cells. Folia Anat. Iugosl. 4:45–48, 1975.

11. **Живановић, С.:** *Палеопатолошка запажања на скелетним остацима [illegible] са подручја* [illegible]. Српски Архив. [illegible], 1977.

12. **Живановић, С.:** *Антрополошки [illegible] из средњовековне некрополе у [illegible]*. Зборник IX–X, Народни музеј Београд, 9–10:159–173, 1979.

13. **Живановић, С.:** Облици [illegible] на скелетним остацима из некрополе у [illegible]. Новопазарски Зборник. 3:67–75, 1979.

14. **Живановић, С.:** *[illegible] [illegible] групе на скелетним остацима из некрополе у* [illegible]. Новопазарски Зборник. 4:113–121, 1980.

15. **Живановић, С.:** Ancient Diseases. Methuen, London, 1982.

16. **Живановић, С.:** *Скелети из [illegible] Цркве у* [illegible]. Новопазарски Зборник. 6: 205–212, 1982.

17. *Болести древних људи. СКЗ, Београд, 1984.*

ИЗВЕШТАЈ О АРХЕОЛОШКИМ РАДОВИМА У 1985. ГОДИНИ

Др Марко Поповић

РАС — КАСНОАНТИЧКО И СРЕДЊОВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ

У току јула и августа месеца 1985. године настављена су систематска археолошка истраживања комплекса утврђења на локалитетима Градина и Подграђе.[1] На лок. Градина обављена су завршна истраживања, а на простору Подграђа обављени су припремни радови и започета су систематска археолошка истраживања која ће трајати више година.

Градина

На овом локалитету обављена су истраживања мањег обима, која се претходне године нису могла завршити услед недостатка средстава. У квадрату X/11 у целини је завршено откривање унутрашњег лица западног бедема утврђења као и истраживање старијих слојева III хоризонта. Између овога слоја и здравице откривен је праисторијски, односно халштатски слој у који је укопан темељ бедема. У источном делу квадрата истражен је део земљано-палисадног бедема који припада старијем утврђењу II хоризонта (крај XI и прве половине XII века). Траса овога бедема претходне године откривена је у квадратима X/12—14.[2] У квадрату Н/11 остаци овога бедема прате се у дужини од око шест метара, где исчезавају на нивоу праисторијског слоја. Очигледно је да је даљи део бедема у целини уништен градњом каснијег зиданог каменог утврђења које одговара III хоризонту (друга четвртина XII века). Овај бедем имао је унутрашње, а вероватно и спољно лице грађено у техници сухозида. Унутрашњост бедема била је испуњена земљом са ситнијим каменом, и ојачана системом дрвених шипрага. Горњи део бедема вероватно је сачињавала палисадна ограда од вертикално побијених храстових облица.

Ради провере дубине темеља у углу између куле IV и западног бедема отворена је мања стратиграфска сонда. Утврђено је да су у темељи зидне масе куле и бедема повезане, што указује на истовремену градњу, и плитко укопане у веома танак слој са налазима халштатске керамике и здравицу. У надземном делу уз лице бедема откривен је ниво слоја грађења (простирак гари и малтера) затим танки слој шута који се могао такође образовати у току грађења. Овај ниво завршава слој земље са ретким налазима керамике XVII века, на коме лежи шут од разарања бедема.

Истовремено са овим радовима са спољне стране северног бедема завршено је скидање слојева шута до првобитног нивоа терена. На овом

делу северни бедем лежи непосредно на стени, тако да нема укопане темеље. Шут са спољне стране бедема лежао је на слоју гари са комадима угљенисаних греда, које су у време разарања утврђења пале са горње површине бедема.

На простору изван утврђења очишћен је део спољног земљаног бедема југозападно од куле I, односно уклоњен је обрушени камен и проређена је вегетација. На овом делу спољни бедем је детаљно снимљен. На заравни која се налази на прилазу утврђењу, око 100 м јужно од куле I, отворена је пробна сонда ради откривања евентуалних трагова насеобинског слоја. У сонди се дошло до негативног резултата јер је одмах испод хумуса откривен слој стерилне здравице.

Овим радовима завршена су истраживања остатака утврђења на Градини. Од 1972. године, када су започета систематска археолошка ископавања, у целини су истражени простори Северног и Западног сектора а делимично Јужног и Централног. Источни сектор утврђења није истраживан и сачуван је у затеченом стању ради евентуалних ревизионих истраживања у будућности.

Подграђе

Овај локалитет обухвата падине испод утврђења на Градини са источне и северне стране. Приликом прелиминарних истраживања 1980. и 1981. године откривени су трагови бедема који су опасивали овај део утврђења са северозападне, источне и јужне стране, док са западне стране се налазе вертикалне литице стена које се дижу до платоа на Градини.[3]

У току јула ове године на локалитету су обављени припремни радови за отпочињање систематских истраживања. На целом простору северног сектора уклоњено је ниско растиње и проређена је шума. Извршено је геодетско снимање и постављена је квадратна мрежа са квадратима величине 5 x 5 метара.

Радови су започети на северозападном бедему. Целом дужином откривено је спољно лице овога бедема, које је углавном сачувано у висини од два до три реда камена. На појединим местима где је било постављено непосредно на стену лице бедема је у целини порушено. Овај бедем се пружа од северне куле до вертикалних литица стена на западном крају платоа, у дужини од преко сто метара. Унутрашње лице бедема откриваће се истовремено са истраживањима простора у Подграђу. Приликом радова на овом бедему у његовој непосредној близини, ван простора подграђа, у једној пукотини у вертикалној страни литица запажени су графито записи и цртежи који су изгледа сви настали у време једне бежаније становништва Трговишта око 1640. године. Можда из истог времена потичу и два дечија гроба која су била откривена укопана у шут уз спољно лице бедема.

Истраживање простора у унутрашњости подграђа започето је на заравни код северне куле уз остатке Грађевине I која је откривена приликом прелиминарних истраживања 1981. године. Радовима су биле обухваћене у целини или делимично површине квадрата Т/5—8, и Х/5—8, као и део квадрата Ф/5—8. На овом простору откривени су остаци два објекта. Мањи објекат, означен као Грађевина II, правоугаоне је осно-

ве, димензија 3,80 x 4,80 м. Источни зид грађевине је продужен према северу и има функцију ослонца на прилазну оплату врата. Зидови су рађени од камена повезаног малтером и сачувани су у висини једног до два реда камена. Од јужног зида постоје само трагови малтера на стени. У унутрашњости налазио се малтерни под који је делимично сачуван. Судећи по налазима из шута ова грађевина је изгледа имала свод од тесаника сиге.

На нешто нижем нивоу, јужно од грађевине II, налазила се Грађевина I, такође правоугаоне основе. Сачувани су јој остаци западног зида и делимично бочни зидови према северу и југу, док је источни зид у целини порушен. Грађевина I је била дугачка шест метара, а широка вероватно око четири метра. Са њене јужне стране откривен је део подзида паралелан са бедемом који образује једну малу платформу на којој се могао налазити неки објект од дрвета. Простор између бедема и овога подзида, као и грађевина I и II највероватније је служио као комуникација од северне куле ка средишту утврђења.

Анализом стратиграфске ситуације на локалитету у односу на покретне археолошке налазе као и откривене остатке архитектуре дошло се до значајних и веома занимљивих резултата, који ће се сигурно у току даљих истраживања морати да проверавају. На локалитету су за сада издвојена два основна културна хоризонта. Старији хоризонт коме би припадао бедем са остацима грађевина као и већи део културног слоја за сада се према археолошким налазима може доста поуздано датовати у VI век. На могућност и нешто ранијег датовања, у другу половину IV или V век, указују неки од налаза керамике, што ће се у даљим истраживањима свакако морати да провери. Млађем хоризонту одговарају утабани површински слојеви као и трагови њихових подзида, који се за сада стратиграфски не издвајају сасвим јасно. Према доста ретким налазима фрагмената керамике из ових слојева млађи хоризонт би се могао оквирно датовати у хронолошке распоне живота утврђења на Градини, односно у XII век.

Ови резултати у извесној мери мењају, односно допуњавају наша досадашња сазнања о настанку и развоју утврђења града Раса. Јасно је уочено да средњовековном утврђењу претходи једно старије касноантичко утврђење које је својим бедемима обухватало заравни са источне и северне стране Градине. Ово утврђење обухватало је изгледа и северни, односно североисточни, највиши део платоа на врху. После ових годишњих открића лакше се може објаснити функција зида I и грађевине V у северном сектору Градине који су очигледно старији од средњовековних бедема, као и ретки налази касноантичке керамике [illegible] на томе простору. То би могао бити обимни зид са истуреном кулом који би припадао овом утврђењу. После разарања касноантичке тврђаве и хијатуса од неколико столећа ново средњовековно земљано-палисадно утврђење гради се на стратешки повољнијем положају на врху Градине, игноришући остатке старијих фортификација. Новим бедемом била је опасана цела зараван на врху укључујући и део на северу који је некада био у саставу старијег утврђења. Нешто касније у четвртој деценији XII века нови камени бедеми заменили су дрвене палисаде бранећи приближно исти простор. Изгледа ипак у овом раздобљу простор некадашњег касноантичког утврђења на нижим заравнима поново-

но бива насељен као подграђе града Раса. У каквом су се стању тада налазили касноантички бедеми и да ли су коришћени за одбрану новог подграђа више података ће дати будућа истраживања.

1. Систематска археолошка истраживања изведена су у времену од 10. јула до 5. августа 1985. године. Екипа: др М. Поповић, руководилац радова, В. Иванишевић и Ј. Шарић, дипл. археолози, М. Ђорић, студ. археологије и арх. Б. Марковић.

2. М. Поповић, Рас—Градина, средњовековно утврђење, Новопазарски зборник 8, 1984, 121—132.

3. М. Поповић, Извештај са археолошких истраживања 1981. године на Расу—Градини, Новопазарски зборник 5, 1981, 109—111.

Др Душица Минић

ТРГОВИШТЕ — СРЕДЊОВЕКОВНО НАСЕЉЕ

У наставку систематских археолошких истраживања средњовековног Трговишта, током јула и августа 1985. године радовима је обухваћена јужна периферија насеља, а истовремено и унутрашњост цркве III.[1]

На простору средњовековног насеља, у кв. X/23—25, И/24, 25 и Ј/23, 24, испод танког хумусног слоја констатован је [illegible] средње моћан слој настао спирањем земље са падине брда [illegible] и таложењем наплавине реке Рашке. Слој је формиран након коначног напуштања насеља, па археолошки материјал који је у њему откривен, не пружа посебно значајне податке за стратиграфију налазишта. Непосредно испод њега следи тањи културни слој који одговара коришћењу зграда зиданих од камена и малтера (млађи хоризонт становања), а затим слој који документује време њихове изградње и постојања зграда начињених од дрвета (старији хоризонт становања).

У оквиру последњег, најстаријег слоја, откривени су остаци више сталних надземних објеката типа брвнара, означених бројевима 38—45. Објекти су се сачували у виду подова а делимично и у траговима надземних конструкција, на основу чега може да се закључи да су имали четвороугаоне основе и да су се састојали од једне, а ређе од две или више просторија. Обимни зидови већине објеката начињени су од хоризонтално положених дрвених облица, постављених преко једног до два реда невезаног камена. У обј. 38 западни и северни зид су били од вертикално укопаног коља, а на сличан начин су направљени и преградни зидови суседног обј. 41. Начином градње издваја се обј. 42 који је имао зидове од камена везаног блатом. Како су зидови овога објекта сачувани само до висине 0,40 м, и како у њиховој непосредној близини није било много обрушеног камена, претпостављамо да је зграда имала само камени сокл, а да су горњи делови зидова ипак били од дрвених облица. Већина откривених објеката имала је под од чврсто набијене земље, на коме се налазе остаци пећи или огњишта. Изузетак представља зграда означена бројем 41 у којој је под начињен од дебљег малтерног премаза, фино исполиране површине.

На нивоу свих објеката означених бројевима 38 — 45 откривен је идентичан археолошки материјал који их оквирно опредељује у XV век. Међутим, иако документовани сличним покретним материјалом, сви објекти нису били истовремено коришћени. Подови појединих зграда

ложе сасвим или делимично једна изнад другог, увек на малим висинским разликама, што показује да су оне релативно кратко трајале, и да је по рушењу и напуштању старих зграда брзо долазило до подизања нових.

На простору између објеката 39, 40, 42 и 45 са једне стране, и објеката 41 и 44 са друге стране, констатован је шири пролаз правца север — југ поплочан ситним комадима камена, који се пружа према улазу у обј. 21. Уколико се наредним истраживањима утврди да се овај пролаз везује за обј. 21, онда постојећа дислокација поменутих зграда бравара указује на исту хронолошку целину са суседним зградама зиданим од камена и малтера, без обзира на различиту технику градње.

У цркви III, која је откривена претходне године,[2] у целости је истражен унутрашњи простор наоса, а делимично и површина западно од припрате. У наосу је, испод нивоа на којој се налазио под, констатован изузетно велики број дислоцираних костију. Кости великим делом припадају оштећеним гробовима старије некрополе која је на овом простору постојала пре подизања цркве. Наиме, у току прошлогодишњих радова утврђено је да су поједини гробови, откривени у припрати, били пресечени приликом изградње западног зида цркве.[3] Овогодишњим истраживањем констатована је слична ситуација у наосу и апсиди, где је више скелета оштећено копањем темеља за црквену грађевину, а поједини се делимично и подвлаче под зидове. Судећи по дубље укопаним гробовима који су остали неоштећени, као и по траговима који се запажају у слоју дислоцираних костију, старију некрополу карактерише правилна оријентација запад — исток, слободно сахрањивање покојника, или сахрањивање у дрвеним сандуцима, и постојање надгробних белега у виду хоризонтално постављених плоча од белог мермера или сивог пешчара. Налази мађарског, српског и турског новца прве половине XV века представљају једини прилог из уништених гробова, а сличним новцем датовани су и поједини интактни гробови. У једном оштећеном гробу, чело главе покојника откривена је стаклена двоконусна боца, која на основу постојећих аналогних примерака, такође може да се определи у ток XV века.[4]

Следећа група гробова припада каснијој некрополи формираној у време постојања цркве. У наосу њој припада више скелета оба пола различите старости, као и више дечијих скелета различитог узраста. И овај део некрополе карактерише слободно сахрањивање, упоредо са сахрањивањем у дрвеним сандуцима, као и уобичајени положај руку покојника, на грудима или у пределу појаса. Недостатак прилога у виду накита или новца, надокнађују бројна лоптаста дугмад од бронзе или позлаћеног сребра, која су нађена у више гробова у пределу груди или руку скелета. Квалитет дугмади и њихов број у појединим гробовима показују да су покојници полагани у гроб у изузетно луксузно опремљеној одећи, која је уједно била украшена разнобојним гајтанима од позлаћене срме. У једном женском гробу гајтанима је била украшена и марама на глави покојнице. Овоме, млађем делу некрополе, која оквирно може да се определи у XVI век, припадају и три масивне надгробне плоче од сивог туфа, од којих две имају рељефну антропоморфну представу на горњој површини. Плоче су сачуване само у северозападном

углу наоса, док су остале, приликом обнове црквене грађевине, уклоњене и узидане у банак припрате.

Испод нивоа најдубље укопаних гробова, у источном делу наоса откривена је већа количина камена заједно са неколико фрагмената праисторијске керамике. Нађена керамика очигледно потиче са оближњег локалитета Табачина, где су претходних година констатовани у знатно већем броју.

---

[1] У радовима су учествовали Д. Минић и А. Продановић, археолози, Г. Милошевић и Б. Марковић, архитекте, Е. Поповић, Н. Ђурђевић и М. Вујовић, студенти археологије.

[2] Д. Минић, *Трговиште средњовековно насеље*, Новопазарски зборник 8, Нови Пазар 1984, 225–236.

[3] Д. Минић, н. д., 235.

[4] В. Хан, *Неки налази стакла на Београдској тврђави*, Годишњак града Београда XXV, Београд 1978, 113, 114.

Др Војислав Јовановић

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НЕКРОПОЛЕ СРЕДЊЕВЕКОВНОГ ТРГОВИШТА НА ЛОКАЛИТЕТУ ТАБАЧИНА 1985. ГОДИНЕ

У времену од 15. јула до 17. августа обављена су археолошка истраживања на Табачини изнад Пазаришта, у оквиру програма овогодишњих истраживања средњовековног Трговишта.[1] Реч је о наставку радова започетих прошле, 1984. године. Некропола је формирана поред мале цркве чији је наос откопан 1980, а припрата 1984. године. У међувремену, 1982. године, вршено је мање испитивање некрополе. У току свих поменутих радова истражено је укупно 79 гробова.[2] Ове године истражена су још 64 гроба тако да њихов укупни број износи 143.

Овогодишња ископавања била су усмерена на уски простор јужно од цркве и на делове некрополе који леже под младом боровом шумом, северно и северозападно од црквене грађевине.

У ископу јужно од цркве, осим већег броја гробова и дислоцираних надгробних споменика, откривени су врло трошни остаци темељне зоне једног зиданог објекта који се састоји од два зида. Зидови су делимично фундирани на стени а били су грађени ломљеним каменом у кречном малтеру. Један зид се пружа паралелно са црквом, дакле у правцу запад — исток, у дужини од 10, 3 м, а други у правцу север — југ у дужини од 1,85 м. Зидови се спајају у линији западног лица припрате. С обзиром на то да објекат није у целини истражен, о његовој величини и функцији за сада се не би могло рећи ништа поуздано.

У погледу начина сахрањивања новоистражени гробови потврдили су раније запажене појаве. Највећи број умрлих био је положен у дрвени ковчег без накита или других предмета, и спуштен у обичну раку. Гробови су обележавани каменим безоблично клесаним од локалног сивкастог туфа. Изнад главе покојника усађиван је крстолики споменик украшен плитко клесаним, крајње упрошћеним антропоморфним представама. Изнад ногу усађивани су стубасти блокови четвороугаоног пресека, при врху профилисани и завршени полулоптасто. Они много подсећају на турске нишане. У три случаја, између крстоликог споменика и нишана била је положена масивна плоча украшена на горњој страни антропоморфном представом која се одликује округлом главом лишеном анатомских детаља, кратким вратом, звонасто обликованим раменима и подужним, равним телом полукружно завршеним. Многобројни крстолики споменици и велике плоче са истим карактеристичним плиткорељефним представама а стубасти блокови — нишани — у ретким случајевима, били су најраније познати на овом подручју. Међутим, обеле-

жавање гробова са два усправна споменика и једном лежећом плочом први пут је забележено прошле године на Табачини, такође код три гроба, а очевидно је као изузетна појава на овом подручју.[3] Ни у једном од поменута три гроба није нађен ни један гробни прилог па је, тиме била изгубљена могућност да се помоћу гробног инвентара прецизније датује овакав начин сахрањивања. Ове године је, међутим, од три гроба истог типа откривена на Табачини, један гроб, гроб бр. 86 имао је гробни инвентар. Наиме, у овом гробу изнад ногу скелета одрасле индивидуе лежао је крчаг од печене земље, незнатно оштећен, а са десне стране лобање било је смештено шест лоптастих дугмета са петљом. Крчаг се састоји од прстенасте округле стопе, лоптастог трбуха и издуженог готово цилиндричног врата (Сл. 1). Врат и трбух спаја тракаста дршка. Крчаг је висок 19,7 а широк 12,1 цм. Израђен је од пречишћене глине помоћу брзо ротирајућег витла. Зидови су му релативно танки и уједначено печени; боја печења је смеђа. На трбуху и дршци белом енгобом сликана је стилизована флорална орнаментика, а потом је готово цела посуда премазана танким слојем безбојне глеђи да би на крају на делове врата и трбуха била нанета зелена глеђ. Крчаг представља квалитетан грнчарски производ доста особеног облика и украса. У овом тренутку не располажемо компаративним материјалом што отежава прецизније датовање али претпостављамо да се крчаг може прелиминарно датовати у XVI век.[4] Што се тиче дугмета из овог гроба, свих шест примерака припадају истом типу малих дугмета чије се лоптасто тело, састављено од две калоте, на доњој страни завршава гранулама а на горњој страни петљом. Сва су израђена од сребрног лима и носе добро сачувану позлату. Висока су од 1,18 до 1,32 цм а широка од 0,82 до 0,87 цм. Оваква дугмета употребљавана су веома дуго у готово непромењеном облику те их је тешко прецизније датовати.[5] У овом случају, међутим, и њих одређујемо у XVI век. Инвентар гроба бр. 86 је скроман али је за нас значајан због тога што омогућује поузданије датовање надгробних обележја. Наиме, сада је сасвим извесно да су сви предмети нађени у овом гробу као и сва три камена белега употребљавани истовремено, по свему судећи у XVI веку.

Пажњу свакако заслужује и стаклена бочица нађена поред лобање у гробу бр. 108. Израђена је од врло танког стакла и стицајем околности остала је неоштећена у земљи, чак и приликом откривања гроба. Бочица се одликује широком округлом стопом, бокастим трбухом и веома издуженим вратом који се при врху благо шири и завршава зашиљеним грлићем. Дно је изразито конусно и левкасто увучено у стопу и трбух навише до висине рамена. Раме и врат су украшени заоштреним, плитким канелурама, док су остали делови посуде глатки. Бочица је висока 14,2 а широка 5,9 цм. Као гробни прилог овај луксузни стакларски производ морао је имати неку посебну намену која за сада остаје нејасна. Такве и сличне посуде спадају у веома ретке археолошке налазе, а потпуно сачувани примерци су изузетни.[6] Примерак са Табачине датујемо прелиминарно у XV век.

У покретном инвентару некропола дугмета су далеко најбројнија. Нађено је укупно 40 примерака ових утилитарно-декоративних предмета тесно везаних за ношњу. Осим у поменутом гробу бр. 86 забележени су

још у 13 гробова често у различитом броју. Наиме, у осам гробова нађено је по једно дугме, у једном гробу два дугмета, у два гроба по три дугмета, у једном гробу шест дугмета, у једном гробу седам, и такође у једном гробу једанаест дугмета. Дугмета се типолошки везују за примерке из гроба бр. 86, с тим што се само неколико дугмета нешто више разликују по величини и начину израде.

У гробу бр. 131 нађена је огрлица која се састоји од стотинак веома ситних перли претежно од тамног стакла приближно лоптастог облика, затим од неколико коцкастих и ваљкастих перли и три много крупније перле неправилно ваљкастог облика. Уз перле је лежало пар издужених плочастих бронзаних аграфа које су служиле за прикопчавање ниске. За аграфе нисмо могли да нађемо аналогије у нама познатом материјалу. Напомињемо да је реч о првом налазу огрлице у некрополама Трговишта.

Од осталих налаза помињемо жичану наруквицу од бронзане жице чији је један крај савијен у петљу, гвоздени једносечни нож и остатке ткане одеће.

НАПОМЕНЕ:

1. Осим потписаних, у раду стручне екипе учествовали су као сарадници: [illegible] Костић, документарист архивист, Жарко [illegible], Татјана Михајловић, Надежда Живановић и Светлана Илић, студенти археологије и Саша [illegible], студент архитектуре.

2. О досадашњим подацима видети: З. Симић, *Купиште на Трговишту, локалитет Бабичево*, Новопазарски зборник, 4 (1980), 159—162; В. Јовановић, *Археолошка истраживања некрополе средњовековног Трговишта на локалитету Бабичево 1984. године*, Новопазарски зборник, 8 (1984), 237—244.

3. В. Јовановић, нав. дело, 238.

4. Керамичке посуде су веома ретко заступљене у касносредњовековним гробовима с обзиром да је у то време већ одавно престао раширени обичај да се уз покојника оставља посуда са храном. У вези с тим треба је истаћи да је на оближњој некрополи код Цркве [illegible] само једна гробна целина керамичке посуде — у гробу бр. 203. Видети: В. Јовановић, *Рас — [illegible] — средњовековна некропола на [illegible]*, Археолошки преглед, 22 (1980), 111—112, Т. LXXVII. Овим питањем бавио се више пута Д. Минић, *Керамичке посуде као гробни прилози на средњовековним некрополама у Србији*, Годишњак града Београда, XXV (1978), 87—96.

5. Кратак али врло интересантан осврт на појаву новца даје [illegible] ту скоро. Д. Минић, *Остава новца из средњовековног Трговишта код Новог Пазара*, Новопазарски зборник, 8 (1984), 23—28.

6. [illegible] пронађена у оближњој Бабичеви под Градином, у једном гробу нађени су делови једне разбијене стаклене боце [illegible]. Боца је реконструисана и изложена у оквиру средњовековне збирке Завичајног музеја у Новом Пазару. Видети: В. Јовановић, С. Пашалић, М. [illegible], *Рас — [illegible]*, Археолошки преглед, 17 (1975), 142.

Др Марко Поповић

ПРЕЛИМИНАРНА СОНДАЖНА ИСТРАЖИВАЊА У ОБЛАСТИ СРЕДЊОВЕКОВНОГ РАСА

Овогодишња прелиминарна археолошка истраживања била су у главном усмерена на подручје села Грачана у залеђу манастира Сопоћана, где су истраживани локалитети Јужац — Градина, Корита — Црквина и Корита — Дуварине. У непосредној близини утврђења града Раса истражени су остаци цркве на лок. Црквина — Спужениће. Истраживања су вршена и на лок. Градина у селу Радалица на јужном обронку Голије.

Јужац — Градина

Локалитет се налази на врху једног стеновитог виса који се уздиже изнад манастира Сопоћана, са северне стране. Прва истраживања мањег обима овде су изведена 1971. године. Том приликом је констатовано да се на локалитету налазе остаци једног утврђења у чијој унутрашњости се налази савремено гробље села Грачана. У току овогодишњих истраживања површинским праћењем траса бедема јасно је дефинисана основа утврђења. Основни подаци о стратиграфији и хронологији слојева на локалитету добијени су у оквиру три сонде. Поред слоја који припада утврђењу откривени су и старији праисторијски слојеви, а утврђено је и постојање средњовековне некрополе која је претходила савременом гробљу.

Најстарији слој на локалитету припада остацима насеља из раздобља прелаза енеолита у рано бронзано доба. Овај слој захвата шири простор локалитета од онога који обухвата касније утврђење. У овом раздобљу образовао се и моћни културни слој у падини са источне стране локалитета.

Млађи праисторијски културни слој потиче из старијег гвозденог доба и знатно је сиромашнији од претходног. Међутим, у овом раздобљу насеље је било утврђено. Са северне, односно једине приступачне стране био је подигнут сухозидни бедем, чији су трагови релативно добро сачувани.

На простору ове праисторијске градине у VI веку било је изграђено ново рановизантијско утврђење, неправилне полигоналне основе, димензија око 160 x 80 м. Оно је обухватало поред стеновитог врха и заравни на северној и западној страни, односно исти простор као и халштатска градина. Северни бедем утврђења делимично је био постав-

лежи на остацима праисторијског [illegible]. Са те стране била је истурена и једина кула утврђења, а ту се вероватно налазила и капија, чији су остаци на жалост недавно уништени приликом продубљивања пута за Гробље. Предвиђено је да се започета прелиминарна истраживања остатака овог утврђења заврше у току 1986. године.

У средњем веку овај фортификовани положај, односно остаци позноантичког утврђења, нису коришћени за одбрану, што оповргава раније претпоставке да је то било утврђење које је бранило манастир Сопоћане. Негде већ у XIV веку на простору некадашњег утврђења образовала се некропола, на којој је сахрањивање изгледа трајало све до наших дана.

Корита — Дуварине

Локалитет се налази у северозападном делу атара села Гречана у близини истоименог извора. Обухвата падине Мехмедовог брда и брда Плане, а са севера га затварају падине Металице. На локалитету се запажају остаци камених зидова кућа које су делимично биле укопане у падину. На површини терена евидентирани су остаци око 20 кућа, мада то није коначан број. Пробне сонде отворене су у унутрашњости четири куће. Археолошки налази веома су скромни. Поред комада гвоздене згуре нађено је неколико клинова и ситних алатки, претежно сечива ножева. Иако малобројни значајни су налази фрагмената керамике који дају основне елементе за хронолошко опредељење овог насеља. На основу тога могло би се закључити да се ово насеље образовало у предтурском раздобљу, најкасније крајем XIV или у првим деценијама XV века. Неке од сондираних кућа биле су у употреби и током XVI века.

Корита — Црквина

Локалитет Црквина налази се на једном малом узвишењу између Мехмедовог брда и Плане, готово у средишту остатака горе поменутог насеља. На локалитету су у целини откривени и истражени остаци једне цркве правоугаоне основе, без апсиде, спољних димензија 7,70x4,00 м. Зидови цркве неједнаких дебљина од 0,52 до 1,00 м, били су грађени од полуобрађеног камена везаног слабим кречним малтером. Очувани су у висини два до три реда камена. На средини источног зида један део грађен је малим квадерима сиге. Испред тога дела вероватно се налазила ниша са истуреном плочом, која је имала функцију часне трпезе. Под у цркви био је од набијене земље. У слоју шута у унутрашњости цркве нађено је доста фрагмената керамике и неколико металних налаза (гвоздени кључ, клинови, сечива ножа), који потичу из времена када је црква већ била разрушена. С обзиром да су у питању налази који се претежно могу датовати у XVI и делом и XVII век добијени су основни елементи за датовање цркве. Може се претпоставити да је настала у време образовања насеља односно најкасније у првој половини XV века. Порушена је изгледа већ у XVI веку када се у њеној унутрашњости образује културни слој са шутом.

Сеушановиће — Црквина

Локалитет се налази у атару села Себечева око 1000 м. у ваздушној линији јужно од лок. Рас — Градина. Лежи на једној мањој заравни изнад савременог пута за Тутин. На локалитету су откривени и у целини истражени остаци једне мање цркве правоугаоне основе, са равним источним зидом, без апсиде. Димензије цркве су дужина 4,90 м, а ширина 3,50 м. На западној страни се налазио улаз, ширине 0,80 м, са добро очуваним каменим прагом. Уз источни зид налази се прислоњена часна трпеза грађена од тесаника сиге. Под у цркви био је од набијене земље. Од археолошких налаза у слоју шута изнад нивоа пода нађено је неколико гвоздених клинова и ретки налази керамике, који углавном потичу из XVII века. То јасно указује да је црква порушена у току XVII века, односно највероватније крајем тога века.

Раласица — Градина

Локалитет Градина обухвата врх једног узвишења јужних побрђа Голије на коти 1316. У току прелиминарних истраживања површинским праћењем трагова бедема сагледана је основа утврђења а у једној стратиграфској сонди добијени су основни хронолошки подаци о локалитету. Утврђење је имало неправилну елипсоидну основу. На највишој коти налазила се једна кула трапезоидне основе, а недалеко од ње и капија. На основу покретних археолошких налаза утврђење се може датовати у VI век. Отворено је питање да ли је утврђење можда коришћено и у средњем веку.

1. Радови су изведени у времену од 5. до 27. августа 1985. године. Екипа: др М. Поповић, руководилац радова, З. Симић, В. Иванишевић и J. Шкорић, археолози и Г. Милошевић и Б. Марковић, архитекте.

Гордана Марјановић — Вујовић

ПЕТРОВА ЦРКВА КОД НОВОГ ПАЗАРА, II

У времену од 1. до 30. августа 1985. године настављена су систематска ископавања око цркве св. Петра код Новог Пазара, у оквиру научног пројекта Стари Рас са Сопоћанима.[1]

У току ове године истраживања су усмерена на трагање података о остацима ограде којом је црква и седиште рашког епископа било заштићено од спољног, мирског света. Истраживања су настављена делимичним отварањем квадрата, по квадратној мрежи постављеној током про-

површина око 400 м² у оквиру које су уклоњени остаци јужног, западног и дела северозападног зида.

Остаци северозападног зида

Од трасе северног зида, откривеног и конзервираног истраживањима проф. др Јована Нешковића, откривени су остаци зида који је, пратећи конфигурацију терена, скретао према западу. Подизање грађевине 1 у XVII веку, непосредно уз северни зид а делимично над остацима северозападног зида, не дозвољава за сада јасно сагледавање решења односа северног и северозападног зида а што ће највероватније бити могуће када се истражи читав одбрамбени систем. Зид је откривен у темељној зони, зидан је притесаним и ломљеним каменом и везиван кречним малтером. На појединим местима коришћени су и већи блокови ломљеног камена. Зид је веома страдао, поједине партије су сасвим уништене и траса зида се може пратити само по траговима малтера. На делу откривеног северозападног зида могло је да се констатује да је ширина зида била око 0,50 м. Северозападни зид пресечен је капијом, која с обзиром на место где је откривена, такође је обележена као северозападна капија.

Северозападна капија

Откривени су само остаци темељних бочних зидова и праг спољног улаза. Ширина пролаза је са северозападне стране 2,25 цм а у унутрашњем делу пролаза 2,50 м. На северозападној страни, улаз у капију је увучен за ширину северозападног бедема, а дубина пролаза кроз капију (због јаког урушавања на југоисточном делу) могла би се за сада оквирно одредити негде око 3 м. За улазни праг капије секундарно су

употребљена два надгробна камена са плитким жлебовима за постављање оплата капије (Сл. 1). Надгробни камен на западном делу пролаза употребљен је целом својом дужином од 1,75 м а северни је преломљен и његова дужина је 1,25. Праг је насилно померен а испред улаза и у самом пролазу видљиви су трагови гари (пожара?). Осим жлебова за главне оплате капије, на дужем, западном прагу, запажа се и вертикална бразда која је настала во траг отварања и затварања мање капије. Наиме, велика двокрилна капија, на своме западном крилу свакако да је имала и мања врата која су коришћена као стални пролаз. Капија је била засута урушеним шутом а откривени бочни зидови су у веома растројеном стању. Ширина бочних зидова могла је бити око 1,75 м. Камење на лицу зида је притесано а средина испуњена триманом. Ширина бочних зидова указује да је над капијом могла постојати кула, односно да је улаз могао бити решен слично данашњем улазу у Студеницу. Западни бочни зид капије нађен је још и ниже дошатне, али због стања у коме је откривен, тренутно није сасвим јасна ситуација.

Западни оградни зид

Током претходногодишњих истраживања откривена је једна траса западног зида[7] а ове године при покушају да се разреши ситуација на југозападном углу зида, констатовано је да постоји још једна траса и да ове две трасе можда представљају две различите временске фазе ограђивања.

Од југозападног угла у квадрату М/3 праћени су остаци западног зида до квадрата Ж/3, дужином око 40 м. Зид је откривен местимично само у темељној зони а местимично и до висине од око 0,40 до 0,60 м. у висину. Ширина зида је од 1,00 до 1,10 м., зидан је ломљеним каменом и речним облутком и заливан кречним малтером. Откривен је у веома растројеном стању. Личним сагледавањем везује се за трасу зида откривену 1984. године а затим на растојању од око 4 м. од ове трасе иде према северо западу (Сл. 2). Правац пружања није уједначен и кривудава линија зида можда је последица неуједначеног времена зидања као и коришћења различитог грађевинског материјала. Занимљива је констатација да је темељна зона овога зида постављена на културни слој, (видљиве трагове остатака пепела, гари и уобичајеног керамичког материјала и животињских костију изван линије оградног зида откривеног 1984. године). Како се овај слој протеже и изван нове трасе зида, јасно је да је пре времена њене изградње простор око храма морао обухватати већу површину. По карактеристикама налазних фрагмената керамике у слоју који је овде пронађен пре изградње новооткривене линије зида, за сада би се могло рећи да се овде материјал таложио у периоду XIV и до почетка XV века. Хронолошко одређивање изградње целог оградног система око храма могло би се предпоставити у ово време и закључујући надгробним плочама које су секундарно искоришћене за улазни праг Северозападне капије. Наиме, овакво надгробно камење постављало се на гробовима XIV века а понегде још и на почетку XV века[8]. На основу податка да је из источног бедема, приликом конзервације проф. Ј. Нешковић неколико оваквих надгробника извукао као доказе поновне коришћеног материјала за градњу ограде око храма, била изграђена пре крају XIV или почетком XV века.

Јужни одбрамбени зид

Остаци јужног зида најмање су очувани и њихова траса се може пратити спајањем фрагментарних делова. Овај зид је највећим делом повађен и у најдубљим сондама очувани су само остаци а у другим само темељни остаци. Преко овога зида рано је прешла линија некропола па је још увек отворено питање линије јужног зида на свим његовим деловима. Од југозападног угла линија зида постепено скреће према источном делу терена, а коначни изглед ове одбрамбене линије и стање у коме је она сачувана моћи ће да се сагледа тек наставком истраживања у 1986. години.

Јужна некропола

Међу гробовима констатованим испод јужне ограде линије констатовано је сахрањивање у дрвеним сандуцима, зиданим конструкцијама као и комбиновањем оба ова начина. Међу истраженим скелетима констатована су сва три пола. У појединим гробовима запажено је друго сахрањивање (више поремећених скелета постављених око новоукопаних). Ни у једном гробу, осим гвоздених закивака, нису нађени налази који би хронолошки ближе одредили укопавања. Налаз чанчастог бронзаног новца византијског цара Манојла Комнина (1143—1180) у нивоу поремећених гробова можда смемо везати за неки од хоризоната гробова и сматрати га као гробни прилог, а што би нас онда довело и до времена Стефана Немање и датовало *ове* гробове у његово време.

Западна некропола

На простору између две трасе ограде западног зида истражено је неколико гробова који припадају времену када је ова ограда очигледно била занемарена и када се некропола XIX и почетка XX века ширила углавном на ову страну.

Међу предметима који су нађени током овогодишњих ископавања, поред већ поменутог новца Манојла Комнина вредно је поменути налаз сребрног новца цара Уроша I (1242—1276) и један фрагмент посуде од ћилибара. Остали фрагменти керамике и великог броја клинова (из гробова и дрвене грађе) представљају уобичајене налазе на овом налазишту који ће бити детаљније обрађени када се истраживања заврше.

Северна некропола

Истраживањем простора пред новооткривеном северозападном капијом откривено је неколико поломљених надгробних плоча а неколико њих је нађено ин ситу. Заправо то су доњи делови (усадници) надгробних плоча, које су својевремено стављене чело главе покојника. С обзиром да су нађени само ови делови надгробника који су остали у земљи, не може се тачно рећи какве су плоче биле. Ипак, на основу врсте камена од кога су надгробни споменици клесани (бели мермер) као и типу усадника може се претпоставити да је овај простор коришћен за укопавање у време када је капија већ била срушена и напуштена као

главна комуникација а то би могло да буде негде у XVII веку.[3] Наравно да ће се сигурна хронологија поступних фаза градње, рушења и коришћења у постојеће квадрате. На овај начин истраживања отворен је вишегодишњих истраживања[4], а делимично отварањем сонди које су утврђена појединачних објеката, простора и целине унутар порте моћи да утврди тек по завршеним истраживањима и анализи како археолошког материјала тако и свих сакупљених података.

НАПОМЕНЕ:

1. Радовима у времену од 1 до 30 августа 1981. године руководила је Г. Марјановић — Вујовић уз сарадњу чланова екипе: Ђ. Вујовић, В. Манојловић, М. Рушић, М. Борић и М. Вујовић.

2. Петрова црква код Новог Пазара, Новопазарски зборник 5, Нови Пазар 1981, 141.
3. Ibid., 317–341.
4. Ј. Ковачевић — М. Поповић, Средњовековна црква у Дежеву, Старинар XXXV (у штампи).

5. О подгробним сахрањивањима гробљима на простору око цркве св. Петра у Новом Пазару види у: М. Љубинковић, Фрагменти цркве св. Петра код Новог Пазара ЗНМ VI, Београд 1970, 207—212, као и у: Д. Поповић, Надгробни споменици из цркве св. Петра код Новог Пазара, Новопазарски зборник 5, Нови Пазар 1981, 51—64.

Др Марко Поповић

ИЗВЕШТАЈ СА РЕКОГНОСЦИРАЊА И СОНДИРАЊА АРХЕОЛОШКИХ ЛОКАЛИТЕТА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ТУТИН 1985. ГОДИНЕ

Радови планирани за 1985. годину изведени су као што је то већ уобичајено у току јула и августа месеца. Програмом рекогносцирања била су обухваћена подручја четири месне канцеларије са двадесет насеља. Сондажна археолошка истраживања била су планирана на три локалитета, али су изведена само у Смолућкој ледини. Услед недостатка средстава планирана сондирања нису могла да буду извршена лок. Град у Рамошеву и лок. Дуварине у Покрвенику.

Као и ранијих година истраживања су остварена у сарадњи Археолошког института из Београда и Завичајног музеја из Новог Пазара. Истраживањима је руководио др. Марко Поповић са сарадницима: З. Калуђеровићем, В. Иванишевићем, З. Спаићем и Ј. Шарићем.

Рекогносцирања

У току ове године археолошка рекогносцирања обављена су на подручју следећих насеља у општини Тутин:

1. Делимеђе
2. Баљен
3. Глоговик
4. Гурдијеље
5. Гуцевиће
6. Потреб
7. Чаровина
8. Чукоте
9. Мелаје
10. Арифовиће
11. Бајевица
12. Гујиће
13. Точилово
14. Морани
15. Ноћаје
16. Шавци
17. Бралишево
18. Коваће
19. Добри Дуб
20. Пленибабе

На подручју ових насеља евидентиран је 41 археолошки локалитет, која су сви обрађени на евиденционим листама и картирани на секцијама 1:50.000

Делимеђе

1. Лок. Хумке — некропола тумула
2. Лок. Делимеђско брдо — некропола тумула
3. Лок. Делимеђско брдо — остаци градинског насеља
4. Лок. Грчко гробље — трагови некрополе

Баљен

1. Лок. Перуше — некропола
2. Лок. Перуше, Дуварине — остаци насеља XIV—XV век

Глоговик

1. Лок. Тумули — некропола од три тумула
2. Лок. Латинско гробље — некропола Тумула
3. Лок. Црквиште — остаци цркве са некрополом

Гурдијеље

1. Лок. Орнице, Дуварине — остаци насеља
2. Лок. Старо село — остаци насеља

Гуцевиће

1. Лок. Грчко гробље — некропола

Потреб

1. Лок. Брдо — остаци некрополе

Чаровина

1. Лок. Дуварине — трагови насеља
2. Лок. Латинско гробље — остаци мање некрополе
3. Лок. Црквина — остаци цркве са некрополом

Чукоте

1. Лок. Дуварине — остаци насеља
2. Лок. Црквине остаци цркве са некрополом

Мелаје

1. Лок. Римско гробље — некропола, вероватно XV век
2. Лок. Старо село — остаци насеља са траговима згуре
3. Лок. Хумке — некропола тумула

Арапoвиће

1. Лок. Дубово, Дуварине — трагови насеља са црквом

Боћица

1. Лок. Кићино брдо — остаци цркве
2. Лок. Мустафина гроца — трагови кућа

Гујиће

1. Лок. Дуварине (северне) — остаци насеља
2. Лок. Латинско гробље — некропола са црквом?
3. Лок. Дуварине (источне) — остаци насеља

Точилово

1. Лок. Грчко гробље — некропола

Морани

1. Лок. Црквина — остаци цркве са некрополом и траговима насеља
2. Лок. Грчко гробље — некропола (?) и остаци једне грађевине

Ноћаје

без евидентираних локалитета

Ињега

1. Лок. Црквиште — остаци цркве
2. Лок. Нухова главица — трагови рударства (шљака)
3. Лок. Грчко гробље — некропола
4. Лок. Сушица — остаци насеља

Врапињско

1. Лок. Грчко гробље — старија муслиманска некропола

Кониће

1. Лок. Црквина — остаци цркве

Добри Дуб

1. Лок. Старо гробље — старија мусл. некропола
2. Лок. Црквине — остаци цркве са некрополом
3. Лок. Дуварине — трагови насеља

Пленибабе

1. Лок. Грчко гробље — старија муслим. некропола
2. Лок. Црквиште — остаци насеља и, вероватно, цркве?

Међу евидентираним локалитетима, као и ранијих година, најбројније су некрополе. Највећим делом потичу из позног средњег века. Нешто старије некрополе из ранијег средњег века, које се издвајају и по својој величини забележене су у Чаровини, Точилову и Мелајама. Као надгробна обележја овде се јављају велике необрађене масивне камене плоче. Притесане плоче или боље *обрађене* веома су ретке. Само на некрополи у Мелајама забележен је један мањи, сада доста оштећени стећак. Ове некрополе поуздано би се могле датовати у XIV—XV век. И на другим евидентираним некрополама има делимично сачуваних ових надгробних плоча старијег типа, поред млађих надгробних споменика што указује на континуитет сахрањивања на неким некрополама од XIV до краја XVII века. Занимљиво је да су на три локалитета евидентиране старије муслиманске некрополе, које мештани означавају топонимом »Грчко гробље« што је иначе уобичајено за напуштене православне некрополе.

На девет локалитета, што је приличан број, регистровани су трагови црквених грађевина. Обично се налазе у средишту некропола (Мелаје, Чаровина и др.). На два локалитета остаци цркве се налазе међу траговима насеља (Пленибабе — лок. Црквиште и Араповиће — лок. Дубово). По димензијама то су биле мале цркве, најчешће грађене од дрвета на каменом сувозиду. Само на лок. Црквина у Добром Дубу поуздано су утврђени, према траговима шута, остаци зидане цркве. Да ли на још неком локалитету типа црквине постоје трагови зиданих грађевина утврдиће се после сондажних истраживања.

Остаци насеља евидентирани су на 14 локалитета. Готово по правилу то су трагови правоугаоних кућа, делимично укопаних у падине брега. По површинским налазима ни приближно се не могу датовати. Највероватније су у питању објекти из позног средњег века, мада није искључено да су на неким локалитетима то и трагови рецентних зграда (XIX — почетак XX века). На лок. Перуцац у Баљену поред трагова камених зграда, по површинским налазима запажени су и трагови култур-

ког слоја XIV—XV века. Истом раздобљу вероватно припадају и остаци насеља на лок. Дуварине су се у Чукоте. Овом насељу, несумњиво, припадала је и велика средњовековна некропола са остацима цркве у свом средишту. По типу надгробних обележја она је слична раније поменутим некрополама у Мелајама, Чаровини и Точилову.

Поред ових релативно позних локалитета из раздобља праисторије евидентирано је неколико налазишта, која су углавном груписана на простору Коштан поља. Источно од Делимеђа откривени су трагови једног праисторијског градинског насеља (лок. Делимеђско брдо). У непосредној близини откривена је и једна некропола са преко тридесет тумула, која је највероватније припадала овом насељу. Локалитети са тумулима евидентирани су и на подручју села Глоговик и Мелаје. Неки од ових тумула истраживани су од стране екипе проф. др Д. Срејовића.

На целом подручју које је рекогносцирано у току 1985. године није откривено ни једно античко налазиште. Трагови рударења забележени су само на два локалитета, што, изгледа, не представља коначни број.

Сондажна археолошка истраживања

Било је планирано да се наставе сондажна истраживања у Смолућкој пећини и изврше прелиминарна истраживања на лок. Град у Рамошеву и Дуварине у Покрвенику. Нажалост, услед недостатка средстава, овај програм се није могао остварити. Сондажни радови мањег обима изведени су само у Смолућкој пећини. О резултатима ових истраживања види саопштења З. Калуђеровића и В. Димитријевића.

Драгица Премовић — Алексић

РЕКОГНОСЦИРАЊЕ ТЕРЕНА

И ове, 1985. године, је вршено систематско рекогносцирање подручја општине Сјеница. Обрађено је 19 насеља: Горње и Доње Горачиће, Кладница, Раждагиња, Дујке, Крће, Драгојловиће, Врсенице, Шушуре, Жабрен, Доње Лопиже, Штаваљ, Ступ, Бачија, Читлук, Дунишиће, Багачиће, Дубница и Урсуле. Од 47 утврђених локалитета су, као и у ранијим рекогносцирањима, најбројније некрополе. Укупно их је 22 и на свима су споменици у виду хоризонтално постављене, необрађене камене плоче. Поред ових, констатоване су и некрополе формиране око цркава и то у седам случајева. Цркве на овим локалитетима су јако слабо очуване и највероватније су биле гробљанске на шта указују и њихове димензије.

Остаци цркве на локалитету Гај у селу Кладница су већих димензија, са пуно фрагмената обрађене сиге, а вероватно је имала и живопис. Код мештана се очувало предање да је на том месту постојао манастир. Црква у Доњим Лопижама је подигнута крајем XIX века, али сигурно на темељима неке средњовековне цркве. Око ње је и некропола са необрађеним хоризонтално постављеним плочама.

Кад је реч о некрополама, утврђене су и две праисторијске са тумулима и у оба случаја се ради о малим тумулима са видљивим каменом од алките.

Насеља је констатовано 10, од којих два нису обиђена јер су доста далеко — на падинама Голије. Остала насеља се манифестују са по неколико кућа чије се контуре виде у конфигурацији терена. Насеље на локалитету Дукарине у селу Врсеница, смештено је у долини која има облик амфитеатра, док је са њене северне стране смештена црква са некрополом.

Издваја се и насеље у селу Штаваљу. На локалитету је и савремено насеље које омета боље уочавање старог. На овом локалитету су видљиве камене базе за стубове, облика зарављене купе и које стоје ин ситу, као и једна база округлог облика и висине 53 цм која је дислоцирана.

Евидентирана су и два утврђења која, највероватније, припадају касноантичком периоду. Утврђење у Врсеницама је лоцирано на ободу Сјеничког поља и чувало је прилаз истом, као и оно у селу Градцу које заузима сличан положај а у непосредној је близини.

Картирана су и три култна места. Ради се о «молитвама» или «богомољама» које су посећивале крстоноше, односно, верске поворке ко-

је обилазе таква места у пролеће држећи молитве за кишу, када је усевима она и најпотребнија.

Поред овог систематског рекогносцирања, екипа која је радила на археолошким истраживањима у Новопазарској Бањи, средином августа је обишла и село Вучју Локву на Рогозни. У овом селу је утврђено постојање остатака цркве малих димензија са већом некрополом која се већим делом налази северно од цркве.

На суседној коси брда западно од цркве, на заравњеном платоу, налазе се остаци објекта од којег је најочуванији северозападни угао. Јужни крај, тј. западни зид објекта дуг је 4 а широк 0,70 метара, док је северни зид дуг 5,80 м. На падини овог платоа нађени су фрагменти керамике која се може определити у IV век, ком времену би могао да припада и сам објекат.

Новопазарски зборник 9 штампан је уз учешће Републичке
заједнице науке